پاڪستان متبادل تاريخ

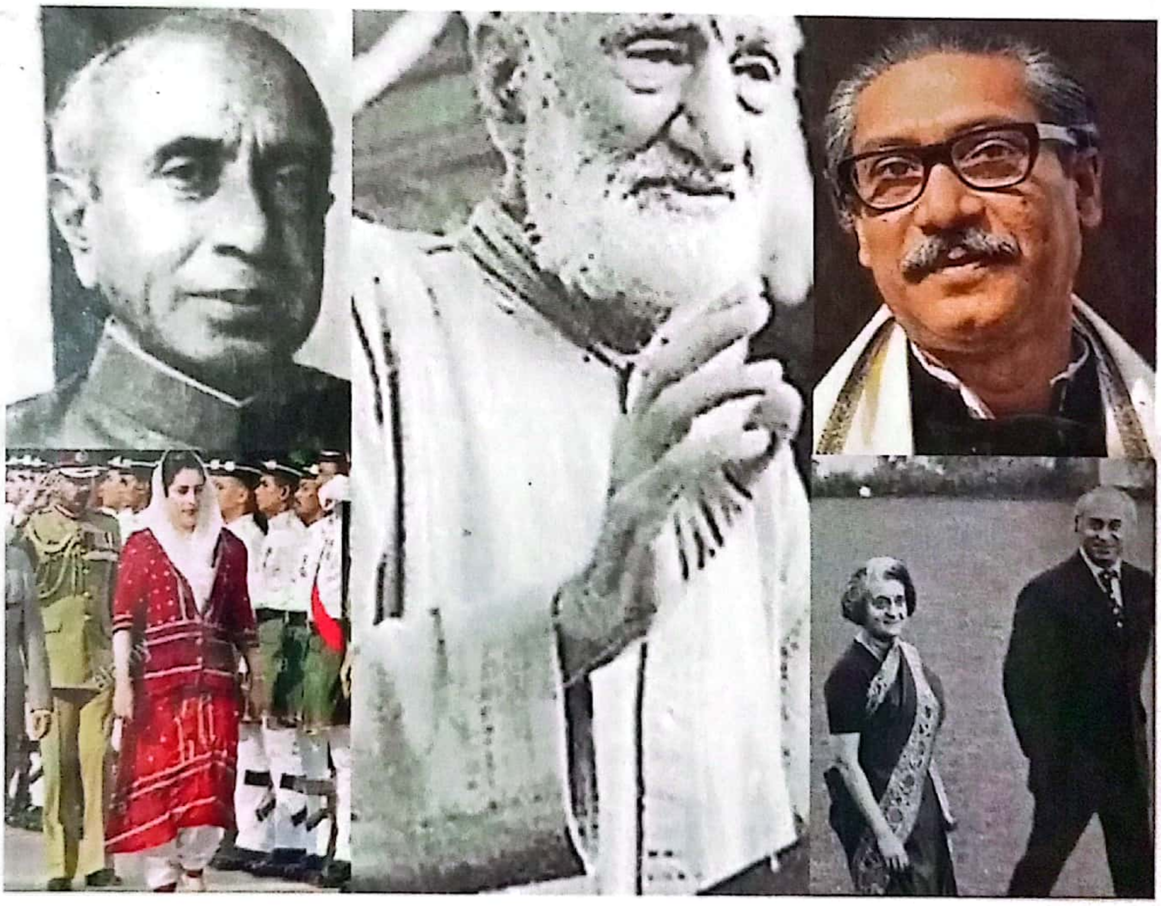

- ڊاڪٽر ناظر محمود

ترجمو: اسلم خواجا

پاڪستان
متبادل تاريخ

• ڊاڪٽر ناظر محمود • ترجمو: اسلم خواجا

پروگريسو ڪتاب پبلشرس، ڪراچي

حق ۽ واسطا محفوظ-ليکڪ جي لکت ۾ اڳواٽ اجازت کانسواءِ ڪتاب جو ڪوبہ حصو نقل ڪرڻ، فوٽو ڪاپي ڪرڻ يا ڪنهن ٻئي طريقي سان انجي ورهاست يا ڇپائي يا وڪري جي اجازت ناهي.

ڪتاب جو نالو : پاڪستان: متبادل تاريخ

ليکڪ : ڊاڪٽر ناظر محمود

ترجمو : اسلم خواجا

پهريون ڇاپو : 2021

قيمت : 600 رپيا

پروگريسو ڪتاب پبلشرس، ڪراچي

Scanned with CamScanner

فهرست

1. پاڪستان جي پهرين سال ۾ غلطيون 5
2. پاڪستان جي شروعاتي سالن جي تاريخ 11
3. ضرورت واري نظرئي کان آئين جي بنيادي ڍانچي تائين 19
4. ون يونٽ جي جوڙجڪ 27
5. پاڪستان جي پهرين فوجي انقلاب جو پسمنظر 36
6. اگرتلا سازش ڪيس تي اڌ صديءَ کانپوءِ هڪ نظر 49
7. آئين ڦٽائڻ جا شروعاتي قدم 57
8. آئيني ترميمن جي تاريخ 62
9. 1977 جون عام چونڊون 67
10. بينظير ڀٽو جي ٻين حڪومت تي هڪ نظر 74
11. مٿئين ايوان جو ڪردار 83
12. ستر واري ڏهاڪي جي ڏکڻ ايشيائي سياست 89
13. ستر واري ڏهاڪي جي ڏکڻ ايشيائي سياست (ڀاڱو ٻيون) 99
14. ستر واري ڏهاڪي جي ڏکڻ ايشيائي سياست (ڀاڱو ٽيون) 109
15. ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جون اهم ترين لکڻيون 118
16. پاڪستان ۾ صحافت جي متبادل تاريخ 146
17. پاڪستان جي ستر ورهين جي تاريخ جو مٿاڇرو جائزو 178
18. سنڌ جي تاريخ تي برطانوي ساڃاهه وندن جا ڪتاب 198
19. عدالتي هٿوڙي جي تاريخ 202
20. مذهبي سڌارن جي مختصر تاريخ 108
21. پروٽيسٽنٽ ازم ۽ هندستان ۾ مذهبي تحريڪون 215
22. ننڍي کنڊ جون ڪجهه وڌيڪ مذهبي تحريڪون 225
23. بنگلاديش جي عدالتي تاريخ جو مختصر خاڪو 236

Scanned with CamScanner

پاڪستان جي پهرين سال ۾ غلطيون

تازوئي پاڪستان پنهنجي ٺهڻ جا چوهتر سال پورا ڪيا آهن، ان عرصي تي نظر ڊوڙائيندي مونکي اڪثر اچرج لڳندي آهي ته هيءُ ملڪ هيترن سارن امڪانن هوندي به سڌي راهه تان ڪيئن ڀٽڪي ويو ۽ ڪمزور ۽ تقريبن ناڪام رياست بڻجي ويو. ڪجهه ماڻهو جمهوريت کي پٽڙيءَ تان لاهي اقتدار تي ناجائز قبضو ڪرڻ جو جنرل ايوب خان تي الزام ڌريندا آهن، ڪي وري پاڪستان جي پهرين صدر اسڪندر مرزا کي سڄي ملڪ تي پهريون مارشل لا مڙهي 1956 واري آئين کي منسوخ ڪرڻ تي ڏوهاري ليکيندا آهن، جڏهن ته ڪي ماڻهو اهڙا به آهن جيڪي پاڪستان جي ٽئين گورنر جنرل ملڪ غلام محمد جي چالبازين کي ذميوار سمجهن ٿا جن تحت هُن 1953 ۾ پاڪستان جي ٻئي وزيراعظم خواجا ناظم الدين کي برطرف ڪيو هو ۽ پوءِ 1954 ۾ پهرين آئين ساز اسيمبلي ٽوڙي هئائين.

جيڪڏهن احتياط سان به نظر ڊوڙايون ته پتو لڳندو ته تباهيءَ جي شروعات گهڻو اڳ ٿي چڪي هئي. مذهبي ڪارڊ کي جناح جي اڳواڻيءَ ۾ مسلم ليگ انتهائي هوشياريءَ سان استعمال ڪيو هو، ورهاڱي ڪانپوءِ انجي گول دائري ۾ حرڪت جاري آهي. موڪلائيندڙ مسلمانن دهليءَ جي جامع مسجد جي ڏاڪڻين تان ڏنل چتاءُ وساري ڇڏيو، پاڪستان ٺهڻ ڪانپوءِ وارن شروعاتي سالن جا واقعا ئي ڦلهوربا ته اُها

تصوير سامهون نظر اچڻ لڳندي جيڪا مستقبل ۾ اچڻي هئي. جيڪڏهن ملڪ جي وجود ۾ اچڻ جي تاجي پيڙهي ۾ قائل سُٺ سڌو ڪندو تہ ايندڙ سالن ۾ اوهانکي ڪا اچرج نہ لڳندي.

اچو تہ آزاديءَ جي پهرين ڏينهن ڪان شروعات ڪريون جڏهن جناح پاڪستان جي وزيراعظم بدران گورنر جنرل ٿيڻ جو فيصلو ڪيو. هرڪو ڄاڻي ٿو تہ پارلياماني جمهوريت ۾ حڪومت جو سربراه وزيراعظم هوندو آهي ۽ رياست جي سربراه طور گورنر جنرل بڻجڻ هڪ رسمي عهدو آهي. مسلم ليگ ۾ سڀ ڪان وڌيڪ طاقتور شخصيت طور جناح لاءِ اِهو قطعي طور تي ممڪن نہ هو تہ هو پنهنجو پاڻ کي رسمي رياستي سربراه طور قبولي ها. ان فيصلي ڪيترن ئي ماڻهن کي اچرج ۾ وجهي ڇڏيو هو پر ان اڳتي هلي رياستي سربراه ۽ حڪومتي سربراه وچ ۾ جهيڙي جي راه سنواري.

1947 ڪان وٺي انهيءَ پتوڙ پاڪستان جي تاريخ کي انيڪ طريقن سان جهوريو آهي. لياقت علي خان ۽ خواجا ناظم الدين هجن يا وري محمد خان جوڻيجو ۽ ظفرالله خان جمالي، لڳ ڀڳ سمورن وزيراعظمن مان اِها توقع رکي پئي وئي آهي تہ هو مملڪتي سربراه جي ڏنل هدائتن تي عمل ڪن ۽ اهو نہ ڪرڻ تي هنن وڌيڪ سگهارن جي ڏمر کي دعوت ڏني.

گورنر جنرل جو منصب سنڀالڻ ڪانسواءِ جناح آزاديءَ جي ڏيهاڙي تي ٻيو اهم فيصلو ڪيو ۽ ديوبندي مذهبي اڳواڻن مولانا شبير احمد عثماني ۽ مولانا ظفر احمد عثمانيءَ کي ڪراچي ۽ ڍاڪا ۾ قومي جهنڊو ڦڙڪائڻ جو اعزاز بخشائين. ٻنهيءَ جي عثماني هوندي بہ پاڻ ۾ ڪا مٽي مائٽي نہ هئي پر ٻنهي جو تعلق ديوبندي فڪر سان هو، هت ان ڳالهہ جو ذڪر پڻ مناسب ٿيندو تہ گهڻي ڀاڱي ديوبندي عالم يا تہ ڪانگريس ۾ هئا (جهڙوڪ مولانا ابوالڪلام آزاد) يا وري جمعيت العماءِ هند سان هئا (جهڙوڪ مولانا حسين احمد مدني) هندستاني قومپرستيءَ سان لاڳاپيل ديوبندي سياست جي اُبتڙ ٻنهي عثماني عالمن پاڪستان جي تحريڪ جي حمائت ڪئي هئي ۽ کين اهو اعزاز ڏيندي جناح چڻ تہ

Scanned with CamScanner

کين عيوضو ڏنو هو.

دلچسپ ڳالهه اِها آهي تہ جڏهن 15 آگسٽ 1947 تي پاڪستان جي پهرين ڪابينا حلف کنيو تہ غير متوقع طور تي هڪ هندو پاڪستان جو پهريون قانون وارو وزير بڻايو ويو. جوگندرناٿ منڊل جي چونڊ ڪندي جناح اِهو اشارو ڏيڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو تہ ٻن ديوبندين هٿان پاڪستان جو جهنڊو ڦڙڪائڻ جي باوجود پاڪستان رڳو مسلمانن جو ئي ملڪ بڻجڻ نہ پيو وڃي، جيتوڻيڪ ٻئي اشاري جي پيٽ ۾ پهريون اشارو ڊگهي عرصي تائين جٽاءُدار ثابت ٿيو ۽ نہ منڊل ڊگهو عرصو ملڪ ۾ رهي سگهيو ۽ نہ ئي سندس هندو برادريءَ جو پاڪستان ۾ مستقبل بهتر ٿي سگهيو، نيٺ ديوبندين جي بالادستي ٿيندي نظر آئي.

ساڳي ڏينهن يعني 15 آگسٽ تي محمد ايوب کهڙو ۽ افتخار احمد ممدوٽ سنڌ ۽ پنجاب جي وڏي وزير طور حلف کنيو، صوبائي حڪومتون جُڙيون ۽ ڪجهہ عرصي لاءِ ائين لڳو تہ پارلياماني جمهوريت نہ رڳو صوبن پر مرڪز ۾ بہ پنهنجون پاڙون پختيون ڪندي پر هڪ هفتي اندر اوڏي مهل وڏو ڌڪو آيو جڏهن سرحد صوبي (هاڻوڪو خيبرپختونخواه) ۾ ڊاڪٽر خان صاحب جي صوبائي حڪومت کي برطرف ڪيو ويو. پاڪستان ۾ برطرف ٿيندڙ اِها پهرين صوبائي حڪومت هئي. ڊاڪٽر خان صاحب جو پورو نالو خان عبدالجبار خان هو ۽ هو خان عبدالغفار خان جو وڏو ڀاءُ هو جيڪو ان علائقي ۾ آزاديءَ جو سرڪش مجاهد هو. ٻئي ڀائر انڊين نيشنل ڪانگريس جا حمائتي هئا ۽ پاڪستان ٺاهڻ واسطي عوامي پذيرائي جو فيصلو ڪرڻ لاءِ ڪرايل ريفرنڊم جو بائيڪاٽ ڪري چڪا هئا.

پل مسلم ليگ کي اُتي ڪانگريس جي حمائتي حڪومت پسند نہ بہ هئي پر صحيح قدم اِهو هجي ها تہ مرڪز جي حڪم تي حڪومت ڊاهڻ بدران صوبائي اسيمبليءَ اندران ئي ڪا تبديلي آڻجي ها. ان قدم هميشہ لاءِ هڪ پوائنٽو مثال قائم ڪيو ۽ اسٽيبلشمنٽ قانون ۾ گورنر کي اسيمبلي ٽوڙڻ جو اختيار ڏئي نہ رڳو صوبائي پر وفاقي حڪومتن کي پڻ برطرف ڪرڻ جو سلسلو جاري رکيو. هڪ ٻيو اڻوڻندڙ مثال

Scanned with CamScanner

قائم ڪندي حڪومت برطرف ڪرڻ ڪانپوءِ ڊاڪٽر خان کي حراست ۾ ورتو ويو ۽ مٿس سياسي سرگرمين ۾ حصو وٺڻ تي پابندي مڙهي وئي ۽ هو ڪيترائي ورهيه هزاري تائين محدود رهيو. سڀ کان وڌيڪ اِهو ته سيپٽمبر 1947 ۾ خان غفار خان جي سرخ پوش تحريڪ تي پڻ پابندي مڙهي وئي ۽ آزاديءَ جي جدوجهد ۾ سندس سرواڻ ڪردار جي باوجود کيس پڻ گرفتار ڪري قيد ۾ واڙيو ويو.

فيبروري 1948 ۾ چوڌري خليق الزمان کي پاڪستان مسلم ليگ جو صدر چونڊيو ويو، ان کان اڳ اِها آل انڊيا مسلم ليگ هئي جنهن جو آخري صدر محمد علي جناح هو، جنهن گورنر جنرل بڻجڻ ڪانپوءِ مسلم ليگ جي صدارت ڇڏي ڏني هئي. ساڳي مهيني ۾ يعني فيبروري 1948 ۾ لڳ ڀڳ ڇهن مهينن ڪانپوءِ آئين ساز اسيمبليءَ جي ٻئي ويهڪ ٿي جنهن جي صدارت جناح پاڻ ڪئي (پهرين ويهڪ جي صدارت قانون واري وزير مندل ڪئي هئي). ٻئي ويهڪ ۾ هڪ اهم فيصلو اِهو ٿيو ته مسلم ليگي عهديدارن کي حڪومت جي انتظامي عهدن کان ڌار ڪيو ويندو پر لياقت علي خان اوڏي مهل ان فيصلي کي بدلائي ڇڏيو جڏهن کيس وزيراعظم هوندي به مسلم ليگ جو صدر چونڊيو ويو. ٻيو اهم قدم اڙدو کي ملڪ جي واحد قومي ٻولي قرار ڏيڻ هو. اوڀر بنگال (اجان اُن صوبي جو نالو بدلائي اوڀر پاڪستان نه ڪيو ويو هو) جي ڪجهه اسيمبلي ميمبرن گهُر ڪئي ته آئين ساز اسيمبليءَ جو اجلاس ڍاڪا ۾ پڻ ڪوٺايو وڃي ۽ ميمبرن کي اسيمبليءَ ۾ بنگالي ٻوليءَ ۾ پڻ تقرير ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي. وزيراعظم لياقت علي خان انهيءَ رٿ جي شديد مخالفت ڪئي ۽ پنهنجي انهيءَ عزم کي ورجايو ته هو “قومي يڪجَهتيءَ” خاطر رڳو اڙدو ٻولي استعمال ڪرڻ جي اجازت ڏيندو. انهيءَ فيصلي جو“قومي يڪجَهتيءَ” تي ڏور رس اثر پوڻو هو. “قومي يڪجَهتيءَ” جي تابوت ۾ هڪ وڌيڪ ڪوڪو اوڏي مهل ٺوڪيو ويو جڏهن مارچ 1948 ۾ جناح ڍاڪا يونيورسٽيءَ جي سالياني جلسي ۾ تقرير ڪندي واضح ڪيو ته ملڪ ۾ فقط هڪ ئي قومي ٻولي يعني اڙدو هوندي ۽ ڪنهن ٻئي ٻوليءَ کي قومي حيثيت

ڏيڻ بابت ويچاريو ئي نہ ويندو. اِهو ياد رکڻ گهرجي تہ اوڀر بنگال جي آبادي سڄي پاڪستان جي ڇاونجاهہ سيڪڙو تي ٻڌل هئي ۽ بنگالي اڙدو کي اڪيلي قومي ٻولي بنائڻ جا مخالف هئا.

آزاديءَ کي اڃان هڪ سال ئي پورو نہ ٿيو هو جو اپريل 1948 ۾ سنڌ جي وڏي وزير محمد ايوب کهڙي کي برطرف ڪيو ويو ۽ سندس جاءِ تي پيرالاهي بخش کي وڏو وزير مقرر ڪيو ويو. هت اِها ڳالهہ ڪرڻ مهلائتي ٿيندي تہ ورهاڱي کان هڪدم پوءِ پير صاحب رٽ ڏني هئي تہ پاڪستان جي سمورين مسجدن کي هدائت ڪئي وڃي تہ جمعي جي خطبي ۾ جناح جو نالو شامل ڪيو وڃي جهڙي ريت آڳاٽي دور ۾ جمعي جي خطبي ۾ خليفي جو نالو شامل ڪيو ويندو هو. ڀاڳ ڀلا هئا جو ڪنهن سندس انهيءَ ڇسي رٽ تي ڌيان نہ ڌريو.

ايوب کهڙو ورهاڱي کان اڳ سنڌ جي وزيراعظم سر غلام حسين هدائت الله جي جاءِ تي وڏو وزير ٿيو هو. ايوب کهڙو سنڌ ۾ پناهگيرن جي آباد ڪاري محدود ڪرڻ جو حامي هو جنهن سبب سندس مرڪزي وزيرن ملڪ غلام محمد ۽ غضنفر علي خان سان اختلاف پيدا ٿي پيا هئا. انڪانسواءِ، غلام علي ٽالپر ۽ پيرالاهي بخش جهڙا صوبائي وزير پڻ ايوب کهڙي خلاف سازش ڪرڻ ۾ رڌل هئا. پهرين قدم طور گورنر سنڌ غلام حسين هدائت الله ايوب کهڙي کي صوبائي گهرو وزارت تان هٽائي ڇڏيو. کهڙي غلام علي ٽالپر ۽ پيرالاهي بخش کي صوبائي ڪابينا مان ڪڍڻ تي چاهيو. 26 اپريل1948 تي شديد بداعمالي ۽ بدعنوانيءَ جا الزام ڌري ايوب کهڙو کي سندس عهدي تان هٽايو ويو. نئون وڏو وزير پيرالاهي بخش جناح ۽ مرڪزي حڪومت جو انتهائي وفادار هو. ڊاڪٽر خان جي حڪومت کان پوءِ ايوب کهڙي جي ٻئي صوبائي حڪومت هئي جيڪا جناح جي حياتيءَ ۾ ئي برطرف ڪئي وئي.

انجو مجموعي جائزو ورتو وڃي تہ پتو لڳندو تہ نئين ملڪ جي پهرين ئي سال ۾ ڇهہ ٻج پوکيا ويا جيڪي اڳتي هلي گهاٽو جهنگ بڻيا. پهريون رياست ۽ حڪومت جي سربراهن وچ ۾ اقتدار جي ويڙهاند جون

آڳائيون علامتون واضح ٿيون، ٻيو ديوبندين کي غير ضروري پذيرائي ڏني وئي جيڪي اڳتي هلي وڌيڪ جي سڌ ڪرڻ لڳا ۽ سماجي ڪيتر تي والار ڪرڻ شروع ڪيائون، ٽيون سرحد ۽ سنڌ صوبن ۾ بي اعتماديءَ واري رٽ بدران آپيشاهاڻي حڪمن تحت اسيمبلين جي برطرفيءَ ملڪ ۾ ان قسم جي برطرفين لاءِ راهه جوڙي، چوٿون سياسي مخالفن کي قيد ڪري ۽ سندن سرگرمين تي ٻنجو هٽي جهموري روائتن جي واڌ ويجهه جي سڌ ڪرڻ نا ممڪن بڻايو ويو، پنجون سياسي مخالفن خلاف بدعنوانيءَ جا الزام ڌرڻ اسٽيبلشمنٽ جي واضح وصف بڻجي وئي ۽ آخري صوبن جي جائز گهرن ڏانهن ڌڪار وارو ورتاءُ يعني ٻين ٻولين کي تسليم نہ ڪرڻ اجان تائين جاري آهي.

پاڪستان جي شروعاتي سالن جي تاريخ

آڪٽوبر اڪثر پاڪستان لاءِ اهم واقعن ڀريو مهينو رهيو آهي، پوءِ ڀل اُهو آڪٽوبر 1999 هجي جڏهن ٻه ڀاڱي ٽي اڪثريت رکندڙ چونڊيل وزيراعظم کي طاقت جي ٻل تي هٽايو ويو، گرفتار ڪيو ويو ۽ فوجي جنرلن هٿان بيعزتو ڪيو ويو، يا ست آڪٽوبر 1958 هجي جڏهن ملڪ جي پهرين صدر اسڪندر مرزا مارشل لا مڙهيو ۽ ڪمانڊر انچيف جنرل ايوب خان کي پاڪستان جو چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر مقرر ڪيو. ويهن ڏينهن ڪانپوءِ 27 آڪٽوبر 1958 تي ايوب خان جي ساٿارين جنرل اسڪندر مرزا جي بيڊ روم ۾ داخل ٿي ڪائنس استعفا گهري ۽ ڏيهه نيڪال ڪيائونس. 1958 کان اڳ ٻه گهٽ ۾ گهٽ ٻه آڪٽوبر اهڙا آيا آهن جيڪي نئين نڪور جمهوريت لاءِ هاڃيڪار پيغام کڻي آيا.

آڪٽوبر 1951، جڏهن پاڪستان جي پهرين وزيراعظم کي راولپنڊيءَ ۾ قتل ڪيو ويو ۽ آڪٽوبر 1954 جڏهن گورنر جنرل غلام محمد پاڪستان جي پهرين آئين ساز اسيمبليءَ کي ٽوڙي ڇڏيو جيڪا 1935 جي انهيءَ گورنمنٽ آف انڊيا ايڪٽ کي تبديل ڪري نئون آئين جوڙڻ ۾ ناڪام ٿي رئي هئي، جيڪو پاڪستان ۽ هندستان کي برطانوي سلطنت کان ورثي ۾ مليو هو. جناح ۽ لياقت تي اڄ به جمهوريت لاءِ

سندن خدمتن جي حوالي سان الڪٽ ساراهہ جي وسڪارن جي باوجود اها حقيقت آهي تہ ٻنهي مخالف ڌر لاءِ ڪنهن رواداريءَ جو مظاهرو نہ ڪيو. مئي 1948 ۾ خان عبدالغفار خان ۽ جي ايم سيد مخالف ڌر جي پهرين پارٽي قائم ڪئي. پاڪستان جي سرڪاري تاريخ جي ڪتابن ۾ ڀل ڪجهہ بہ ڄاڻايو ويو هجي، هو ٻئي آزاديءَ جا عظيم مجاهد هئا. انهيءَ نئين سياسي پارٽيءَ جو نالو پيپلز پارٽي آف پاڪستان رکيو ويو ۽ غفار خان انجو صدر ۽ جي ايم سيد جنرل سيڪريٽري بڻيا. هڪ هفتي اندر ئي انجي سياسي سرگرمين تي بلڪل اهڙي ريت ئي پابندي مڙهي وئي جهڙي ريت ان کان اڳ سرخ پوش تحريڪ تي پابندي مڙهي وئي هئي.

ٻئي پاسي، جون 1948 ۾ پهرين چنڊ ڏسڻي ڪميٽي جوڙي وئي جيڪا مفتي محمد شفيع، احتشام الحق ٿانوي، ايم صديق، عبدالحامد بدايوني ۽ عبدالحليم صديقيءَ تي ٻڌل هئي. ظاهري طور تي انجو هاڻوڪن سياسي واقعن سان ڪو سڌو سنئون تعلق نظر نٿو اچي پر هڪ عمومي تعلق ڦلهوري سگهجي ٿو، جنهن سان واضح ٿيندو تہ نئين رياست ڪهڙي واٽ هلڻي هئي. نئين وطن ۾ ڊگهين زلفن وارن ڪجهہ ڪميٽي ميمبرن جي پيٽ ۾ سائنس ۽ ٽيڪنالوجيءَ کي گهٽ اهميت ملڻ واري هئي. جيتوڻيڪ ان وقت بہ سائنسدان اڳڪٿي ڪري پئي سگهيا تہ چنڊ ڪڏهن ۽ ڪٿي ڏسي سگهجي ٿو پر چنڊ ڏسڻي ڪميٽي جوڙڻ جو مطلب پاڪستان کي تقريبن هر سال ڪيترين ئي عيدون ڪرڻ واري رستي تي چاڙهڻو هو، جيڪو سلسلو اڄ ڏينهن تائين هلندڙ آهي. جناح جي گذاري وڃڻ کانپوءِ خواجا ناظم الدين پاڪستان جو گورنر جنرل بڻيو ۽ نورالامين سندس جاءِ تي اوڀر بنگال جو وڏو وزير ٿيو. جناح جي گذاري وڃڻ کان هڪ مهينو پوءِ جماعت اسلاميءَ ملڪ ۾ اسلام لاڳو ڪرڻ جي مهم شروع ڪئي پر مولانا مودوديءَ کي گرفتار ڪيو ويو ۽ تحريڪ جو انت آيو. جماعت اسلامي پاڪستان ٺهڻ جي مخالف هئي پر هاڻ ملڪ ۾ اسلامي نظام لاڳو ڪرائڻ جي پرچارڪ هئي، اها مهم ڪنهن نہ ڪنهن ريت اڄ بہ هلندڙ آهي. 1948 ۾ سنڌ جي گورنر غلام حسين هدائت الله جي گذاري وڃڻ کانپوءِ پنجاب هاءِ

ڪورٽ جي اڳوڻي جج شيخ دين محمد کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيو ويو. اُن وقت تائين پهرين آئين ساز اسيمبليءَ جون فقط ٻه ويهڪون ئي ٿيون هيون. ٽين ويهڪ ڊسمبر 1948 ۾ يعني ٻئي اجلاس جي ڏهن مهينن کانپوءِ ٿي، جڏهن ته ٻئي ويهڪ پهرين ويهڪ جي ڇهن مهينن کانپوءِ ٿي هئي، ان سان آئين جوڙڻ ۾ تڏهونڪي مسلم ليگي قيادت طرفان سنجيدگيءَ جي اڻهوند جو اظهار ٿئي ٿو. آئين ساز اسيمبليءَ جي ٽين ويهڪ ۾ انتهائي اهم ترين قدم شايد مولوي تميزالدين کي اسيمبليءَ جو صدر چونڊڻ هو. اُن وقت لياقت علي خان کي لڳل انتهائي پريشاني ڀريو مسئلو پنجاب ۾ اُتان جي وڏي وزير نواب افتخار ممدوٽ ۽ مسلم ليگ جي هڪ ٻئي اڳواڻ ممتاز دولتانا وچ ۾ سياسي ڏڦير وارو هو.

گورنر واري حيثيت ۾ اوڀر بنگال اماڻيو وڃڻ کان اڳ فيروز خان نون انهيءَ ڏڦير ۾ هيڏانهن هوڏانهن لڙهندو رهيو، انهيءَ دوران ممتاز دولتانا پنجاب مسلم ليگ جو صدر چونڊجڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو، جيڪا نواب افتخار ممدوٽ لاءِ هڪ سياسي شڪست هئي، لياقت علي خان ممدوٽ کي برطرف ڪرڻ لاءِ آرٽيڪل 92 اي استعمال ڪيو ۽ پنجاب تي گورنر راڄ مڙهيائين.

نئين ملڪ کي وجود ۾ آئي اڃان ڏيڍ سال ئي لنگهيو هو جو مرڪزي حڪومت ٽي صوبائي حڪومتون برطرف ڪري چڪي هئي. پهرين سرحد صوبي ۾ ڊاڪٽر خان صاحب جي، پوءِ سنڌ ۾ ايوب کهڙي جي ۽ آخر ۾ پنجاب ۾ نواب ممدوٽ جي پر ٽنهي موقعن تي ڪٿي به صوبائي اسيمبلين کان اهو ڪم نه ورتو ويو. صوبائي اسيمبليءَ جي ميمبرن جي اعتماد جي ڪڏهن پرواهه ئي نه ڪئي وئي ۽ نه ئي جمهوري روائتن کي آڏو رکيو ويو. فيبروري 1959 ۾ پاڪستان ۾ عالمي مسلم ڪانفرنس ٿي جنهن جي صدارت مولانا شبير احمد عثمانيءَ ڪئي. هڪيرو ڀيهر ظاهري طور تي ته انجو تعلق تڏهونڪي سياست سان هو پر اِهو ظاهر ٿئي ٿو ته مذهبي ذريعن کهڙي ريت اڳتي وڌي رهيون هيون، جڏهن ته سياستدان جمهوريت کي تباهه ڪري رهيا هئا. انهيءَ عالمي مسلم ڪانفرنس ۾ مصر، سعودي عرب، عراق، افغانستان، ايران،

انڊونيشيا، تيونس، يمن، فلسطين، لبنان، ليبيا ۽ ملايا جا عيوضي شريڪ ٿيا. اِها پاڪستان کي ڏکڻ ايشيائي تاريخ کان ڪٽي ڌار ڪرڻ ۽ مسلم دنيا سان ڳنڍڻ جي پهرين ڪوشش هئي. انڪانسواءِ وزيراعظم لياقت علي خان جي زور ڀرڻ تي هڪ پبلڪ اينڊ رپريزينٽو آفيسز ڊسڪواليفڪيشن ايڪٽ (پروڊا) منظور ڪيو ويو. انهيءَ ايڪٽ موجب سمورن مرڪزي ۽ صوبائي وزيرن ۽ پارليامانی سيڪريٽرين کي بدعنوانيءَ جي الزامن تحت قانوني ڪاروائي جو منهن ڏسڻو پئجي سگهٽو هو.

اِهو ايڪٽ 1949 ۾ منظور ٿيو پر انکي 14 آگسٽ 1947 کان لاڳو ڪيو ويو ۽ ان تحت سياستدان ڏهن سالن لاءِ نااهل ٿي پئي سگهيا. نااهل ٿيندڙن ۾ سڀ کان پهريون ايوب کهڙو هو، هُن کانپوءِ نواب افتخار حسين ممدوٽ، ۽ حسين شهيد سهرورديءَ خلاف ڪاروائي ڪئي وئي. محمد ايوب کهڙي کي ڪجهه عرصو اڳ ئي ڊسمبر 1948 ۾ سنڌ مسلم ليگ جو صدر چونڊيو ويو هو. لياقت علي خان سنڌ جي وڏي وزير پيرالاهي بخش خلاف پڻ ڪاروائي شروع ڪرائي ۽ ڪيس ڇهن سالن لاءِ نا اهل ڪرايو، نتيجي طور يوسف هارون سنڌ جو نئون وڏو وزير مقرر ٿيو، ان ريت 1947 کان 1949 تائين ٽئن سالن دوران سنڌ کي چار وڏا وزير يعني سر غلام حسين هدائت الله، محمد ايوب کهڙو، پير الاهي بخش ۽ يوسف هارون پلئه پيا. شروعاتي ڏينهن ۾ ئي سياسي ميوزيڪل چيئرز واري راند شروع ٿي وئي جنهن جا واضح اهڃاڻ سنڌ ۾ نظر اچڻ لڳا هئا. مارچ 1949 ۾ پهرين آئين ساز اسيمبليءَ جي چوٿين ويهڪ ڪوٺائي وئي جنهن ۾ ”قرارداد مقاصد“ منظور ٿي. هيءُ ٺهراءُ پاڪستان کي مذهبي رياست ڏانهن ڌڪڻ جي حوالي سان ڏور رس اثرن ڀريو هو. مسلم ليگ طرفان ٻين سان گڏوگڏ مولانا شبير احمد عثماني ۽ اوڀر بنگال مان مولانا محمد اڪرم خان ذريعي انهن ڪوششن کي اڳتي وڌايو ويو. ٻئي پاسي ميان افتخار الدين ۽ هاشم گذدر جهڙا سيڪيولر ذهن رکندڙ اڳواڻ هئا جيڪي رياست کي مذهب کان ڌار رکڻ جي ڪوشش ۾ رڌل هئا. لياقت علي خان مستقبل جي آئين لاءِ بنيادي

اصول رٿڻ واسطي ٺهراءُ تيار ڪرڻ لاءِ ڪميٽي جوڙي هئي، جنهن شبير احمد عثمانيءَ جي رٿن تي انحصار ڪيو ۽ قرارداد مقاصد تيار ڪئي جنهن موجب ملڪ کي هڪ فلاحي رياست بڻجڻو هو پر ان سان مذهبي ساڄي ڌر کي سگهه ملي ۽ نتيجي طور ملڪ کي ڏاڪي به ڏاڪي فرقيوارڻي اسهپ جي ڌٻڻ ۾ ڌڪيو ويو. مجموعي طور تي قرارداد مقاصد اڻ چٽن پيغامن يا ڪچي چاڻ جو گاڏڙ هئي، جنهن سان ڪو به مسلمان اختلاف نه پئي ڪري سگهيو، مثال جي طور تي اِهو اعلان ته حاڪميتِ اعليٰ الله جي آهي ۽ اِهو وعدو ته اسلامي قانونن موجب هرڪنهن کي انصاف پلئه پوندو يا اِهو ته مسلمانن کي انفرادي ۽ اجتماعي طور تي اسلامي اصولن موجب زندگي گهارڻ جي اجازت هوندي.

آئين ساز اسيمبليءَ طرفان اهو ٺهراءُ بحال ڪرڻ ڪانپوءِ لياقت علي خان هڪ ٻئي ڪميٽي جوڙي جنهن سيپٽمبر 1950 ۾ پنهنجون سفارشون پيش ڪيون، جن مان هيٺيون ٽي اهم هيون:

1. رياستي سربراهه ڪو غير مسلم به ٿي سگهي ٿو.
2. صدر، وزير اعظم ۽ اسيمبلي ميمبرن کي قانوني تحفظ حاصل هوندو.
3. عدالتي سرشتي ۽ انتظاميا کي ڌار ڌار نه ڪيو ويو هو.

ساڄي ڌر جون مذهبي ڌريون انهن سفارشن تي شديد مچرجي پيون. مولانا مودوديءَ ته ايستائين به چيو ته ڪنهن غير مسلم کي رياست جو سربراهه بنائڻ ايئن آهي ڄڻ ڪنهن سک کي ڪنهن مسجد جو پيش امام مقرر ڪيو وڃي. لياقت علي خان وڌيڪ سفارشون گهرائيندي اِها رپورٽ واپس وٺي ڇڏي. انهيءَ دوران لياقت علي خان پنهنجو پاڻ کي خليق الزمان جي جاءِ تي مسلم ليگ جو بنان مقابلي صدر چونڊرائي پنهنجي راڄ کي سگهارو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ان هڪ وڌيڪ هاڃيڪار لاڙي جو بنياد وڌو ۽ ان سان هڪ اهڙي آپيشاهاڻي روائت قائم ٿي جيڪا اڄان تائين ملڪ تي ڪنهن وبا جيان ڇانيل آهي. 1950 جي پڄاڻيءَ تي پنجاب جي ڪجهه سياستدانن جهڙوڪ سردار

Scanned with CamScanner

شوڪت حيات، محمود علي قصوري، شيخ محمد رشيد آزاد پاڪستان پارٽيءَ جي نالي سان پنهنجي پارٽي قائم ڪئي. ميان افتخارالدين مسلم ليگ جي عوام دشمن سياست تي سخت چوڻ چنديا ۽ کيس سردار شوڪت سميت پنجن سالن لاءِ مسلم ليگ مان ڪڍيو ويو. ميان افتخارالدين عوام جي ڀلي لاءِ زرعي زمين جي نئين سر ورهاست جي رٿ پيش ڪئي هئي پر مسلم ليگ ۾ غلبو رکندڙ زميندار اشرافيا ان قسم جي اُپائن جي سخت مخالف هئي. نئين پارٽيءَ جو منشور مسلم ليگ جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ ترقي پسند هو ۽ ان مسلم ليگ کان ناراض سمورن ميمبرن لاءِ پنهنجا در کولي ڇڏيا.

1951 ۾ جنرل محمد ايوب خان هٿياربند فوجن جي پهرين پاڪستاني ڪمانڊر انچيف طور عهدو سنڀاليو ۽ جيڪڏهن "فرينڊس ناٽ ماسٽرس" ۾ ڪيل سندس اعتراف تي اعتبار ڪجي ته هڪدم ئي سوچڻ شروع ڪيائين ته سياستدانن کي ڪهڙي ريت ٺيڪ ڪجي. سندس خيال هو ته سمورا سياستدان خود غرض ۽ لالچي آهن، منجهن انتظامي صلاحيت ناهي ۽ هو ملڪ کي تباهيءَ ڏانهن ڌڪي رهيا هئا. سياستدانن کي ماري ڪُٽي ٺيڪ ڪرڻ واري پنهنجي سپني جي ساڀيان لاءِ کيس اٺ سال اوسيئڙو ڪرڻو هو.

جنوري 1951 ۾ مولانا سيد سليمان ندويءَ جي سربراهيءَ ۾ 35 مذهبي عالمن آئين ٺاهڻ لاءِ بنيادي اصولن واري ڪميٽيءَ جي جواب ۾ ٻاويهه رٿون پيش ڪيون. مولانا عثمانيءَ جي گذاري وڃڻ کانپوءِ مولانا ندوي آئين کي اسلامي بنائڻ جي ڪوشش ۾ رڌل هو ۽ کيس آئين ساز اسيمبليءَ جو صلاحڪار لياقت علي خان ئي مقرر ڪيو هو. عالمن جا پيش ڪيل ٻاويهه نڪتا مذهب تي ئي آڌاريل هئا، مثال جي طور تي اِهو ته اسلامي رياست اسلام جا عقيدا (اصول) لاڳو ڪندي ۽ مسلمان اُمت کي متحد ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي ۽ اِهو ته شريعت شهرين جي چال چلت جو تعين ڪندي.

سياسي محاذ تي هڪ وڌيڪ پارٽي سامهون آئي آل پاڪستان جناح عوامي مسلم ليگ، جنهن جي اڳوائي حسين شهيد سهروردي ۽ افتخار

Scanned with CamScanner

ممدوٽ ڪري رهيا هئا. ان ڪان اڳ تقريبن سمورن صوبن ۾ مسلم ليگ جا ناراض عنصر پنهنجا پنهنجا سياسي گروهه جوڙي چڪا هئا. ۽ مسلم ليگ سان ملندڙ جلندڙ نالا اختيار ڪري چڪا هئا. سهرورديءَ جو خيال هو ته لياقت علي خان مسلم ليگ کي هڪ فرقيواراڻي تنظيم ۾ بدلائي رهيو هو جنهن جو نتيجو مذهبي ڪٽرپڻي ۾ نڪرندو. جيڪڏهن قرارداد مقاصد ۽ ان وقت جي فرقي پرست ڌرين طرفان معذرتي رويو ڪا رهنمائي فراهم ڪري ٿو ته پوءِ سهرورديءَ جو خيال غلط نه هو ڇاڪاڻ جو هاڻوڪي پاڪستان جون علامتون انجون شاهد آهن. اصل ۾ ان ڪان اڳ مارچ 1948 ۾ سهرورديءَ رٿيو هو ته مسلم ليگ کي ختم ڪري غيرمذهبي ۽ غير فرقيواراڻي بنياد تي پاڪستان نيشنل ليگ قائم ڪئي وڃي، هُن بدنام زمانا پروڊا ڪيس ۾ ممدوٽ جو بچاءُ پڻ ڪيو هو ۽ هاڻ هو ٻئي نئين پارٽيءَ ۾ گڏ هئا، جنهن جو صدر سهروردي هو.

مارچ 1951 ۾ وزيراعظم لياقت علي خان لاهور ۾ ڦاٿ ڪاڏو ته ڪجهه فوجي آفيسرن ڪن شهرين سان گڏجي سندس حڪومت ڪيرائڻ جي سازش سٽي آهي. تفصيل موجب چيف آف جنرل اسٽاف جنرل محمد اڪبر خان پنهنجي گهر تي هڪ گڏجاڻي ڪوٺائي جتي پاڪستان ٽائيمس جي ايڊيٽر فيض احمد فيض ۽ جڳ پڌري ترقي پسند ليکڪ ۽ ڪميونسٽ اڳواڻ سجاد ظهير سان گڏجي سازش تيار ڪئي وئي. اپريل 1951 ۾ هاءِ ڪورٽ جي ججن تي ٻڌل هڪ ٽربيونل جوڙيو ويو جنهن پندرهن مان ٻارهن جوابدارن کي مختلف سزائون ٻڌايون فيض، سجاد ظهير ۽ محمد حسين عطا کي چار چار سال ٽيپ ڏني وئي.

انهيءَ ڪيس ۽ انهن احترام جوڳن دانشورن کي ڏنل ٽيپ مان ثابت ٿيو ته نئين رياست ترقي پسند سياسي سرشتي بدران ڪجهه ٻيو اختيار ڪرڻ واري هئي. فرقيوار طاقتن جي پٺڀرائي ٿي ڪئي وئي ۽ لياقت علي خان جي سربراهيءَ ۾ قرارداد مقاصد جهڙن قدمن ذريعي مذهب کي گڏايو ٿي ويو. پروڊا کي سياسي دٻاءُ وجهڻ لاءِ استعمال ٿي ڪيو ويو ۽ ترقي پسند دانشورن کي ڪوڙن ڪيسن ۾ ڦاسايو ٿي ويو.

لياقت علي خان جي نگرانيءَ ۾ لکيل پاڪستان جي اڳاٽي تاريخ ۾

فيض احمد فيض، سجاد ظهير ۽ ٻين سان اختيار ڪيل ورتاءُ هڪ لڄي ڪندڙ باب آهي. ايندڙ دور ۾ فيض کي حاصل ٿيندڙ عوامي پذيرائي ان ڳالهه جو ثبوت آهي ته رياستي دوکو ۽ دولاب عوامي راءِ تي ڪڏهن ڪڏهن ئي غلبو حاصل ڪري سگهي ٿو، پر ڪيتري عرصي لاءِ لبرل، سيڪولر ۽ ترقي پسند دانشورن تي لاڳيتي ڏاڍ ڏمر نيٺ ملڪ کي اڄوڪي موتمار حالت تائين رسائي ڇڏيو آهي. لياقت علي خان جو دور آڪٽوبر 1951 ۾ اوڏي مهل اوچتو ختم ٿي ويو جڏهن راولپنڊيءَ ۾ هڪ جلسي ۾ تقرير ڪندي ڪيس گولي هڻي قتل ڪيو ويو. سندس قتل ملڪ کي هڪ خوني ڦيري ۾ وجهي ڇڏيو، جيڪو انهن سياستدانن جا لاش آڻيندو رهيو جن کي جمهوري طريقي سان نه پر تشدد ۽ رتو ڇاڻ ذريعي هٽايو ويو. پاڪستان کي اڃان ڊاڪٽر خان صاحب، نواب ڪالا باغ، عبدالصمد اڇڪزئي، ذوالفقار علي ڀٽو، غلام حيدر وائين، مرتضيٰ ڀٽو، عظيم احمد طارق، بينظير ڀٽو، سلمان تاثير ۽ ٻين انيڪ جا قتل پڻ ڏسڻا هئا.

1955 کانپوءِ

ضرورت واري نظرئي کان آئين جي بنيادي ڍانچي تائين

جيڪڏهن سياسي ۽ آئيني ارتقا جا شاهد 1955 ۾ الوٽ ننڊ ۾ پئجي ويا ۽ پنجهٺ سالن کانپوءِ 2020 ۾ جاڳيا ته کين ڪهاڻيءَ جي ڪنل پنل هڻڻ جو احساس ٿيندو. رڳو پارليامينٽ جي بحثن ۽ اعليٰ ڪورٽن ۾ ڪتريل پنجن سالن ۾ أٿاريل سوالن کي ساريندي 1955 ۾ پيش آيل واقعن سان ڀيٽ ڪندا ته پنهنجو پاڻ کي ڪنهن اوپري دنيا ۾ پائيندؤ. ڪجهه مامرا جيڪي هر هر اوهانجي ذهن ۾ أڀرندا، سي هيءُ آهن، پنهنجو پاڻ کي مڃرائڻ لاءِ پارليامنٽ جي پتوڙ، سول ۽ فوجي آفيسرن، عدالتن ۽ ٻين طرفان پچائي کان بچڻ جي ڪوشش ڪندو رهڻ، رياست جي مختلف ادارن طرفان هڪٻئي جي حدن ۾ لاڳيتو مداخلت ڪرڻ، آئيني قدمن جون آڏيون ڦڏيون حرڪتون، عدالتي سرشتي طرفان رياستي مشينريءَ واسطي نرمي ۽ عاجزي پر سويلين حڪومتن جي نڙيءَ تي ڳهٽو ڏيڻ، مرڪزي ۽ صوبائي حڪومتن وچ ۾ ڪڏهن به ختم نه ٿيندڙ ڦير ۽ فيصلو ڪري سگهڻ ۾ لاڳيتو نااهلي ته جيڪڏهن ضرورت پوي ته ڪيئن، ڪڏهن ۽ ڪٿي نئون انتظامي يونٽ قائم ڪجي.

هن مضمون ۾ اهي ٻه للڪارون بحث هيٺ آنديون ويون آهن جيڪي قوم کي 1955 ۾ درپيش هيون ۽ جيڪي اڄ به ڪنهن نه ڪنهن

شڪل ۾ اسانکي خوف ۽ ڊپ ۾ ڦاسايو ويٺيون آهن، جيتوڻيڪ اسانجي ملڪ ۾ هڪ سگهارو حلقو موجود آهي، جيڪو رٿي ٿو ته اسانکي پراڻن واقعن تي فڪرمند ٿيڻ بدران وقت نه وڃائيندي اڳتي وڌڻ گهرجي پر منهنجي وينتي رڳو ايتري آهي ته ڪنهن مريض جي طبي صورتحال ڄاڻڻ کانسواءِ ڪابه دوا درمل ناڪاميءَ کانسواءِ ٻيو ڪجهه به سامهون نه آڻيندي.

ٻه واقعا جيڪو آڏو آهن تن ۾ ضرورت وارو نظريو ۽ نوان انتظامي يونٽ جوڙڻ شامل آهن. اچو ته پهرين ڪجهه پسمنظر تي ويچاريون. اسين ڄاڻون ٿا ته آڪٽوبر 1954 ۾ گورنر جنرل غلام محمد پهرين آئين ساز اسيمبليءَ کي برطرف ڪري ڇڏيو هو جيڪا پاڪستان 1947 ۾ ورهاڱي کان اڳ وارن ڏينهن کان ورثي ۾ ماڻي هئي ۽ جيڪا ستن سالن جي هڻ هٽان کانپوءِ به نئون آئين جوڙڻ ۾ ناڪام رهي هئي. بهرحال اِها به حقيقت آهي ته ان جي برخاستگيءَ کان اڳ آئيني مسودي تي يڪرائپ جڙي چڪي هئي ۽ جيڪڏهن گورنر جنرل اسيمبلي نه ٽوڙي ها ته ڪجهه هفتن اندر نئون آئين سامهون اچي وڃي ها. انڪري غلام محمد کي ڪهڙي ڳالهه جي تڪڙ هئي جو هو ته اسيمبلي ٽوڙڻ جي ارادي کان هڪ سال اڳ ئي پنهنجي مرضيءَ جو وزيراعظم آڻي چڪو هو؟ اِها ڳالهه ذهن ۾ رکڻ گُهرجي ته غلام محمد لاهور ۾ ڄائو هو ۽ پيشي جي لحاظ کان اڪائونٽنٽ هو. هو مالياتي عملدار هو نه ڪي سياستدان ۽ ناڻي واري وزير کان گورنرجنرل جي عهدي تائين سندس ترقيءَ جو هڪ وڏو سبب سندس دوستن اسڪندر مرزا ۽ جنرل ايوب خان جي سٽيل سازش هو. خواجا ناظم الدين ڄار ۾ ڦاسي پنهنجو پاڻ کي گورنر جنرل جي عهدي کان وزيراعظم جي گهٽ درجي واري عهدي تي آڻڻ قبوليو. هُن ان ڳالهه تي ويچاريو ئي ڪونه ته ايوب، اسڪندر مرزا ۽ غلام محمد جي ٽرائيڪا ڪيس پسند نٿي ڪري ۽ اِها نيت به ڪيس پنهنجي عهدي کان هٽائڻ جي سازش سٽيندي. جڏهن امريڪا ۾ پاڪستاني سفير محمد علي بوگرا کي 1953 ۾ وزيراعظم مقرر ڪيو ويو ته هو پاڪستان ۾ ڪو ڄاتل سُڃاتل شخص نه هو ڇاڪاڻ جو

Scanned with CamScanner

پنهنجي سفارتي فرضن جي ادائيگيءَ واسطي برما، ڪينيڊا ۽ امريڪا ۾ هئڻ سبب پنهنجو گهڻو تڻو وقت پرڏيهه ۾ گهاريندو رهيو هو.

وزيراعظم بڻجڻ ڪانپوءِ بوگرا کي ڊپ هو ته جهڙي ريت گورنر جنرل ناظم الدين سان ڪيو آهي سو هُن سان پڻ ٿي سگهي ٿو ته ٻئي پاسي بنگال، سنڌ ۽ سرحد صوبي سان تعلق رکندڙ اسيمبلي ميمبرن جو هڪ اهڙو گروپ پڻ موجود هو جنهن گورنر جنرل جا اختيار گهٽائڻ ٿي چاهيا. اسيمبليءَ ٽي اهڙا قدم کنيا جن غلام محمد کي پنهنجي ڪهاڙي تيز ڪرڻ تي هرڪايو. پهريون، جولاءِ 1954 ۾ اسيمبليءَ سمورين هاءِ ڪورٽن کي اختيار ڏنو ته اُهي ماضيءَ ۾ اثرائتا بڻجي سگهجندڙ حڪم جاري ڪري سگهن ٿيون، ٻيو پروڊا جي منسوخي ۽ ٽيون سيپٽمبر 1954 ۾ جڏهن غلام محمد ايبٽ آباد ۾ هو ته اسيمبليءَ پنجين ترميمي بل ذريعي گورنر جنرل کان اهڙي وزارت کي برطرف ڪرڻ جا اختيار واپس وٺي ڇڏيا جنهن کي قانون ساز اسيمبليءَ جو اعتماد حاصل هجي. جيئن ته گورنر جنرل جي صحت انتهائي خراب هئي انڪري ڪنهن جي گمان ۾ ئي نه هو ته ڪو هو زوردار جوابي وار ڪندو. بل ڪجهه ڪلاڪن اندر ايترو ته تيزيءَ سان منظور ٿيو جو گورنر جنرل ڪاٿو ئي نه لڳائي سگهيو ته اسيمبليءَ ۾ ڇا پيو وهي واپري. اسيمبليءَ ۾ پنهنجي ڪاميابيءَ جي ڦونڊ ۾ محمد علي بوگرا پنهنجي سرڪاري دوري تي امريڪا هليو ويو ۽ اسيمبليءَ جو اجلاس ملتوي ڪيو ويو. اِها خبر پڻ سامهون آئي هئي ته اسيمبليءَ جي صدر مولوي تميزالدين بوگرا کي ملڪ اندر رهڻ جي هدايت ڪئي هئي.

غلام محمد اسيمبليءَ مان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ واسطي پنهنجي رٿابندي ڪري ورتي هئي ۽ ان ڏس ۾ هُن پنهنجي ڪجهه دوستن کان مدد گهري جيڪي ماضيءَ ۾ ناظم الدين جي خلاف لکي چڪا هئا ۽ هاڻ اسيمبليءَ تي بهتان مڙهي رهيا هئا. جيئن ته اوڀر بنگال ۾ ٿيل صوبائي چونڊن ۾ مسلم ليگ هارائي چڪي هئي انڪري اسيمبليءَ جي وڌندڙ غير نمائندي حيثيت خلاف ماحول موجود هو. خاص طور تي ڪجهه بنگالي سياستدانن کي اسيمبليءَ خلاف بيان جاري ڪرڻ

Scanned with CamScanner

لاءِ ڀڙڪايو ويو. بنگال جو انتهائي اهم سياستدان جنهن اسيمبلي برخاست ڪرڻ جي گهر ڪئي سو هو حسين شهيد سهروردي. هُن رٽ پيش ڪئي ته نون صوبائي آئين ساز ادارن ذريعي نئين اسيمبلي چونڊي وڃي.

ان بيان مان ڏِڍ حاصل ڪندي غلام محمد بوگرا کي سندس پرڏيهي دوري تان واپس گهرايو ۽ کيس چيو ته هو اسيمبليءَ ڪانسواءِ وزيراعظم طور پنهنجو ڪم جاري رکي. سول ۽ فوجي ڪامورا شاهيءَ سان تعلق هئڻ ناتي غلام محمد، ميجر جنرل اسڪندر مرزا ۽ جنرل ايوب خان اسيمبليءَ کي مورکن جو ٽولو ٿي ليکيو ۽ ان مان جند ڇڏائڻ ٿي چاهيائون. خبرن موجب ٿوري گهڻي هٻڪ کانپوءِ بوگرا مڃي ورتو. غلام محمد ملڪ ۾ هنگامي حالتون مڙهيون. جن ماڻهن انهيءَ فيصلي جو آڌرڀاءُ ڪيو تن ۾ سنڌ ۽ سرحد صوبي جا وڏا وزير عبدالستار پيرزادو ۽ ايس اي راشد ڪانسواءِ ممتاز دولتانا، محمود علي قصوري ۽ مير رسول بخش ٽالپر شامل هئا.

غلام محمد ذهين ماڻهن تي ٻڌل ڪابينا مقرر ڪئي جنهن ۾ بوگرا نالي ماتر وزيراعظم هو جڏهن ته حقيقي اختيار گهرو معاملن جي وزير طور ميجر جنرل اسڪندر مرزا ۽ بچاءُ واري وزير طور جنرل ايوب خان جي حوالي ڪيا ويا. ٻئي برخاست ڪيل اسيمبليءَ جا ميمبر ئي نه هئا پر اِهو مناسب ليکيو ويو ته هاڻ هو ان بابت ڀاشڻ ڏيندا ته پابند جمهوريت ڪيئن هلائجي.

انهن سخت ۽ خوفناڪ مهانڊن وارن وير سان ڀريل همراهن آڏو هڪ سنهڙو سپلڪڙو مولوي تميزالدين جيڪو آئين ساز اسيمبليءَ جو صدر هو، سينو تاڻي بيهي رهيو. کيس وزير بڻجڻ تي راضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي پر هو پنهنجي ضمير جو سودو ڪندڙ شخص نه هو. هُن سنڌ چيف ڪورٽ ۾ رٽ پٽيشن داخل ڪئي ۽ تقريبن اڪيلي سر انجي پيروي ڪيائين.

چيف جسٽس ڪونسٽائن جي سربراهيءَ ۾ سنڌ چيف ڪورٽ اهميت ڀرئي فيصلي ۾ اسيمبلي برخاست ڪرڻ کي غلط ليکيو. مولوي

تميزالدين کي اسيمبليءَ جي صدر طور بحال ڪيو ۽ سمورن جوابدارن چوڌري محمد علي، اسڪندر مرزا، ايم اي ايڇ اصفهاني، ڊاڪٽر خان صاحب، جنرل ايوب خان ۽ ٻين کي ڪا رڪاوٽ وجهڻ ۽ ڪم ڪار ۾ مداخلت کان روڪي ڇڏيو. چيف جسٽس ڪونسٽنٽائن جي سربراهيءَ ۾ انهيءَ بينچ ۾ جسٽس ويلاني، جسٽس محمد بچل ۽ جسٽس محمد بخش شامل هئا.

جيتوڻيڪ چيف جسٽس آف پاڪستان محمد منير جي اڳتي ايندڙ فيصلي بابت ته گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي پر سنڌ چيف ڪورٽ جي فيصلي تي ڪا گهڻي روشني نه وڌي وئي آهي. مٿان انڪري جو وفاقي ڪورٽ سنڌ ڪورٽ جي حڪم جي ميرٽ کان هٽي انجي خلاف فيصلو صادر ڪيو.

پاڪستان جي رياست گورنمنٽ آف انڊيا ايڪٽ 1935 تحت دليل ڏنا، جنهن موجب پارليامنٽ ۾ منظور ٿيل سمورن قانونن لاءِ گورنر جنرل جو راضپو ضروري هو ۽ سندس صحيح کانسواءِ ڪنهن به قانون جي ڪابه قانوني حيثيت نه هئي. جسٽس ڪونسٽنٽائن جواز پيش ڪيو ته انڊين انڊپنڊنٽ ايڪٽ 1947 گورنمنٽ آف انڊيا ايڪٽ 1935 جي جاءِ والاري آهي جنهن موجب اسيمبلي بالادست آهي ۽ آئين ساز اسيمبليءَ جي ڪنهن ايڪٽ لاءِ ڪنهن گورنر وغيره جي صحيح گهربل ناهي. جسٽس ويلانيءَ پنهنجو فيصلو لکت ۾ ڏنو جنهن ۾ چيف جسٽس جي فيصلي جي پذيرائي ڪيل هئي پر سنڌ هاءِ ڪورٽ جي فيصلي جو اهم حصو جسٽس محمد بخش جي ٻائيتاليهن صفحن تي پکڙيل تفصيلي لکڻي آهي جنهن ۾ هن چيف جسٽس ڪونسٽنٽائن ۽ جسٽس ويلانيءَ سان سهمت ٿيندي ملڪ جي آئيني ڍانچي بابت پنهنجي ويچارن جي اُپٽار ڪئي آهي.

بدقسمتيءَ سان وفاق (هت اشارو گورنرجنرل غلام محمد ڏانهن آهي) فيصلي خلاف فيڊرل ڪورٽ جو رُخ ڪيو جنهن سنڌ هاءِ ڪورٽ جي فيصلي کي ڪمزور بنيادن تي رد ڪيو ته گورنر جنرل جي اسيمبلي برخاست ڪرڻ وارا اختيار ختم ڪندڙ ايڪٽ جائز ناهي ڇاڪاڻ جو ان

تي گورنر جي صحيح ناهي ٿيل ۽ ان ڏس ۾ سنڌ چيف ڪورٽ ڪو فيصلو صادر ڪرڻ جي اهل ناهي.

آگري ۾ ڄاول جسٽس ايلون رابرٽ ڪارنيليس (1903 کان ١٩٩١) جو واحد اختلافي آواز هو. سندس تعلق يو پيءَ جي اڙدو ڳالهائيندڙ هڪ عيسائي گهراڻي سان هو. هو پنهنجي اختلافي فيصلي ۾ انتهائي واضح هو ۽ لکيائين ته ”هاڻوڪين حالتن ۾ قانون اندر اهڙي ڪابه ڳالهه ناهي جيڪا آئين سازاسيمبليءَ کي پابند ڪندي هجي ته ايڪٽ لاءِ گورنر جنرل جي رضامندي حاصل ڪئي وڃي نه ته انجي غير موجودگي اڳيئي منظور ڪيل سمورن قانونن کي ناقص ۽ ناجائز ليکيندي... آئين ساز اسيمبليءَ کي قانون کان مٿاهون حڪومت جو تخليق ڪيل ادارو ليکڻ گهرجي جيڪو پاڪستان لاءِ آئين تيار ڪرڻ جو قانون کان مٿاهون عمل ڪري. ان ڏس ۾ انجا اختيار وراثتي طور تي عوام جي مرضيءَ سان نمائندي اداري هئڻ ناتي حاصل آهن جيڪي انجي مستقبل جي حڪومتي انداز سان تعلق ٿا رکن.

پاڪستان جي سياسي ۽ آئيني تاريخ جي شاگردن کي پاڪستاني ڪورٽن جي ٻن حوصلي وارن ججن جسٽس ڪونسٽنٽائن ۽ جسٽس ڪارنيليس جي ڏنل فيصلن کي پڙهڻ کانسواءِ چيف جسٽس منير جي فيصلي تي روڄ پٽڪي تائين محدود نه رهڻ گهرجي. ٻئي مسيحي جج پارلياماني جمهوريت جي تصور جي پٺڀرائي ڪندي پاڪستان کي واپس درست آئيني رستي تي آڻڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا.

جسٽس منير جي فيصلي کي ضرورت کان وڌيڪ شهرت حاصل ٿي چڪي آهي ۽ پاڪستان جي اڪثر تاريخي ڪتابن ۾ انکي تمام گهڻي جاءِ ڏني وئي آهي پر جسٽس محمد بخش، جسٽس ڪونسٽنٽائن ۽ جسٽس ڪارنيليس جي فيصلن بابت ورلي ئي ڪجهه لکيو ويو آهي، خاص طور تي جسٽس ڪونسٽنٽائن ۽ جسٽس ڪارنيليس جا نالا شهرت ماڻيل غير مسلم پاڪستانين ۾ شامل ڪرڻ گهرجن جن حاڪماڻي آوازن جي پيروي ڪرڻ کان نابري واري ۽ جسٽس دراب پٽيل ۽ جسٽس ڀڳوان داس جهڙن لاءِ سولائي پيدا ڪئي.

هڪ ٻيو نالو جيڪو انهيءَ قانوني ويڙهاند ۾ اُڀري سامهون آيو سو هو آءِ آءِ چندريگر جو، جنهن سنڌ چيف ڪورٽ ۽ فيڊرل ڪورٽ ٻنهي جاين تي مولوي تميزالدين جي نمائندگي ڪئي هئي. خبرن موجب چيف جسٽس منير چندريگر جي پيش ڪيل شاندار دليلن جي موٽ ۾ ساڻس انتهائي اڏنگو ۽ جهيڙيڪار ورتاءُ تي اختيار ڪيو، منير جي سياءَ مان ظاهر ٿي ٿيو ته ڄڻ هُن وٽ چندريگر جي حيثيت واري سياستدان جي ڪا اهميت ئي نه هئي. دلچسپ ڳالهه اِها اهي ته جسٽس منير پنهنجي فيصلي ۾ ان معاملي جو ڪو ذڪر ئي نه ڪيو آهي ته ڪو گورنر جنرل وٽ اِهو اختيار هو ته هو اسيمبليون ختم ڪري ڇڏي، هُن رڳو صحيح نه هئڻ تي ئي ڌيان ڏريو ۽ سنڌ چيف ڪورٽ جي ججن طرفان پيش ڪيل انتهائي درست دليلن کي ويچار جوڳو ئي نه سمجهيو. جيڪڏهن جسٽس ڪونسٽنٽائن، ويلاني ۽ محمد بخش جي لکڻيءَ جي جسٽس منير جي لکڻيءَ سان ڀيٽ ڪندا ته اوهانکي اڇاترو ۽ غيرسنجيدي انداز جو احساس ٿيندو.

فيڊرل ڪورٽ جو فيصلو 15 مارچ 1955 تي ٻڌايو ويو، جنهن ڪانپوءِ گورنر جنرل پنهنجي سر ئي اِهو اختيار ماڻيو ته هو قانون جوڙڻ جو اختيار رکي ٿو ۽ هڪ آرڊيننس ذريعي ڪجهه آئيني تبديليون ڪيائين ۽ برطرف ڪيل آئين ساز اسيمبليءَ جي جاءِ تي آئيني ڪنونشن تيار ڪيائين.

جنهن وقت گورنر جنرل آرڊيننسن ذريعي قانون جوڙڻ ۾ رڌل هو تڏهن وفاقي ڪورٽ ۾ هڪ اهم ڪيس ٻڌڻيءَ لاءِ پيش ٿيو. اِهو يوسف پٽيل بمخالف سربراهه مملڪت طور مشهور آهي جنهن ۾ يوسف پٽيل ۽ ٻن ٻين ڄڻن گورنر جنرل جي منظور ڪيل هڪ ايڪٽ تحت پنهنجي گرفتاريءَ، خلاف هڪ آئيني درخواست داخل ڪئي هئي. ان ڪيس جي ڪاروائي دوران فيڊرل ڪورٽ گورنر جنرل طرفان آئيني قانون سازي ڪرڻ ۽ دستوري ڪنونشن ٺاهڻ تي ڇوهه ڇنڊبيندي ليکيو ته اِهو سندس اختيار کان مٿاهون آهي. ان گورنر جنرل کي هڪدم ڪجهه مخصوص معاملن جو تعين ڪرڻ لاءِ فيڊرل ڪورٽ ۾ هڪ ريفرنس

اماڻ تي مجبور ڪيو. جيتوڻيڪ مولوي تميزالدين جي ڪيس کي اڪثر سنگ ميل طور پيش ڪيو ويندو آهي پر حقيقت ۾ يوسف پٽيل جو ڪيس ۽ انکانپوءِ وارو ريفرنس نام نهاد نظريئہ ضرورت کي سمجهڻ لاءِ بنيادي اهميت جوڳا آهن. انهن ڪيسن جي نتيجي ۾ ئي فيڊرل ڪورٽ آئين ساز اسيمبليءَ جي برخاستگيءَ کي برقرار رکيو ۽ مملڪتي سربراهہ طرفان نمائنده آئين ساز ادارو قائم ڪرڻ کي جائز ليکيو.

دليل اِهو هو تہ اٺن سالن ڪانپوءِ بہ آئين ساز اسيمبلي آئين جوڙي نہ سگهي آهي تنهنڪري اِها دائمي قانون ساز بڻجي چڪي آهي جنهن جي حيثيت غير نمائندي تي وئي آهي ۽ هڪ نئين اسيمبليءَ جي راهہ هموار ڪرڻ واسطي انکي ختم ڪرڻ جي ضرورت هئي.

دلچسپ طور تي فيڊرل ڪورٽ سول يا رياست جي ضرورت وارو نظريو اختيار ڪيو جيڪو وفاق جي وڪيلن پيش ڪيو هو. لارڊ ڪينٽ ڊپلاڪ (1907 کان 1985) جي عام ادراڪ جي ابتڙ جسٽس منير نظريہ ضرورت کي بحث هيٺ آندو هو. هُن سادي ريت رياستي ضرورت واري دليل کي قبول ڪري ورتو هو جنهن کي ڊپلاڪ هنن لفظن ۾ پيش ڪيو هو، ”جيڪو ٻئي صورت ۾ قانوني ناهي کي ضرورت قانوني تي بڻائي ۽ عوام جي سلامتي ۽ رياست جي سلامتي برتر قانون آهي... ۽ انهن جزن کي قانون جو حصو سمجهڻ گهرجي.“ ضرورت واري قانون کي سمجهڻ لاءِ دليل جو بهترين بيان ڪرامويل جي مشهور قول ۾ ملي ٿو تہ جيڪڏهن قانون موجب ڪجهہ نہ ٿي سگهندو هجي تہ جيستائين اسين ڪنهن کي قانون تيار ڪرڻ لاءِ چونداسين، اوستائين قوم جي نڙي ڪپجي چڪي هوندي. انهيءَ منطق کي اختيار ڪندي فيڊرل ڪورٽ جي چيف جسٽس منير اُهي قانوني بنياد ڊاهي ڇڏيا جن جي آڌار تي پاڪستان هڪ قانون پسند ملڪ بڻجي پئي سگهيو. ڪرامويل جو حوالو ڏيندي انهيءَ حقيقت جو ذڪر نہ ڪيو ويو تہ سندس گذاري وڃڻ جي فقط ٽن سالن ڪانپوءِ ئي ويسٽ منسٽر ۾ 1661 ۾ ڪرامويل جي قبر کوٽي وئي ۽ کيس مرڻ پڄاڻان سزا ڏني وئي. سندس لاش جا ڳڀا ڪري زنجيرن ۾ لٽڪايو ويو ۽ پوءِ هڪ ڪڏ ۾ اڇلايو ويو. سندس ڪپيل ڳچي 1685 تائين ويسٽ منسٽر هال جي ٻاهران هڪ ٿنڀ تي لٽڪائي نماءُ لاءِ رکي وئي.

ون يونٽ جي جوڙجڪ

نئين جُڙيل پاڪستان ۾ سول ۽ فوجي ناتن ۾ عدم توازن پيدا ٿيڻ کان اڳيئي، مرڪز ۽ صوبن وچ ۾ محاذ آرائي جمهوريت جي سپني کي تاراج ڪرڻ شروع ڪري ڏنو هو. دلچسپ ڳالهه اِها آهي ته آل انڊيا مسلم ليگ جي اُها قيادت جنهن کي ان ڳالهه جي وڏي ڳڻتي هئي ته هندستان ۾ مضبوط مرڪز صوبن تي پنهنجي بالادستي قائم ڪندو، سا ورهاڱي کانپوءِ اوچتو ئي اوچتو مضبوط مرڪز جي علمبردار بڻجي وئي.

اِهو چوڻ شايد درست نه ٿيندو ته پارٽيءَ جي حيثيت ۾ سموري مسلم ليگ هڪ مضبوط مرڪز جي حمائتي هئي. شروعاتي طور تي اِهو جناح ۽ لياقت جو جوڙ هو جنهن پنهنجي ئي مسلم ليگ جي انهن اڳواڻن کي جيڪي مرڪز جي حاڪميت جي مخالفت ڪري پئي سگهيا، کي نظرانداز ڪندي صوبائي مامرن ۾ مرڪز طرفان مداخلت شروع ڪري ڏني. انکانپوءِ صورتحال تبديل ٿي ۽ چئن جي ٽولي اِها ڪرت سنڀالي ورتي. اِهو ٽولو غلام محمد، جنرل اسڪندر مرزا، جنرل ايوب خان ۽ چوڌري محمد عليءَ تي ٻڌل هو. انهن چئني صاحبلوڪن جو تعلق سول ۽ فوجي ڪاموراشاهيءَ سان هو ۽ منجهائن ٽي اولهه پاڪستان سان واسطو رکندڙ هئا.

هڪ افسوسناڪ ڳالهه اِها هئي ته جناح ۽ لياقت جوڙيءَ جي پڄاڻيءَ کانپوءِ مسلم ليگ جي گهڻي ڀاڱي قيادت اهڙن گهٽ عقل ۽

ضمير فروش ماڻهن تي ٻڌل هئي جن لاءِ پنهنجي هيچ ۽ لالچ تي قابو رکڻ ممڪن نہ هو تنهنڪري هو سيئي چئن واري ٽولي جي چاپلوسيءَ ۾ جنبي ويا. انجي اُبتڙ جن ماڻهن صوبن جي حقن لاءِ آواز اُٿارڻ جي ڪوشش ڪئي تن کي ٻاهريون در ڏيکاري ”قومي مفادن“ خلاف ڪم ڪندڙ غدار ليکيو ويو. اِها ڌار ڳالهہ آهي تہ انهن ”غدارن“ مان جنهن بہ ڪڏهن پنهنجي موقف تان هٿ ڪڍي اطاعت گذاري قبولي تہ ڪيس هڪدم ٻاڪرن ۾ ڀري نوازيو ويو. تابعداريءَ جي راهہ اختيار ڪندڙن کي انهيءَ کان هٽي تہ مرڪزي يا صوبائي اسيمبليءَ ۾ سندن حيثيت ڇا هئي، عارضي طور تي سرڪاري عهدا ڏنا ٿي ويا.

صوبن کي ملڪ جي اُلهندي ڀاڱي ۾ ضم ڪري انهن کي هڪ يونٽ ۾ تبديل ڪرڻ وارو تصور شروعاتي طور تي ملڪ فيروز خان نون ۽ جهان آرا شاهنواز پيش ڪيو هو. هو ٻئي 1949 ۾ پنجاب جي نمائندگي ڪندي آئين ساز اسيمبليءَ جا ميمبر هئا. اهڙا اشارا پڻ ملن ٿا تہ جناح ۽ لياقت پڻ انهيءَ تصور تي غور ڪيو هو پر سندن حياتيءَ ۾ ان تي ڪا اڳڀرائي نہ ٿي سگهي هئي. انجو هڪ سبب اِهو ٿي سگهي ٿو تہ هنن ٻنهي جو تعلق پنجاب سان نہ هو ۽ چئي سگهجي ٿو تہ ڪين بنگال ۽ پنجاب وچ ۾ پيدا ٿيندڙ تضاد جي اندروني اثرن جو ڪو گهڻو ادراڪ بہ نہ هو. ان مرحلي تي بہ ڪجهہ مسلم ليگي اڳواڻن جن ۾ چوڌري خليق الزمان پڻ شامل هو ان مامري تي پنهنجي ڳڻتين جو اظهار ڪيو هو.

گورنر جنرل غلام محمد وزيراعظم خواجا ناظم الدين کي اقتدار ماڻ تڙڻ ۽ سياستدانن تي پنهنجي پنجوڙ سخت ڪندي پهرين آئين ساز اسيمبليءَ کان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ کانپوءِ انتهائي تڙ تڪڙ ۾ ون يونٽ وارو منصوبو پيش ڪيو. انهيءَ تڪڙ جو وڏو سبب اوڀر پاڪستان اسيمبليءَ ۾ جڳتو فرنٽ (گڏيل محاذ) جي زوردار ڪاميابي هئي. ان محاذ ۾ اُهي بنگالي اڳواڻ شامل هئا جن ورهاڱي کان اڳ وارو مذهبي بيانيو ترڪ ڪري ناظم الدين کان پوءِ واري دور ۾ قومپرست سياسي نظريو اختيار ڪيو هو.

اوڀر بنگال ۾ بنگالي قومپرستن جي انهيءَ سوڀ اولهندي ڀاڱي

Scanned with CamScanner

جي ننڍن صوبن لاءِ پڻ سازگار ماحول پيدا ڪيو ڇاڪاڻ جو اِهو غير معمولي سياسي مظهر پنجاب لاءِ نراسائيءَ جو هڪ ڪفن ثابت ٿيو هو. ان صورتحال سبب اِهو امڪان به پيدا ٿي ويو ته اولهندي ڀاڱي جا ننڍا صوبا به بنگال جي راهه تي نه هلي پون ۽ سول ۽ فوجي ڪامورا شاهيءَ جي مضبوط مرڪز وارو سپنو پور پور نه ٿي وڃي. انڪري حڪمران ڪاموراشاهيءَ ون يونٽ قائم ڪرڻ کي پنهنجي مفادن لاءِ ضروري ليکيو، ڇاڪاڻ جو اولهندي ڀاڱي ۾ ٽن صوبن (پنجاب، سنڌ ۽ سرحد صوبو)، چيف ڪمشنري صوبي بلوچستان ۽ درجنن جي ڳاڻيٽي ۾ نوابي رياستن جي پيٽ ۾ هڪ اسيمبليءَ ذريعي پنهنجا من پسند فيصلا مڃرائڻ وڌيڪ سولو هو.

هڪ دلچسپ ڳالهه اِها سامهون آئي ته پنجاب سان تعلق رکندڙ اڳواڻ خاص طور تي چوڌري محمد علي، نواب گورماني، ممتاز دولتانا ۽ فوج جا بنيادي ترجمان جنرل ايوب خان ۽ ميجر جنرل اسڪندر مرزا ون يونٽ منصوبي جا انتهائي حمائتي بڻجي ويا ته جيئن اقتدار جي توازن کي بنگال جي حق ۾ وڃڻ کان روڪي سگهجي. جنرل اسڪندر مرزا جو تعلق بنگال سان ئي هو پر هو هڪ ڪامورو هو ۽ هو خاص طور تي پنهنجي صوبي جي ڀاشاني، فضل حق ۽ سهرورديءَ جهڙن ناماچار سياستدانن سان ڌڪار رکندڙ هو. هُن جهڙا سرڪاري عملدار جيئن ته عوامي پذيرائيءَ کان محروم هوندا آهن انڪري هو نه رڳو سياستدانن پر عوام کي به ڌڪاريندا آهن. هو پنهنجو پاڻ کي ٻين کان اعليٰ ۽ افضل ليکيندا آهن ۽ قوم کي پنهنجي خواهش پٽاندر ڪرڻ جو انتظار ڪري نه سگهندا آهن. سندن اهڙين ڪوششن ۾ ڪيترائي سياستدان پڻ شامل ٿي ويندا آهن.

هيءُ اُهو پيشمنظر هو جنهن ۾ غلام محمد جي نگرانيءَ ۽ وزيراعظم محمد علي بوگرا جي اڳواڻيءَ ۾ ون يونٽ مڙهڻ جون ڀرپور ڪوششون شروع ڪيون ويون. بنگال سان تعلق رکندڙ سياستدانن خواجا ناظم الدين، فضل الرحمان، تميزالدين خان ۽ نورالامين سان گڏوگڏ اولهه پاڪستان ۾ ڪجهه مسلم ليگي اڳواڻن جهڙوڪ عبدالستار پيرزادي

۽ محمد هاشم گزدر پڻ انجي مخالفت ڪئي. آئين ساز اسيمبليءَ ڪي برخاست ڪرڻ جي ٻن هفتن اندر ئي گورنر افتخار محمد ممدوٽ 8 نومبر 1954 تي پيرزادي جي سنڌ حڪومت ڪي ٻه برطرف ڪري ڇڏيو. محمد ايوب کهڙي ڪي، جيڪو ماضيءَ ۾ بدعنوانين جي الزام هيٺ مرڪز طرفان ٻه ڀيرا برطرف ڪيو ويو هو، ون يونٽ منصوبي جي حمائت ڪرڻ عيوض ٻيهر سنڌ جو وڏو وزير مقرر ڪيو ويو.

22 نومبر 1955ع تي محمد علي بوگرا اعلان ڪيو ته مرڪز صوبن جي منظوري حاصل ڪرڻ ڪانپوءِ اولهه پاڪستان جي سمورن صوبن ڪي ون يونٽ ۾ ضم ڪرڻ جو اصولي فيصلو ڪري ورتو آهي. ان اعلان ڪانپوءِ مرڪز جا سمورا انتظامي ادارا صوبن جي منظوري حاصل ڪرڻ واسطي متحرڪ ٿي ويا. ساڳئي ڏينهن تي صوبائي سياستدانن ڪي راڄڌاڻي گهرائي مٿن واضح ڪيو ويو ته هاڻ مرڪز طرفان ون يونٽ منصوبي خلاف ڪنهن ٻه قسم جي بحث مباحثي ڪي برداشت نه ڪيو ويندو. مرڪز اِهو ٿي چاهيو ته وفاقي راڄڌاڻيءَ ۾ ون يونٽ جي جوڙجڪ بابت جيڪو قانوني مسودو تيار ڪيو ويو آهي سو صوبا ڪنهن هٻڪ ڪانسواءِ قبول ڪن. ايئن نه ڪرڻ جي صورت ۾ سنڌ جي وڏي وزير پيرزادي ڪي برطرف ڪري اڳواٽ ئي پيغام ڏنو ويو هو. اصل ۾ مرڪز طرفان آئين ساز اسيمبلي برطرف ڪرڻ ۽ انکان اڳ اوير بنگال ۾ جڳتو فرنٽ حڪومت جي برطرفيءَ ذريعي پنهنجي آپيشاهاڻي مرضيءَ جي استعمال جو اظهار ٿي چڪو هو.

عبدالستار پيرزادي صوبن ڪي ضم ڪري هڪ ايڪو ٺاهڻ واري عمل خلاف سخت ۽ مضبوط موقف اختيار ڪيو ۽ ون يونٽ رٿ خلاف سنڌ اسيمبليءَ جي چوهتر ميمبرن جون صحيحون حاصل ڪري ورتائين. پيرزادي ڪي جي ايم سيد، شيخ عبدالمجيد سنڌي، غلام محمد ٻرڳڙي ۽ غلام علي ٽالپر جي پٺڀرائي پڻ حاصل هئي. بوگرا جي اعلان جي ٽن ڏينهن اندر ئي سرحد اسيمبليءَ وڏي وزير سردار عبدالرشيد جي اڳواڻيءَ ۾ 25 نومبر 1954 تي ون يونٽ جي تائيد ڪري ڇڏي. باچا خان ون يونٽ ٺاهڻ جو هڪ اهم مخالف هو ۽ سندس گهُر هئي ته ان ڏس ۾

وفاقي حڪومت تڪڙ ڪان ڪم نہ ورتي.

نومبر 1954 ۾ بلوچستان جي شاهي جرڳي ۽ خيرپور جي قانون ساز اسيمبليءَ ون يونٽ جي حمائت جو اعلان ڪيو.

پنجاب ئي اُهو اڪيلو صوبو هو جتي اِها رٿ ڪنهن مزاحمت ڪانسواءِ منظور ڪئي وئي. 30 نومبر 1954 تي لڳ ڀڳ سموري صوبائي اسيمبليءَ ان ٺهراءُ جي حق ۾ ووٽ ڏنو. 6 ڊسمبر 1954 تي چترال ڪائونسل پڻ ان رٿ جي حمائت جو اعلان ڪيو.

جيستائين سنڌ جو تعلق آهي تہ اُتي صورتحال انتهائي دلچسپ هئي. ايوب کهڙي پنهنجو اثر رسوخ استعمال ڪري 104 ميمبرن واري اسيمبليءَ جي 100 ميمبرن طرفان ون يونٽ جي حق ۾ ٺهراءُ بحال ڪرائي ورتو. هيءَ اُهائي اسيمبلي هئي جنهن جي 74 ميمبرن وڏي وزير پيرزادي جي رٿ تي ون يونٽ جي مخالفت ڪئي هئي. صورتحال ۾ انهيءَ مڪمل ۽ ڊرامائي تبديليءَ جو سادو سودو سبب مرڪز جي اِها ڌمڪي هئي تہ ون يونٽ جي حق ۾ ووٽ نہ ڏيڻ جي صورت ۾ سموري اسيمبليءَ کي ئي گهر پيڙو ڪيو ويندو. جيڪڏهن ڪنهن کي ان بابت ڪو شڪ شبهو آهي تہ صوبائي حڪومتن وفاقي ادارن طرفان نج صوبائي معاملن ۾ مداخلت جي ڀرپور مزاحمت ڇو نہ ڪئي تہ ڪين انهيءَ سوال جي جواب لاءِ تاريخ جو ڪجهہ اڀياس ضرور ڪرڻو پوندو.

ايوب کهڙي مرڪز جي هدائتن تي پيرزادي، جي ايم سيد ۽ پير الاهي بخش کي مختلف الزامن هيٺ گرفتار ڪيو. ڳالهہ اتي دنگ نہ ڪيو پر سنڌ اسيمبليءَ جي اسپيڪر کي پڻ ”سنڌ جي صوبائي ڪابينا جي ميمبرن کي قتل ڪرڻ جي سازش“ سٽڻ جي الزام ۾ گرفتار ڪيو ويو. ون يونٽ خلاف احتجاج ڪندڙ هزارين مخالفن کي جيلن ۾ واڙيو ويو ۽ حيدرآباد هڪ فوجي ڪئمپ ۾ تبديل ٿي ويو. انهيءَ صورتحال جو ”اعزاز“ جنرل ايوب خان کي حاصل رهيو جيڪو تن ڏينهن ۾ فوج جو ڪمانڊر انچيف هئڻ سان گڏوگڏ فوجي پنيرائي رکندڙ غلام محمد جي جوڙيل ”ڏاهپ ڀري ڪابينا“ ۾ بچاءُ وارو وزير پڻ هو.

14 ڊسمبر 1954 تي هڪ اعليٰ سطحي ”ون يونٽ ڪانفرنس“

ڪوٺائي وئي جنهن جي پڄاڻي غلام محمد ڪئي ۽ جنهن ۾ اولهه پاڪستان جي لڳ ڀڳ سمورن مرڪزي وزيرن، صوبائي گورنرن، رياستي حاڪمن، صوبن ۽ رياستن جي وڏن وزيرن شريڪ ٿي ون يونٽ جي حمائت ڪئي. ان ڪانفرنس ڪان ٻه ڏينهن پوءِ مسلم ليگ جي ايگزيڪيٽو ڪميٽيءَ پڻ ان منصوبي کي قبول ڪري ورتو. ون يونٽ جي حمائت ۽ پنيرائي لاءِ انهن تيز رفتار قدمن ڪانپوءِ گورنر جنرل طرفان اولهه پاڪستان جي سمورن گورنرن ۽ وڏن وزيرن، بلوچستان جي چيف ڪمشنر ۽ گورنر جنرل جي صوبائي ايجنٽ، نواب بهاولپور جي صلاحڪار ۽ بلوچستان اسٽيٽ يونين جي وزيراعظم تي ٻڌل هڪ ڪائونسل جوڙي وئي.

مٿيون منظرنامو اِهو ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي ته آئين ساز اسيمبلي برخاست ڪرڻ جي فقط ڇهن هفتن اندر غلام محمد، جنرل ايوب ۽ اسڪندر مرزا جي اڳواڻيءَ ۾ مرڪز ڪهڙي ريت اولهه پاڪستان جي سمورن صوبن ۽ رياستن جي نڙيءَ ۾ ون يونٽ جو ڀالو ڪپايو هو. 1955 جي شروعات ۾ خان قلات دٻاءُ جي سٽ نه سارينڊي بلوچستان اسٽيٽ يونين جي اولهه پاڪستان يونٽ ۾ انضمام جي دستاويز تي صحيح ڪئي. ان يونين ۾ قلات، خاران، لسٻيلو ۽ مڪران شامل هئا.

اِهو سمورو هل هنگامو 9 فيبروري 1955 تي اُن مهل اوچتو بند ٿي ويو جڏهن سنڌ چيف ڪورٽ جي بينچ يڪرائپ سان مولوي تميزالدين جي درخواست منظور ڪندي ڪيس آئين ساز اسيمبليءَ جي صدر طور بحال ڪندي مرڪز کي سنڌس ڪمن ڪارين ۾ مداخلت ڪرڻ کان پرهيز ڪرڻ جو حڪم جاري ڪيو. ان فيصلي خلاف مرڪز فيڊرل ڪورٽ ۾ اپيل داخل ڪئي جتي مارچ 1955 ۾ جسٽس منير احمد سنڌ چيف ڪورٽ جي فيصلي کي رد ڪيو. ان فيصلي ڪانپوءِ غلام محمد ٻيهر سرگرم ٿي ويو ۽ ملڪ ۾ هنگامي حالتن جو اعلان ڪيائين.

جون 1955 ۾ سڄي ملڪ ۾ اڻسڌي چونڊن ذريعي ٻئي آئين ساز اسيمبلي وجود ۾ آئي. انهيءَ نئين اسيمبلي جي پهرين ويهڪ مريءَ ۾

ڪوٺائي وئي جنهن مشتاق احمد گورمانيءَ کي پنهنجو عبوري چيئرمين چونڊيو. ان ريت ون يونٽ جي ”ڳجهي دستاويزن“ جي پهرين باب جي شروعات ٿي.

ٻئي آئين ساز اسيمبليءَ جي ڪجهه نون چونڊيل ميمبرن اڳتي هلي ان ڳالهه جو ڦاٽ ڪاڏو ته مريءَ واري شروعاتي ويهڪ ۾ ڪجهه اهڙا دستاويز پڻ ورهايا ويا جن ۾ ون يونٽ منصوبو لاڳو ڪرڻ متعلق تفصيل درج هئا. اِهي دستاويز انهن اسيمبلي ميمبرن کي خاص طور تي ڏنا ويا جيڪي ان منصوبي جا ڪي قدر حمائتي هئا. جيتوڻيڪ انهن دستاويزن تي ليکڪ جو نالو لکيل نه هو پر جن کي اِهي دستاويز فراهم ڪيا ويا تن جو خيال هو ته اِهي ممتاز دولتانا جا لکيل هئا، جنهن پاڻ ڪڏهن به انکان نابري نه واري.

سردار عبدالرشيد دعوا ٿو ڪري ته ڪيس اِهي دستاويز چوڌري محمد عليءَ ڏنا هئا. جڏهن ٻئي آئين ساز اسيمبليءَ جي 7 جولاءِ 1955 تي ويهڪ ٿي ته چئن جي ٽولي مان ٽن ڄڻن يعني ايوب، اسڪندر مرزا ۽ چوڌري محمد عليءَ نواب گورماني ۽ ڊاڪٽر خان صاحب سان ملاقات ڪئي، جنهن ڪانپوءِ انهن پنجن ئي ڄڻن ون يونٽ قائم ڪرڻ واري تحريڪ جي قيادت سنڀالي ۽ غلام محمد کي سندس خراب صحت سبب انکان ڌار ڪيو ويو. 3 جولاءِ تي ڪيترين ئي سياسي پارٽين جي اڳواڻن هڪ پنج نڪاتي ٺاهه تي صحيحون ڪيون، جنهن جا ٻه نڪتا ون يونٽ مڙهڻ ۽ ملڪ جي ٻن ڀاڱن وچ ۾ هڪ جهڙائي (Parity) قائم ڪرڻ بابت هئا، جيتوڻيڪ ان وقت اوڀر بنگال جي آبادي پاڪستان جي مجموعي آباديءَ جو 56 سيڪڙو هئي.

ان مرحلي تي سوال اِهو ٿو پئدا ٿئي ته جڏهن اولهه پاڪستان جي سمورين صوبائي اسيمبلين ۽ رياستن ون يونٽ جو منصوبو منظور ڪري ڇڏيو هو ۽ وزيراعظم ۽ گورنر جنرل ون يونٽ مڙهڻ جو اعلان ڪري چڪا هئا ته پوءِ انهيءَ هڻ هٺان جو ڪهڙو مقصد هو؟ ان حوالي سان اِهو چئي سگهجي ٿو ته فيڊرل ڪورٽ پهرين آئين ساز اسيمبليءَ جي برخاستگيءَ واري فيصلي کي برقرار رکندي گورنر جنرل کي

انتظامي حڪم ناما جاري ڪرڻ کان روڪيندي اِهو صادر ڪيو هو ته آئين ۽ قانون سازيءَ متعلق سمورن قدمن جي منظوري پاڪستان جي ايندڙ آئين ساز اسيمبلي ئي ڏئي سگهندي. ان فيصلي ڪانپوءِ مرڪز وٽ پارلياماني منظوريءَ کانسواءِ ڪو ٻيو چارو ئي نه هو.

سردار عبدالرشيد، جيڪو پهرين ون يونٽ جو حمائتي هو پر پنجن واري ٽولي (ايوب، اسڪندر، گورماڻي، ڊاڪٽر خان صاحب ۽ چوڌري محمد علي) طرفان ڪيس ڳالهين ٻولهين واري عمل کان ٻاهر رکڻ تي انتهائي ڪاوڙجي پيو. هونئين صوبي جي گورنر يا وڏي وزير ٿيڻ جي آسري ۾ هو پر هاڻ ڪيس اندازو ٿي ويو هو ته گورماڻي ۽ ڊاڪٽر خان صاحب کي انهن عهدن تي مقرر ڪيو ويندو سو ”ڳجهن دستاويزن“ جون ڳالهيون سامهون آڻڻ جو فيصلو ڪيائين ۽ انهن جا ڪي ٽڪرا پڙهي به ٻڌايائين. سندس چوڻ هو ته ون يونٽ جو منصوبو ڳجهه ڳوهه ۾ پنجاب جي بالادستي قائم ڪرڻ واسطي آهي. بهرحال، ڪي اهڙا اڳواڻ پڻ هئا جن انهيءَ دليل سان اختلاف ڪندي اِهو ٿي چيو ته اوڀر بنگال کي ”وڏي ڀاءُ“ وارو ڪردار ادا ڪرڻ کان روڪڻ واسطي ون يونٽ ضروري آهي.

ون يونٽ خلاف اهڙي ڌماڪيدار بيان سبب سردار عبدالرشيد کي سرحد صوبي جي وڏ وزارت تان هٽائي جنرل ايوب خان جي ڀاءُ سردار بهادر خان کي اُتي حڪومت ٺاهڻ جي نينڊ ڏني وئي. سردار بهادر خان ۽ سندس ڪابينا 18 جولاءِ 1955 تي پنهنجي عهدي جو حلف کنيو. انهيءَ پيش رفت مان اِهو ٿو ظاهر ٿئي ته هاڻ اقتدار تي چئن ۽ پنجن ڄڻن واري ٽولي بدران ايوب ۽ اسڪندر مرزا جي جوڙي جي گرفت مضبوط ٿي رهي هئي ۽ اختيار اصل ۾ هنن وٽ ئي هئا. ان ڳالهه جي وڌيڪ تصديق تڏهن ٿي جڏهن 6 آگسٽ 1955 تي هڪ پريس نوٽ جاري ٿيو جنهن ۾ ميجر جنرل اسڪندر مرزا کي غلام محمد جي جاءِ تي وقتي گورنر جنرل مقرر ڪيو ويو هو، جيڪو ٻن مهينن جي طبي موڪلن تي هو. انجي ٻئي ثابتي محمد علي بوگرا جي استعفا جي صورت ۾ سامهون آئي جنهن کي غلام محمد مقرر ڪيو هو. انڪانسواءِ

آگسٽ 1955 ۾ چوڌري محمد عليءَ جي وزيراعظم ۽ مسلم ليگ جي صدر جي حيثيت ۾ ترقي ٿيڻ پڻ ان صورتحال جي تصديق ٿي ڪري.

انهن سمورين تبديلين ۽ وارتائن دوران ون يونٽ بل تي آئين ساز اسيمبليءَ ۾ جولاءِ کان سيپٽمبر 1955 تائين بحث هليو، جنهن ڪانپوءِ اِهو بل قانون بڻجي 14 آڪٽوبر 1955 تي لاڳو ٿي ويو. نواب گورماڻي ۽ ڊاڪٽر خان صاحب نئين صوبي جا گورنر ۽ وڏو وزير بڻيا. ون يونٽ ٺاهڻ واري عمل ۾ شريڪ سمورن سياستدانن کي انعامن ۽ اعزازن سان نوازيو ويو. قربان علي خان، ممتاز دولتانا، ايوب کهڙو، عابد حسين (سيد عابدا حسينءَ جو پيءُ)، سردار بهادر خان (جنرل ايوب خان جو ڀاءُ) ۽ سردار عبدالحميد دستيءَ کي وزارتون ڏنيون ويون. انهيءَ سموري سرشتي تي جاگيردارن جو غلبو هو جنهن جي نگراني ميجر جنرل اسڪندر مرزا ۽ جنرل ايوب خان ڪري رهيا هئا.

انهيءَ بحث کي پڇاڙيءَ تي رسائيندي اِهو ياد رکڻ ضروري آهي ته 1947 کان 1955 تائين ڪُل ٻاويهن صوبائي اسيمبلين استعفا ڏني يا انهن کي استعفا تي مجبور ڪيو ويو. انهن مان پنجن جو تعلق اوڀر بنگال سان، چئن جو پنجاب سان، چئن جو سرحد صوبي سان ۽ اٺن جو تعلق سنڌ سان هو. ڪنهن به حڪومت کي بي اعتماديءَ واري رٽ ذريعي نه هٽايو ويو. صوبن جا وڏا وزير اسيمبلين کان ٻاهران آڻي مڙهيا ويا. انهن وٽندڙ ۽ قبوليت ماڻيل فردن ۾ اعلانيل غدار ۽ بدعنوان پڻ شامل هئا. گهڻي ڀاڱي صوبائي حڪومتن کي مرڪزي حڪومت جي چرچ تي اُن وقت برطرف ڪيو ويو جڏهن انهن کي اڪثريتي ميمبرن جي پٺڀرائي حاصل هئي.

اِهو سڀڪجهه ڄاڻڻ ڪانپوءِ به جيڪڏهن اوهانجو سوال اِهو آهي ته هن ملڪ ۾ جمهوريت ڇو وڌي ويجهي نه سگهي آهي ته پوءِ اوهين معصوميت يا اڻڄاڻائيءَ جي انتهائي درجي تي رسيل آهي.

پاڪستان جي پهرين فوجي انقلاب جو پسمنظر

(انهن واقعن تي هڪ نظر، جن ۾ اسڪندر مرزا ۽ ايوب خان پاڪستان جو پهريون آئين ختم ڪيو. ٽيهٺ سالن ڪانپوءِ هڪ جائزو)

اِها آڪٽوبر 1958 جي ڳالهه آهي جڏهن ٽيهٺ سال اڳ پاڪستان هڪٻئي پويان ٻن انقلابن يا بغاوتن جو منهن ڏٺو. پهرين تہ ست آڪٽوبر تي پاڪستان جي پهرين صدر ميجر جنرل اسڪندر مرزا سڄي ملڪ تي پهريون مارشل لا مڙهي جنرل ايوب خان کي چيف مارشل لا ايڊمنسٽريٽر مقرر ڪيو. انهيءَ واقعي کان ٽيڪ ويهه ڏينهن پوءِ ستاويهہ آڪٽوبر تي ايوب خان اسڪندر مرزا کي پڙ تڙي چڏيو ۽ اقتدار تي قابض ٿي ويو ۽ اهڙي فوجي حڪومت قائم ڪيائين جيڪا يارهن سال هلي، جنهن جو ريڪارڊ اڳتي هلي جنرل ضيا ٽوڙيو جنهن 1977 کان 1988 تائين يارهن سالن کان بہ وڌيڪ عرصو حڪومت ڪئي.

هن مضمون جي شروعات ۾ تہ اِهو ڏسنداسين تہ ميجر جنرل اسڪندر مرزا ڪهڙي ريت ايترو تيزيءَ سان عروج تي پهتو ۽ اک ڇنڀ ۾ مملڪتي سربراهہ يعني پهرين گورنر جنرل ۽ پوءِ صدر پاڪستان بڻجي ويو. هن مضمون جي آخري حصي ۾ ڏسنداسين تہ مارچ 1956 ۾ نهندڙ پهريون ملڪي آئين ڪهڙين حالتن ۾ ٽوڙيو ويو ۽ ڪهڙي ريت

فوج سڌوسنئون اقتدار تي قبضو ڪيو. مارچ 1956 کان آڪٽوبر 1958 تائين ڪهڙي ريت هڪبئي پويان حڪومتون تبديل ٿينديون رهيون ۽ فقط ٽن سالن اندر ڪهڙي ريت ڇهه وزيراعظم آيا ۽ ويا.

ميجر جنرل اسڪندر مرزا کي اِهو اعزاز پڻ حاصل هو ته هُن ملڪ ۾ جمهوريت جي برباديءَ ۾ مڪمل هٿ ونڊايو. اچو ته پروڙيون ته هيءُ صاحبلوڪ هو ڪير؟

اسڪندر مرزا 1899 ۾ بنگال جي علائقي مرشدآباد ۾ ڄائو. 1920 ۾ برطانوي فوج ۾ شامل ٿيو، جتان انڊين پوليٽيڪل سروس ۾ هليو ويو. برطانوي شهنشاهيت جي اورچائپ سان سيوا ڪرڻ تي ڪيس آرڊر آف دي برٽش ايمپائر (OBE) واري اعزاز سان نوازيو ويو، پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ ڪيس پهرين برگيڊيئر ۽ اڳتي هلي ميجر جنرل بڻايو ويو.

نئين ٺهيل پاڪستان ۾ اسڪندر مرزا 1947 کان 1954 تائين بچاءُ جي وفاقي سيڪريٽريءَ طور ڪم ڪيو. هو نه سياستدان هو ۽ نه ئي ڪو پاڪستان جي تحريڪ ۾ ڪو حصو ورتو هئائين. بچاءُ واري سيڪريٽريءَ طور سندس مقرريءَ جو سبب شايد سندس سول ۽ فوجي ڪاموراشاهيءَ ۾ تجربو هو، ڇاڪاڻ جو هڪ وڏي آفيسر طور هو بهرحال انتظاميا جو حصو رهي چڪو هو. بچاءُ واري سيڪريٽريءَ طور ڪيس وفاقي سطح تي پنهنجي وقت جي سياسي حڪومتن خلاف سازش ۾ هٿ ونڊائڻ جو چڱو موچارو موقعو ملي ويو هو. پاڪستان جي پهرين وزيراعظم لياقت علي خان جي شهادت کانپوءِ 1951 کان پاڪستان ۾ چئن آفيسر جي ڊاڪ هئي، جنکي چئن جو ٽولو ليکي سگهجي ٿو. انهن مان ٻه يعني غلام محمد ۽ چوڌري محمد علي پنجاب سان تعلق رکندڙ ۽ سول ڪاموراشاهيءَ جا عيوضي هئا. جنرل ايوب خان جو تعلق سرحد صوبي يعني هاڻوڪي خيبرپختونخواهه سان هو ۽ پاڪستاني فوج جو پهريون پاڪستاني ڪمانڊر انچيف هو. اسڪندر مرزا جو تعلق بنگال سان هو ۽ هو سول ۽ فوجي ٻنهي پسمنظرن سان لاڳاپيل هو.

لياقت علي خان جي شهادت کانپوءِ چئن جي ٽولي گورنر جنرل خواجا ناظم الدين کي قائل ڪيو ته هو پاڻ وزيراعظم بڻجي ۽ غلام

Scanned with CamScanner

محمد کي گورنر جنرل بڻايو وڃي. ڪجھ مورخن جو خيال آهي تہ اِهو خواجا ناظم الدين جو ذاتي فيصلو هو تہ هڪ اڌڙوٽ لقوي جي مريض غلام محمد کي گورنر جنرل بنائڻ سان ناظم الدين کي ڪنهن بہ قسم جي بيجا مداخلت کي منهن ڏيڻو نہ پوندو.

اسڪندر مرزا جو ستارو اوڏي مهل چمڪيو جڏهن غلام محمد مئي 1954 ۾ کيس اوڀر بنگال جو گورنر مقرر ڪيو. اُن وقت اوڀر بنگال ۾ هڪ عوامي اڳواڻ مولوي فضل حق مسلم ليگ کي شڪست ڏئي وڏو وزير بڻجي چڪو هو. فضل حق جي اڳواڻيءَ ۾ جڳتو فرنٽ اپريل 1954 ۾ ملڪ جي سڀ کان وڏي صوبي ۾ حڪومت جوڙي ورتي هئي. اڳتي هلي اسڪندر مرزا فضل حق جي برطرفيءَ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو ۽ بنگالي قومپرست قيادت کي چيڀاٽيو. اِهو ڪجھ ڪرڻ تي اسڪندر مرزا اسٽيبلشمنٽ جي نظرن ۾ پڻ معتبر ٿي ويو ۽ چئن جي ٽولي ۾ پڻ سندس حيثيت وڌيڪ سگهاري ٿي وئي.

اوڀر بنگال جي گورنر طور هُن جولاءِ 1954 ۾ ڪميونسٽ پارٽي آف پاڪستان تي پڻ پابندي مڙهي ۽ پوءِ انهيءَ پابنديءَ کي ساڳي مهيني جي پڇاڙ ۾ اولهہ پاڪستان ۾ پڻ مڙهيو ويو. سڪندر مرزا جي ٻئي ترقي آڪٽوبر 1954 ۾ ٿي جڏهن غلام محمد پهرين آئين ساز اسيمبلي ٽوڙي ڇڏي ۽ نئين اڻ چونڊيل حڪومت ۾ کيس گهرو معاملن وارو وزير بڻايائين، ان عهدي تي هو آڪٽوبر 1954 کان آگسٽ 1955 تائين رهيو. نئين ڪابينا ۾ جنرل ايوب بچاءُ وارو وزير هو. سو هاڻ ٽوررڙن لفظن ۾ چئي سگهون ٿا تہ ست سال بچاءُ وارو سيڪريٽري رهڻ ڪانپوءِ 1954 ۾ اسڪندر مرزا پهرين اوڀر بنگال جو گورنر پوءِ پاڪستان جو گهرو معاملن وارو وفاقي وزير بڻجي ويو يعني ڇهن مهينن اندر هو ملڪ جي ٻن اهم عهدن تي رهيو. هاڻ اسڪندر مرزا جي زندگيءَ ۾ هڪ اهم ترين موڙ ٿو اچي پر ان کان اڳ اِهو پروڙڻو پوندو تہ 1954-55 دوران ڇا ڪجھ ٿي رهيو هو.

ڏٺوسين تہ 1954 تائين پهرين آئين ساز اسيمبلي پنهنجو وارو وڄائي چڪي هئي. انهيءَ اسيمبليءَ جا ميمبر 1946 ۾ چونڊيا ويا هئا ۽

پاڪستان ٺهڻ ڪانپوءِ اِها اسيمبلي هڪ نئون آئين جوڙڻ لاءِ ذميوار هئي جنهن کي گورنمنٽ آف انڊيا ايڪٽ جي جاءِ والارڻي هئي جنهن کي ڪجهه ترميمن سان گڏ آزادي ايڪٽ 1947 جو نالو ڏنو ويو هو.

جڏهن غلام محمد اپريل 1953 ۾ خواجا ناظم الدين کي وزيراعظم واري عهدي تان برطرف ڪيو هو ته اُن مهل اسيمبليءَ کي ختم نه ڪيو ويو هو جيڪا ڏيڍ سال پوءِ آڪٽوبر 1954 ۾ ختم ڪئي وئي. يعني پهرين وزيراعظم هٽائي اسيمبلي برقرار رکي ۽ پوءِ اسيمبلي برطرف ڪري وزيراعظم محمد علي بوگرا کي برقرار رکيو. اسيمبلي برطرف ڪندي وڏو الزام اِهو ڌريو ويو ته اِها ستن ورهين جو عرصو لنگهڻ ڪانپوءِ به آئين جوڙڻ ۾ ناڪام رهي هئي. اسيمبلي برطرف ٿيڻ ڪانپوءِ آڪٽوبر 1954 کان آگسٽ 1955 تائين غلام محمد جي صحت ڦٽڻ لڳي. انهيءَ دوران اسپيڪر مولوي تميزالدين گورنر جنرل جو قدم ڪورٽ ۾ چيلنج ڪيو.

سنڌ جي ڪورٽ اسيمبلي بحال ڪئي ته غلام محمد چيف ڪورٽ پهچي ويو ۽ وفاقي ڪورٽ جسٽس محمد منير جي سربراهيءَ ۾ گورنر جنرل جي قدم کي جائز ليکيو پر ايندڙ اسيمبليءَ لاءِ چونڊبون ڪرائڻ جو پڻ حڪم جاري ڪيو. انهيءَ دوران واقعن جو هڪ ٻيو سلسلو پڻ هو، جيڪو ون يونٽ جوڙڻ سان لاڳاپيل هو. جيتوڻيڪ مرڪزي اسيمبلي ختم ڪئي وئي هئي پر صوبائي اسيمبليون برقرار هيون ۽ انهن کي مجبور ڪيو ويو ته اِهي پاڻ پنهنجا صوبا ختم ڪرڻ ۽ ون يونٽ ۾ شامل ٿيڻ جو قانون منظور ڪن. جنهن به وڏي وزير انجي مخالفت ڪئي تنهن کي هٽايو ويو، جهڙوڪ سنڌ جو وڏو وزير پيرزادو عبدالستار ۽ سرحد جو وڏو وزير صاحبزادو عبدالرشيد. نئين يعني آئين ساز اسيمبلي عوام جي سڌي سنئين ووٽ بدران صوبائي اسيمبلين ذريعي چونڊجي آئي هئي. جيئن ته مسلم ليگ ملڪ جي سڀ کان وڏي صوبي اوڀر بنگال جي اسيمبليءَ ۾ اڪثريت وڃائي چڪي هئي تنهن جو اثر نئين آئين ساز اسيمبليءَ جي چونڊ تي پيو جيڪا جون 1955 ۾ ٿي.

اوڀر بنگال ۾ فضل حق کي وڏ وزارت کان هٽائڻ جي هڪ سال کان وڌيڪ عرصو گورنر راڄ رهيو. ٻين آئين ساز اسيمبليءَ لاءِ صوبائي اسيمبليءَ کي بحال ته ڪيو ويو پر جيئن ته اسڪندر مرزا فضل حق جو شديد مخالف هو انڪري سندس بدران ابو حسين سرڪار جي حڪومت قائم ڪئي وئي. اوڀر بنگال جي صوبائي اسيمبلي بحال ٿي ته ان ۾ اڪثريتي جگتو فرنٽ ٽٽي ويو ۽ عوامي ليگ ان کان ڌار ٿي وئي ڇاڪاڻ جو عوامي ليگ جي سربراهه حسين شهيد سهرورديءَ فضل حق کي برطرف ڪرڻ تي به قانون واري وفاقي وزارت تان استعفا نه ڏني هئي. هاڻ نئين اسيمبليءَ ۾ ٽي وڏيون پارٽيون اُڀري سامهون آيون، مسلم ليگ، عوامي ليگ ۽ جگتو فرنٽ. ڪُل اسي ميمبرن مان پنجويهه مسلم ليگي ۽ سورهن جگتو فرنٽ جا هئا جڏهن ته پهرين آئين ساز اسيمبليءَ ۾ مسلم ليگي ميمبرن جو ڳاڻيٽو چوٿ هو.

نئين آئين ساز اسيمبليءَ ۾ مسلم ليگ ۽ جگتو فرنٽ ڪانپوءِ عوامي ليگ هئي جنهن وٽ اسيءَ مان چوڏهن ميمبر هئا ۽ جيڪڏهن چاهين ها ته جگتو فرنٽ ۽ عوامي ليگ گڏجي حڪومت جوڙين ها ۽ مسلم ليگ حڪومت کان ٻاهر ٿي وڃي ها پر ائين نه ٿيو ۽ عوامي ليگ مسلم ليگ سان گڏجي حڪومت جوڙي. دلچسپ ڳالهه اِها آهي ته مسلم ليگ جو اوڀر بنگال مان فقط هڪ ميمبر وزيراعظم محمد بوگرا ئي چونڊجي آيو هو. نئين حڪومت جڙڻ جي هڪ مهيني اندر ئي عوامي ليگ مسلم ليگ کان گهر ڪئي ته وزارت عظميٰ حسين شهيد سهرورديءَ حوالي ڪئي وڃي جنهن تي بوگرا حڪومت ٽٽي پئي ۽ کيس استعفا ڏيڻي پئي. هاڻ جگتو فرنٽ مسلم ليگ جي واهر ڪئي ۽ چوڌري محمد عليءَ کي وزيراعظم ڪرايو جيڪو 1951 کان ناڻي وارو وزير هو.

آگسٽ 1955 اسڪندر مرزا لاءِ انتهائي اهم ثابت ٿيو ڇاڪاڻ جو ان مهيني ۾ غلام محمد کي صحت جي خرابيءَ سبب موڪلن تي اُماڻيو ويو ۽ اسڪندر مرزا وقتي گورنر جنرل بڻجي ويو. اسڪندر مرزا کي گورنر جنرل ڪنهن بڻايو سو سوال انتهائي دلچسپ آهي ڇاڪاڻ جو

اسيمبليءَ ڪيس نہ چونڊيو هو ۽ نہ ئي وزيراعظم بوگرا انهيءَ فيصلي ۾ شامل هو ڇاڪاڻ جو هو پاڻ پنهنجي حڪومت بچائڻ ۾ رڌل هو. اِهو فيصلو چئن جي ٽولي جي ٽن ڄڻن ڪيو جن چوٿين ميمبر يعني غلام محمد کي تڙي ٻاهر ڪڍيو. دلچسپ ڳالهہ اِها آهي تہ ست آگسٽ 1955 تي ئي محمد علي بوگرا استعفا ڏني ۽ ساڳي ڏينهن اسڪندر مرزا وقتي گورنر جنرل جو حلف کنيو، تنهن کانپوءِ 12 آگسٽ تي چوڌري محمد عليءَ وزيراعظم جي عهدي جو حلف کنيو.

اوستائين ون يونٽ متعلق گهڻي ڀاڱي تياريون مڪمل ٿي چڪيون هيون. ايندڙ ڇهن مهينن ۾ ٻہ اهم واقعا پيش آيا. هڪ تہ ون يونٽ مڙهڻ جون باقي رهيل گهرجون پوريون ڪيون ويون ۽ اولهہ پاڪستان جي صوبن کي ختم ڪري هڪ گڏيل صوبو بڻايو ويو جنهن جي راڄڌاني لاهور کي بڻايو ويو. ان کان اڳ اُهي سمورا صوبائي اڳواڻ جيڪي ون يونٽ جي مخالفت ڪري رهيا هئا، تن کي جيلن ۾ واڙيو ويو.

نئين آئين ساز اسيمبليءَ ۾ بہ ون يونٽ جي مخالفت ٿي، ايستائين جو فيروز خان نون جهڙا ماڻهو جيڪي اڳي ان جي حمايت ڪري رهيا هئا سي بہ هاڻ مخالفت تي لهي آيا. بهرحال مسلم ليگ ۽ جڳتو فرنٽ جي گڏيل حڪومت ون يونٽ جو بل ٻيهر آئين ساز اسيمبليءَ مان منظور ڪرائي ورتو. چئن جي ٽولي جيڪا ڪهاڻي شروع ڪئي هئي سا ان ريت پنهنجي منطقي نتيجي تي پهتي ۽ آڪٽوبر 1955 ۾ باضابطي طور تي ون يونٽ منظور ڪيو ويو. مشتاق گورماڻي انجو گورنر ۽ ڊاڪٽر خان صاحب وڏو وزير بڻيا. جن اڳوڻن صوبائي وڏن وزيرن بل پاس ڪرائڻ ۾ مدد ڪئي هئي تن کي ون يونٽ جي صوبائي حڪومت ۾ وزارتون ڏنيون ويون، مثال جي طور تي سنڌ مان ايوب کهڙو، سرحد مان سردار بهادر خان ۽ پنجاب مان حميد دستي، عابد حسين ۽ قربان علي پڻ نئين حڪومت ۾ شامل ڪيا ويا.

دلچسپ ڳالهہ اِها آهي تہ جڏهن ون يونٽ ۾ اِها صوبائي حڪومت قائم ڪئي وئي تہ اُن وقت ڪابہ صوبائي اسيمبلي موجود نہ

هئي. ون يونٽ جي صوبائي اسيمبلي جنوري 1956 ۾ قائم ڪئي وئي جنهن جا ميمبر اڳوڻين صوبائي اسيمبلين مان کنيا ويا هئا جڏهن ته ڪجهه ميمبر ڪراچي ۽ بلوچستان سان تعلق رکندڙ هئا.

ون يونٽ قائم ٿيڻ کانپوءِ جن انجي مخالفت شروع ڪئي تن ۾ سرخپوش، ورور پختون، سنڌ عوامي محاذ، سنڌ هاري ڪميٽي، استمان گل (عوامي پارٽي)، پير آف مانڪي شريف جي اڳواڻي ۾ سرحد صوبي جي عوامي ليگ شامل هيون. واضح رهي ته عوامي ليگ جي مرڪزي قائد حسين شهيد سهرورديءَ بوگرا حڪومت دوران ون يونٽ ٽهڻ جي پٺڀرائي ڪئي هئي جڏهن ته آزاد پاڪستان پارٽيءَ جو ميان افتخار الدين انجو مخالف هو. ون يونٽ ٽهڻ کانپوءِ وزيراعظم چوڌري محمد عليءَ تيزيءَ سان ڪم ڪندي ملڪي آئين جوڙيو ۽ آخرڪار نون سالن جي هڻ هٽان ۽ بحث مباحثي کانپوءِ پاڪستان کي پهريون آئين پلئه پيو جيڪو 1956 جي شروعات ۾ منظور ڪيو ويو. اسڪندر مرزا مملڪتي سربراهه طور پنهنجو عهدو برقرار رکيو ۽ 23 مارچ 1956 تي پاڪستان جو پهريون صدر بڻجي ويو. هن مضمون ۾ هاڻ پروڙينداسين ته انهيءَ آئين جي ناڪاميءَ جا ڪهڙا سبب هئا ۽ ملڪ ۾ پهريون مارشل لا ڪيئن لڳو.

نئين اسيمبلي جيڪا هاڻ قومي اسيمبلي ٿي سڏي وئي، ۾ چوڌري محمد علي وزيراعظم ۽ اسڪندر مرزا صدر هئا. اسان ڏٺو ته چئن جي ٽولي مان هڪ ڄڻي غلام محمد کي ٻاهر تڙيو ويو ۽ هاڻ ان ٽولي ۾ چوڌري محمد علي، اسڪندر مرزا ۽ جنرل ايوب خان باقي بچيا هئا. هاڻ سوال اِهو ٿو پئدا ٿئي ته اسڪندر مرزا مملڪتي سربراهه ڪيئن بڻيو؟ ڪيس ڪنهن چونڊيو؟ اسان کي پتو آهي ته آئيني طور تي اسيمبليون مملڪتي سربراهه جي چونڊ ڪنديون آهن يا گهٽ ۾ گهٽ ڪابينا ۽ وزيراعظم کي اهڙي ڪنهن فيصلي ۾ شامل هئڻ گهرجي، پر محمد علي بوگرا پنهنجي ئي حڪومت بچائڻ ۾ رڌل هو جنهن وقت اسڪندر مرزا وقتي گورنر جنرل جو حلف کنيو هو، لڳي اِهو ئي ٿو ته اسڪندر مرزا کي مملڪتي سربراهه بنائڻ وارو فيصلو انهيءَ ٽن واري

ٽولي ئي ڪيو هو، جن مان هڪ هاڻ صدر بڻجي ويو هو ته ٻيو يعني چوڌري محمد علي وزيراعظم.

چوڌري محمد علي دلچسپ شخصيت جو مالڪ هو. پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ هو طاقتور ترين آفيسر طور سامهون آيو ۽ 1947 کان 1955 تائين وفاقي جنرل سيڪريٽري ۽ 1951 کان 1955 تائين ناڻي وارو وزير پڻ رهيو. پاڪستان جو وزيراعظم بڻجڻ کان اڳ انهن سالن تائين هو پاڪستان جي لڳ ڀڳ سمورن وڏن آفيسرن سان رابطي ۾ رهيو ۽ بجيٽ به تيار ڪندو رهيو. هو اڪثر دعوا ڪندو هو ته پاڪستان جي اڳاٽي ڪاموراشاهي سندس جوڙيل هئي ۽ هُن ئي ان کي وڌايو ويجهايو ۽ حڪومت کان ڌار مشينري بڻايو.

چوڌري محمد علي ان ڳالهه تي فخر ڪندو رهيو ته پاڪستان جون اڪثر شروعاتي پاليسيون سندس ئي جوڙيل هيون جن تي حڪومتون عمل ڪنديون رهيون، جن ۾ ون يونٽ پڻ شامل هو جيڪو جنرل ايوب خان، اسڪندر مرزا ۽ چوڌري محمد عليءَ جو پسنديده منصوبو هو جيڪو صوبائي ۽ مرڪزي حڪومتن تي مڙهجي چڪو هو. انڪانپوءِ آئين تيار ڪرڻ جو مامرو هو جنهن ۾ مملڪتي سربراهه کي اِهو اختيار ڏيڻو هو ته هو حڪومتون برطرف ڪرڻ جو حتمي فيصلو ڪري سگهي. چوڌري محمد علي جيئن ته انتهائي مذهبي ماڻهو هو انڪري سندس ڪوشش هئي ته نئين آئين کي وڌ کان وڌ اسلامي رنگ ڏجي. نئين آئين تحت چوڌري محمد علي ۽ اسڪندر مرزا ٻئي پنهنجا مقصد حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا يعني آئين کي اسلامي رنگ به ڏنو ويو ۽ اسڪندر مرزا کي به اِها ضمانت ملي وئي ته نئين آئين جي منظوريءَ کانپوءِ هو مملڪتي سربراهه رهندو ۽ پاڪستان جو پهريون صدر بڻجي ويندو.

انهيءَ پسمنظر سان اسڪندر مرزا چار مارچ 1956 تي مقابلي کانسواءِ صدر چونڊجي ويو ۽ ٽيويهين مارچ تي پنهنجي عهدي جو حلف کنيائين. ٽيويهين مارچ تي يوم جمهوريا ملهائڻ جو فيصلو ڪيو ويو جنهن کي اڳتي هلي ايوب خان پاڪستان ڏيهاڙو بڻايو. اِهو سوال اُٿاري

سگهجي ٿو ته اسڪندر مرزا بنان مقابلي جي ڪيئن چونڊجي ويو؟ انجو جواب اِهو آهي ته هُن شرط ئي اِهو وڌو هو ته نئين آئين جي منظوري ان صورت ۾ ئي ڏيندو جڏهن ڪيس مملڪتي سربراهه طور برقرار رکيو ويندو. پهرين آئين ساز اسيمبليءَ وٽ انڪانسواءِ ڪو ٻيو چارو ئي نه هو. جيڪڏهن انڪار ڪري ها ته انجو حشر به پوئين اسيمبليءَ جهڙو ٿئي ها جيڪا ارڙهن مهينا اڳ آڪٽوبر 1954 ۾ تڏهونڪي مملڪتي سربراهه غلام محمد ٽوڙي ڇڏي هئي. نئين آئين اچڻ سان اوپر بنگال اوڀر پاڪستان ٿي ويو ۽ وفاقي ڪورٽ کي سپريم ڪورٽ جو نالو ڏنو ويو، گڏوگڏ آئين ساز اسيمبلي قومي اسيمبلي بڻجي وئي.

هاڻ اِها اُميد ٿيڻ لڳي هئي ته سگهو ئي بالغ راءِ جي آڌار تي پهريون عام چونڊون ٿينديون. هاڻوڪي نئين راند جا وڏا رانديگر ڪير هئا؟ صدر اسڪندر مرزا ۽ وزيراعظم چوڌري محمد عليءَ کانسواءِ مخالف ڌر جو اڳواڻ حسين شهيد سهروردي ۽ ڊاڪٽر خان صاحب، جيڪو اولهه پاڪستان جو وڏو وزير هو پر انهن سمورن مان سڀ کان وڌيڪ طاقتور اسڪندر مرزا هو جنهن سمورا اختيار پاڻ وٽ ٿي رکڻ چاهيا ۽ جيڪو شروعات کان ئي سياسي اڳواڻن ۽ پارٽين خلاف زهر اوڳاڇيندو پئي آيو.

اسڪندر مرزا کي ان ڳالهه جو ڪو اونو نه هو ته هو ڪلئي عام سياستدانن تي چوهه چنبي رهيو هو ۽ ڪين هيچي ۽ اقتدار جو بکايل سڏي رهيو هو پر ڪيس پنهنجي مفادن لاءِ سياستدانن کي استعمال ڪرڻ جو ڏان آيو ٿي، مثال جي طور تي آڪٽوبر 1955 ۾ هُن ڊاڪٽر خان صاحب کي اولهه پاڪستان جو وڏو وزير بڻايو جڏهن ته اوڏي مهل اولهه پاڪستان جي اسيمبليءَ ۾ اڪثريت مسلم ليگ جي هئي. اِهو سوال اُڀاري سگهجي ٿو ته اسڪندر مرزا آخر ڇو ڊاڪٽر خان صاحب کي ئي وڏو وزير بڻايو؟ ان جا ٻه سبب هئا، هڪ ته ون يونٽ جي مخالفت کي مُنڍ ڪرڻو هو، جنهن جو سرخيل خود ڊاڪٽر خان صاحب جو ڀاءُ خان عبدالغفار خان هو ٻيو ته اسڪندر مرزا چاهيو ٿي ته مسلم ليگ کي ايترو هيڻو ڪيو وڃي جو اِها ڪنهن به مرحلي تي ڪيس للڪاري نه

سگهي جيئن ماضيءَ ۾ غلام محمد سان ڪري چڪي هئي.

ڊاڪٽر صاحب پهرين پنهنجي وڏي ڀاءُ خان عفار خان جو ويجهو ساٿي هو، جنهن جي تنظيم انڊين نيشنل ڪانگريس جي ساٿاري هئي ڊاڪٽر خان صاحب کي آزاديءَ ڪانپوءِ خود جناح سرحد صوبي جي وڏ وزارت کان برطرف ڪيو هو. ڪيس غدار ليکي جيل اماڻيو ويو هو جتي هو سالن جا سال پنهنجي ڀاءُ سان گڏ قيد رهيو پر جيل کان آزاديءَ پڄاڻان ڊاڪٽر خان صاحب کي بوگرا حڪومت راضي ڪري وزير بڻايو هو. ان ريت 1954 ڪانپوءِ باچا خان ۽ خان صاحب جو ويجهو ناتو ختم ٿي ويو.

هاڻ 1956 ۾ اسڪندر مرزا ڊاڪٽر خان صاحب کي اولهه پاڪستان جو وڏو وزير برقرار رکڻ لاءِ هڪ نئين پارٽي ٺهرائي جنهن جو نالو ريپبلڪن پارٽي رکيو ويو. تڏهونڪي مسلم ليگي صدر سردار عبدالرب نشتر انتهائي ڪوشش ڪئي ته ڪنهن ريت ماڻهن کي سندس پارٽيءَ مان نڪري ريپبلڪن پارٽيءَ ۾ شامل ٿيڻ کان روڪجي پر اسڪندر مرزا جي آڇيل هرڪ جي مسلم ليگي سٽ نه ساري سگهيا ۽ انجا وڏا اڳواڻ جهڙوڪ چوڌري فضل الاهي، ڄام مير غلام قادر آف لسٻيلو، پيرزادو عبدالستار ۽ ملڪ فيروز خان نون پنهنجي ساٿين سوڌو ريپبلڪن پارٽيءَ ۾ شامل ٿي ويا.

اوڀر پاڪستان جي صورتحال مختلف هئي. جهڙي ريت اڳ ۾ ذڪر ڪيل آهي ته مئي 1954 ۾ مولوي فضل حق جي چونڊيل حڪومت کي برطرف ڪيو ويو هو جيڪا جگتو فرنٽ ٺاهي هئي. اُتي جون 1955 ۾ نئين آئين ساز اسيمبليءَ لاءِ ووٽ ڏيڻ واسطي صوبائي اسيمبليءَ جي بحاليءَ تائين گورنر راڄ رهيو. ان دوران جگتو فرنٽ ٽٽي ويو هو ڇاڪاڻ جو فضل حق جي برطرفيءَ ڪانپوءِ به سندس اتحادي سهرورديءَ قانون واري وفاقي وزارت نه ڇڏي هئي. جون 1955 ۾ اسيمبليءَ جي بحاليءَ ڪانپوءِ فضل حق بدران ڪرشڪ سرامڪ پارٽيءَ جي سربراهه ابو حسين سرڪار کي وڏو وزير بڻايو ويو جڏهن ته فضل حق کي وفاقي وزير بڻايو ويو.

Scanned with CamScanner

1956 ۾ فضل حق کي اوڀر پاڪستان جو گورنر بڻايو ويو ڇاڪاڻ جو سنڌس پارٽي مسلم ليگ جي گڏيل حڪومت ۾ شامل هئي. هاڻ ڀاشاني ۽ سهرورديءَ جي عوامي ليگ مرڪز ۽ اوڀر پاڪستان ٻنهي جاين تي مخالف ڌر ۾ هئي. آگسٽ 1956 ۾ اوڀر پاڪستان ۾ ڪرشڪ سرامڪ پارٽيءَ ۽ ڪانگريس جي گڏيل حڪومت ٽٽي پئي ۽ عوامي ليگ ڪانگريس سان گڏجي عوامي ليگ جي عطا الرحمان کي وڏو وزير بڻايو. قومي اسيمبليءَ ۾ مسلم ليگ اندر ٽوڙ ڦوڙ ڪانپوءِ چوڌري محمد علي ٽن پارٽين جي گڏيل حڪومت هلائي رهيو هو جيڪي مسلم ليگ، ريپبلڪن پارٽي ۽ ڪرشڪ سرامڪ پارٽي هيون جڏهن ته سهرورديءَ جي عوامي ليگ مخالف ڌر ۾ هئي. جڏهن عوامي ليگ اوڀر پاڪستان ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪري ورتي ته اُن مرڪز ۾ اهوئي ڪجهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ڪجهه جوڙ توڙ ڪانپوءِ ريپبلڪن پارٽي مسلم ليگ لاءِ حمائت تان هٿ ڪنيو ۽ عوامي ليگ جي پٺڀرائي ڪئي ته جيئن اُها سهروردي جي اڳواڻيءَ ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪري سگهي. ان ريت سيپٽمبر 1956 ۾ سهروردي وزيراعظم بڻجي ويو.

ريپبلڪن پارٽيءَ جي فيروز خان نون کي پرڏيهي وزارت ڏني وئي ۽ لڳ ڀڳ ڏهه سال اقتدار جي ايوانن ۾ رهڻ ۽ اعليٰ ترين عهدا ماڻڻ ڪانپوءِ چئن جي ٽولي جي هڪ وڏيڪ ميمبر کي تڙيو ويو. هاڻ سهروردي وزيراعظم هو پر اسڪندر مرزا سنڌس خلاف به سازشون ڪندو رهيو. پارليامينٽ ۾ هڪٻئي پويان نئين گڏيل حڪومت پئي ٺهي. سهرورديءَ جي حڪومت جا تيرهن مهينا سنڌس اولهه نوازي ۽ امريڪا نوازيءَ جو اولڙو هئا جنهن ڪري هو پنهنجي ڪاٻي ڌر جي ڀاشاني جهڙن پراڻن ساٿين کان پري ٿي ويو.

انهيءَ دوران عرب اسرائيل لڙائي ۽ مصر تي برطانيا ۽ فرانس جي ڪاهه وارن مامرن تي مرزا، نون ۽ سهروردي عربن کان بنهه ڌار بيٺل هئا جنهن جا پاڪ-عرب ناتن تي ڏور رس اثر پيا ڇاڪاڻ جو هندستان چٽي ريت عربن جو ساٿ ڏنو هو. سهرورديءَ نه رڳو پاڪستان کي امريڪا جي اجائين وڏيڪ ويجهو ڪيو پر چين سان ناتا پڻ بهتر

ڪيائين. ان دوران نه رڳو سهرورديء پاڻ چين جو دورو ڪيو پر چيني وزيراعظم چو اين لائي جو ڏهن ڏينهن واري سرڪاري دوري تي پاڪستان ۾ آڌرڀاءُ پڻ ڪيائين.

1957 ۾ اولهه پاڪستان هڪيرو ٻيهر سياسي بي يقيني جو شڪار بڻيو جڏهن ڊاڪٽر خان صاحب جي ريپبلڪن پارٽيء واري گڏيل حڪومت جي ايم سيد گروپ جي پٺيرائي کان محروم ٿي وئي. ان تي حڪومت معطل ڪئي وئي ۽ مارچ 1957 ۾ گورنر راج لاڳو ڪيو ويو جنهن ۾ اڳتي هلي سيپٽمبر 1957 تائين توسيع ڪئي وئي. انهيء دوران جي ايم سيد، غفار خان، ڀاشاني، ميان افتخارالدين ۽ ڪاٻي ڌر جي ٻين سرگرم اڳواڻن نيشنل عوامي پارٽي قائم ڪئي جيڪا سگهو ئي هڪ وڏي لبرل، سيڪولر ۽ ترقي پسند پارٽيء طور اُڀري سامهون آئي، جيڪا اُن وقت موجود ٻين پارٽين جي ڀيٽ ۾ بهتر هئي.

انهيء دوران نعپ ۽ ريپبلڪن پارٽيء وچ ۾ هڪ ٺاهه ٿيو جنهن تحت ون يونٽ ٽوڙڻ تي يڪرائپ ٿي. انهيء ٺاهه تي ريپبلڪن پارٽيء طرفان سردار عبدالرشيد ۽ فيروز خان جڏهن ته نعپ طرفان باچا خان، ميان افتخارالدين ۽ جي ايم سيد صحيحون ڪيون پر مرڪزي حڪومت جي ڪن تي جونء به نه سُري ۽ ون يونٽ جاري رکيو ويو. نعپ ۾ عوامي ليگ جا اهڙا ڪيترائي ڪارڪن شامل ٿيا جيڪي سهرورديء مان خوش نه هئا، جنهن سبب اسڪندر مرزا ڪيس استعفا ڏيڻ تي مجبور ڪيو ۽ آءِ آءِ چندريگر کي نئون وزيراعظم مقرر ڪيو جنهن جي وزارت ٻه مهينا ئي هلي سگهي. انڪانپوءِ ڊسمبر 1957 کان آڪٽوبر 1958 تائين فيروز خان نون وزيراعظم رهيو جڏهن آخرڪار اسڪندر مرزا قومي اسيمبلي ئي ٽوڙي ڇڏي ۽ سٽ آڪٽوبر 1958 تي مارشل لا مڙهي ايوب خان کي چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر ڪيائين.

24 آڪٽوبر تي اسڪندر مرزا ايوب خان کي وزيراعظم نامزد ڪيو پر جنرل سڳورو ان مان مطمئن نه ٿيو ۽ 27 آڪٽوبر تي چئن جي ٽولي جي ٽين ميمبر اسڪندر مرزا جو تختو اونڌو ڪيائين. انهيء ريت نئين ملڪ ۾ جمهوريت قائم ۽ سگهاري ڪرڻ جي يارهن سالن واري

پٽوڙ پڇاڙيءَ تي پهتي. ايوب خان ۽ اسڪندر مرزا ٻئي سياستدانن کي ڏڪاريندڙ ۽ محدود جمهوريت جا حمائتي هئا. هنن جيڪي ڪجهه چاهيو ٿي سو حاصل ڪيائون ۽ محدود جمهوريت ئي پاڪستان جو ڀاڳ ٻڻجي وئي. جيڪڏهن عام چونڊون ٿين ها ته نعپ پڪ سان هڪ وڏي پارٽيءَ طور سامهون اچي ها.

Scanned with CamScanner

اگرتلا سازش ڪيس تي اڌ صديءَ ڪانپوءِ هڪ نظر

(هڪ اهڙو ڪيس جنهن جي نتيجن پاڪستان جي ورهاڱي وارو عمل تيز ڪيو)

پاڪستان جي تاريخ ۾ ڪيترائي اهڙا ڪيس ٿيا آهن جن کي مختلف سازشن سان ڳنڍيو ويو آهي. انهن مان اڪثر ڪيس ڪنهن فيصلي/نتيجي ڪانسواءِ ختم ٿي ويا. پاڪستان ٺهڻ جي پهرين ٻن ڏهاڪن دوران راولپنڊي سازش ڪيس 1951 ۾ ۽ اگرتلا سازش ڪيس 1967 ۾ قائم ڪيا ويا. انهن ٻنهي ڪيسن پاڪستان جي آئيندي واري سياست ۽ جاگرافيائي بيهڪ تي انتهائي گهرا اثر ڇڏيا.

راولپنڊي سازش ڪيس ذريعي ان ڳالهه جو فيصلو ٿي ويو ته هن ملڪ ۾ ترقي پسند ۽ سيڪولر سياست کي برداشت نه ڪيو ويندو جڏهن ته اگرتلا سازش ڪيس شيخ مجيب الرحمان جي بنگلا بندهو بڻجڻ واري راهه سولي ڪئي. بنگلا بندهو جو مطلب آهي بنگالين جو دوست. انهيءَ ڪيس پاڪستان جي سالميت تي اونهو وار ڪيو ۽ جيڪو ملڪ اوڀر ۽ اولهه پاڪستان هو سو 1971 ڪانپوءِ رڳو پاڪستان ئي رهجي ويو.

جيتوڻيڪ اگرتلا سازش ڪيس 1967 ۾ داخل ڪيو ويو هو پر انجي باقاعدي ٻڌڻي 1968 جي اونهاري واري مُند ۾ ئي شروع ٿي

سگهي. اچو ته ان ڪيس تي ڳالهائڻ کان اڳ ڪجهه انجي پسمنظر جو ذڪر ڪجي.

اوڀر پاڪستان جنهن کي اڳ اوڀر بنگال ٿي سڏيو ويو، گڏيل پاڪستان جو آباديءَ جي لحاظ کان وڏو ڀاڱو هو ڇاڪاڻ جو اُتي ملڪي آباديءَ جو لڳ ڀڳ پنجونجاهه سيڪڙو رهندڙ هو. پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ گورنر جنرل محمد علي جناح ۽ وزيراعظم لياقت علي خان ٻنهي جو تعلق اوڀر بنگال سان نه هو. اوڀر بنگال جا ان وقت تي اهم ترين اڳواڻ حسين شهيد سهروردي (1892 کان 1963)، خواجا ناظم الدين (1894 کان 1964) ۽ مولوي فضل حق (1873 کان 1962) هئا.

اِهي ٽئي اڳواڻ پنهنجي سياسي قد بت سبب ننڍي کنڊ جي وڏن اڳواڻن ۾ ڳڻبا هئا ۽ گڏيل پاڪستان جو وزيراعظم بڻجڻ جا مڪمل طور تي اهل هئا، پر لياقت علي خان جناح سان پنهنجي ويجهن ناتن سبب ملڪ جو پهريون وزيراعظم بڻجي ويو.

اِهي ڳالهيون شيخ مجيب الرحمان جي وڏو اڳواڻ بڻجڻ کان گهڻو اڳ جون آهن. اوڀر بنگال جا مٿي ذڪر ڪيل ٽئي اڳواڻ گڏيل پاڪستان جي عوام جي اڪثريت جي نمائندگي ڪندڙ هئا ۽ کين غير بنگالي مسلمانن ۾ پڻ عزت ۽ احترام حاصل هئا. بدقسمتيءَ سان انهن ٽنهي اڳواڻن کي هر هر غدار ليکيو ويو، سندن توهين ۽ تذليل ڪئي وئي ۽ پاڪستان جي اقتداري حلقن مان تڙيو ويو. خود جناح جا ناتا پڻ انهن ٽنهي اڳواڻن سان مستقل ۽ مستحڪم بنيادن تي قائم نه هئا، مثال جي طور تي شير بنگال مولوي فضل حق ٽيويهه مارچ 1940 تي لاهور ٺهراءُ پيش ڪيو هو پر سگهوئي سندس مسلم ليگي قيادت سان ڦيٽارو پئدا ٿيو، ان هوندي به اِهي ٽئي اڳوان جناح جي دور ۾ پنهنجو ڪردار نڀائيندا رهيا ۽ کين سڌوسنئون نشانو نه بڻايو ويو هو. خاص طور تي خواجا ناظم الدين جناح جي سڀ کان وڌيڪ ويجهو هو.

جناح جي گذاري وڃڻ کانپوءِ ناظم الدين کي پاڪستان جو ٻيو گورنر جنرل بڻايو ويو جڏهن ته لياقت علي خان جي قتل کانپوءِ هو اِهو عهدو ڇڏي وزيراعظم بڻجي ويو، شايد انهيءَ اُميد تي ته پارلياماني

سرشتي ۾ ملڪ اصل ۾ وزيراعظم هلائيندو آهي جڏهن ته گورنر جنرل فقط رسمي عهدو هوندو آهي. خواجا ناظم الدين شيخ مجيب الرحمان کان گهڻو اڳ اهڙو بنگالي مسلمان اڳواڻ هو جيڪو پاڪستان جي سول ۽ فوجي ڪاموراشاهيءَ جي عتاب جو نشانو بڻيو. اِها ڪاموراشاهي اولهه پاڪستان ۾ موجود غير بنگالي ڪامورن تي ٻڌل هئي.

لياقت عليءَ جي قتل ڪانپوءِ 1951 ۾ ملڪ جو وزيراعظم بڻجندڙ خواجا ناظم الدين ارڙهن مهينا ئي انهيءَ عهدي تي رهي سگهيو ۽ انهيءَ ڏيڍ سال دوران به لاڳيتو اهڙيون ڪوششون ٿينديون رهيون جو سندس حڪومت مضبوط نه بڻجي. انهيءَ مقصد واسطي مذهبي ڏڪار کي پڻ استعمال ڪيو ويو ۽ اناج جي مصنوعي کوٽ پڻ پيدا ڪئي وئي، ايستائين جو ڪجهه اخبارن ته کيس ”قائد قلت“ جو لقب پڻ ڏنو. آخرڪار کيس اپريل 1953 ۾ گورنر جنرل غلام محمد برطرف ڪري ڇڏيو.

خواجا ناظم الدين جي اهڙي ذلت ڀري برطرفيءَ ڪانپوءِ هاڻ اي ڪي فضل حق جو وارو هو. هُن 1954 ۾ اوڀر بنگال جي صوبائي چونڊن ۾ واضع اڪثريت حاصل ڪئي هئي. ان کان اڳ هو 1937 کان 1943 تائين وارا ڇهه سال اوڀر بنگال جو وزيراعظم پڻ رهي چڪو هو ۽ هاڻ اوڀر بنگال جو وڏو وزير چونڊجي آيو هو. انهن چونڊن ۾ مسلم ليگ کي ڀوائتي شڪست آئي هئي جيڪا اصل ۾ اسٽيبلشمينٽ کي شڪست هئي جيڪا سگهاري عوامي حمائت رکندڙ بنگالي اڳواڻ جي حيثيت مڃڻ لاءِ تيار نه هئي.

اوڀر بنگال جي چونڊيل وڏي وزير جي حيثيت سان فضل حق کي اجان ٻه مهينا ئي نه لنگهيا هئا جو سندس ڪجهه بيانن کي تڪراري ليکي مٿس الزام ڌريو ويو ته هو ڀارت لاءِ ونگار ڀيو وهي ۽ غداريءَ جو مرتڪب ٿيو آهي. انهيءَ الزام تحت کيس برطرف ڪيو ويو. هو خواجا ناظم الدين ڪانپوءِ ٻيو اهم بنگالي اڳواڻ هو جنهن کي اهڙي ريت ذليل ڪري تڙيو ويو. فرق رڳو ايترو هو جو خواجا ناظم الدين کي غدار بدران نااهل ليکيو ويو هو جڏهن ته فضل حق کي ڀارت سان بهتر ناتن

جي ڪوشش سبب غدار سڏي پاڪستان دشمن ليکيو ويو.

فضل حق جو ڏوهه فقط ايترو هو جو هو ڀارت سان امن جي ڳالهه ڪندي گڏيل پرامن بقا جو پرچار ڪري رهيو هو جيڪو اسٽيبلشمنٽ جي جنگي جنون جي ابتڙ هو.

ٽيون نمبر حسين شهيد سهرورديءَ جو هو. ڪيس پهرين ئي لياقت علي خان مسلم ليگ ۾ مڏو ڪري چڪو هو، جنهن ڪانپوءِ هُن اولهه پاڪستان جي اڳواڻن ۽ مولانا عبدالحميد ڀاشانيءَ سان گڏجي عوامي مسلم ليگ جي نالي سان هڪ نئين پارٽيءَ ۾ سياست شروع ڪئي. اڳتي هلي انجي نالي مان مسلم لفظ خارج ڪري انکي عوامي ليگ بڻايو ويو.

پاڪستان ٺهڻ ڪانپوءِ وارن شروعاتي سالن ۾ حسين شهيد سهروردي اوڀر ۽ اولهه پاڪستان ۾ هم آهنگيءَ واري سياست ڪندو رهيو ايستائين جو ون يونٽ تحت پاڪستان جي اوڀر ۽ اولهه پاڱن ۾ برابريءَ وارو شرط به مڃي ورتائين جيتوڻيڪ ان وگهي اوڀر پاڪستان جي عددي برتري ختم پئي ٿي. سهرورديءَ خدشن جي باوجود 1956 وارو آئين قبول ڪيو ۽ پاڪستان جو پنجون وزيراعظم بڻيو پر سندس حشر به خواجا ناظم الدين ۽ فضل حق کان گهڻو مختلف نه ٿيو. جيتوڻيڪ ناظم الدين ۽ فضل حق کي برطرف ڪيو ويو هو پر حسين شهيد سهرورديءَ کي مجبور ڪيو ويو ته هو پنهنجي عهدي تان استعفا ڏئي. پاڪستان جو پهريون صدر ميجر جنرل اسڪندر مرزا جيڪو پاڻ بنگالي هو پر اسٽيبلشمنٽ وٽ پاڻ وڻائڻ جي چڪر ۾ ملڪ مان جمهوريت جون پاڙون اکيڙڻ ۾ رڌل رهيو. هُن پاڪستان ۾ جمهوريت کي وڌڻ ويجهڻ نه ڏنو ۽ ملڪ ۾ جمهوري روايتن کي شديد هاڃو رسايائين، ساڳي ريت جيئن ٽيهه سال پوءِ غلام اسحاق خان 1988 کان 1993 تائين ڪنهن به وزيراعظم کي هلڻ نه ڏنو.

ساڳي ريت 1950 واري ڏهاڪي ۾ اسڪندر مرزا اهڙيون حرڪتون ڪندو رهيو جو ڪابه سياسي پارٽي سگهاري ٿي نه سگهي. هڪ سياستدان کي ٻئي خلاف ڪرڻ ۽ هڪ سياسي پارٽيءَ تي ٻئي کي

ترجيح ڏيندي غير يقيني صورتحال پيدا ڪندو رهيو.

جيتوڻيڪ سهرورديءَ کي 1957 ۾ استعفا ڏيڻ تي مجبور ڪيو ويو پر سندس اصل زوال اوڏي مهل شروع ٿيو جڏهن ايوب خان چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر طور اقتدار سنڀاليو ۽ آڪٽوبر 1958 ۾ پنهنجو پاڻ کي صدر مقرر ڪيو. جنرل ايوب خان جي هڪ نڪاتي پهرين ايجنڊا اِها هئي ته سمورن سياسي اڳواڻن کي سياست مان تڙيو وڃي ۽ ملڪي پولار ۾ ڪو سياست جو نالو وٺڻ وارو به نه هجي مطلب ته سياست کي گار بڻايو وڃي جنهن ۾ حصو وٺڻ سزا جوڳو ڏوهه بڻيل هجي.

جڏهن ايوب خان سياستدانن کي چيو ته هو رضاڪاراڻي طور تي سياست تان هٿ کڻي وڃن نه ته سندن خلاف ڪيس داخل ڪيا ويندا ته سياستدانن جي اڪثريت ڪيسن جي ذلت کان بچڻ واسطي سياست تان هٿ کڻي وئي پر سهرورديءَ پنهنجو بچاءُ ڪيو. جنرل ايوب خان کيس هر هر غدار، ڀارتي ايجنٽ ۽ پاڪستان دشمن سڏيو. آخرڪار تنگ ٿي سهرورديءَ ملڪ ڇڏڻ جو فيصلو ڪيو ۽ لبنان ۾ ڏيهه نيڪاليءَ ۾ گذاري ويو. اُن وقت ذوالفقار علي ڀٽو ايوب ڪابينا جو هڪ اهم وزير هو ۽ سهرورديءَ کي ڌمڪائيندو ٿي رهيو.

اِهو خيال هوائي نه ٿيندو ته اوڀر پاڪستان جي انهن ٽنهي وڏن اڳواڻن سان اسانجا جج ۽ جرنيل جيڪڏهن عزت ۽ احترام وارو ورتاءُ رکن ها ته شايد اوڀر پاڪستان ڌار نه ٿئي ها ۽ نُه ئي شيخ مجيب کي پنهنجي عليحدگي پسنديءَ واري سياست چمڪائڻ جو موقعو ملي ها.

اگر تلا سازش ڪيس کان اڳ وارن پنجن سالن يعني 1962 کان 1967 واري عرصي ۾ نه رڳو ٽي اهم بنگالي اڳواڻ گذاري ويا پر جنرل ايوب خان صدارتي چونڊن ۾ فاطما جناح خلاف وڏي پئماني تي ڌانڌلي پڻ ڪئي ۽ هڪيرو ٻيهر صدر بڻجي ويو هو. اوڀر پاڪستان واسين محترما فاطما جناح جي مڪمل پذيرائي ڪئي هئي ۽ کين اُميد هئي ته هوءَ پڪ سان چونڊون کٽي ويندي جنهن سان پاڪستان ۾ جمهوريت کي هٿي ملندي پر اِهو نه ٿيو. انهن چونڊن ۾ ڌانڌليءَ سبب اوڀر پاڪستان جا بنگالي وڌيڪ پرڀرو ٿي ويا.

انهيءَ پسمنظر سان هاڻ اچون ٿا اگرتلا سازش ڪيس ڏانهن. هيءَ ڪيس مشڪل سان ڪو سال ڪن ئي هليو هوندو ڇاڪاڻ جو 1969 ۾ ايوب خان ئي انکي ختم ڪري ڇڏيو پر ان ڪيس پاڪستان جي تاريخ تي اڻمٽ نشان ڇڏيا.

ڊسمبر 1967 ۾ جڏهن اگرتلا سازش ڪيس جي سلسلي ۾ شروعاتي گرفتاريون ٿيون ته انهن ۾ شيخ مجيب الرحمان جو نالو ئي نه هو. انهيءَ ڪيس جي شروعات کان ئي بنگالين اِهو پئي ليکيو ته انهيءَ ذريعي سندن صوبائي خودمختياريءَ کان نابري پئي واري وڃي. انهيءَ ڪيس ۾ ڪجهه اهڙن سينئر آفيسرن کي پڻ ملوث ڪيو ويو جن جو تعلق فوج ۽ سول ٻنهي ڪامورا شاهين سان هو. جنوري 1968 ۾ شيخ مجيب کي پڻ ان ڪيس ۾ ٽاقيو ويو جيڪو اڳيئي پنهنجي ڇهن نڪتن جي سلسلي ۾ قيد هو. جنرل ايوب خان شروعاتي ڏينهن کان ئي انهن ڪوششن ۾ رڌل هو ته ديس واسين جي سمورين جمهوري خواهشن کي چيڀاٽيو وڃي ۽ اوڀر پاڪستان ان ڏس ۾ سندس خاص نشاني تي هو.

پاڪستان جي تاريخ ۾ اسٽيبلشمنٽ انيڪ ڀيرا اِهو سمجهڻ ۾ ناڪام رهي آهي ته جڏهن به عوام جي جمهوري اُڌمن کي چيڀاٽيو ويندو ته عوامي عمل انجي بلڪل ابتڙ ظاهر ٿيندو. اگرتلا سازش ڪيس بنگالين جي قومپرست اڌمن کي اجائين وڌيڪ ريج ڏنو ۽ شيخ مجيب الرحمان سگهو ئي بنگلا بندهو يا بنگالين جو دوست لقب ماڻڻ ۾ سوڀارو ٿي ويو. اوڀر پاڪستان جي بنگالين کي ڀلي ڀت ياد هو ته ڪهڙي ريت خواجا ناظم الدين، فضل حق ۽ سهرورديءَ جا آواز سانت ڪرايا ويا ۽ ڪهڙي ريت فاطما جناح جي چونڊ سوڀ کانئن کسي وئي.

اگرتلا سازش ڪيس لاءِ جنرل ايوب خان هڪ خاص ٽربيونل جوڙيو ۽ ڪوشش ڪئي ته اِهو عام عدالتي ڪيس نه رهي. ان خاص ٽربيونل جو سربراهه جسٽس شيخ عبدالرحمان (ايس اي رحمان) هو جنهن جو تعلق پنجاب سان هو. جسٽس رحمان اسٽيبلشمنٽ جي نظرن ۾ معتبر هو ڇاڪاڻ جو هُن چونڊن ۾ جنرل ايوب خان جي ڏانڌليءَ تي اکيون ٻوٽي ڇڏيون هيون. هو ڪجهه عرصو چيف اليڪشن ڪمشنر پڻ رهيو هو.

اگرتلا سازش ڪيس کي اعتبار جوڳو بڻائڻ لاءِ جسٽس رحمان سان گڏ ٻہ بنگالي جج پڻ مقرر ڪيا ويا جيڪي جسٽس مجيب الرحمان خان ۽ جسٽس مقسوم الحاڪم هئا. غير جمهوري روائتن جي پوئواريءَ ۾ انهي ڪيس جي جوابدارن کي ڇانوٽيءَ جي ننڍڙين ڪولين ۾ رکيو ويو جتي ڪين سندن گهرڀاتين سان بہ ملڻ نہ ٿي ڏنو ويو.

چوٻول ٿيڻ لڳا تہ جوابدار، جن ۾ سي ايس پي آفيسر پڻ شامل هئا، تشدد جو نشانو بڻايا ويا آهن. انهيءَ ڪيس جي ٻڌڻي جون 1968 ۾ شروع ٿي يعني جوابدارن جي گرفتاري کان ست مهينا پوءِ. ٻڌڻيءَ دوران وڏي تعداد ۾ رياستي گواهہ ۽ سلطاني گواهہ درج ڪيا ويا، جن جا نالا حڪومت پيش ڪيا هئا. انهيءَ ڪيس ۾ ساٽاري هئڻ جي ڏوهہ هيٺ پندرهن سئو کان وڌيڪ ماڻهو گرفتار ڪيا ويا جن جو تعلق مختلف شعبن سان هو.

جوابدارن مان 232 سلطاني گواهہ بڻجڻ تي مجبور ڪيا ويا. شروعات ۾ ئي انهيءَ ڪيسن جا بنياد ڏونڌاڙجڻ لڳا هئا ڇاڪاڻ جو ڪيترائي سلطاني گواهہ پنهنجي ڳالهہ تان ٽرڻ شروع ٿيا هئا ۽ الزام ڏرڻ لڳا هئا تہ عملدارن مٿن تشدد ڪري کين سلطاني گواهہ بڻجڻ تي مجبور ڪيو آهي.

ڪجهہ گواهہ ڪورٽ ۾ اوڇنگارون ڏيئي روئي پيا، جنهن همدرديءَ جا اُڌما پئدا ڪيا. ڪورٽ کان ٻاهر ملڪي حالتون پڻ ڏينهون ڏينهن وڌيڪ ڦٽي رهيون هيون ۽ جنرل ايوب خان جو اقتداري داٻو ڪمزور ٿيڻ لڳو هو. انهيءَ دوران ايوب خان پنهنجي اقتدار جا ڏهہ سال مڪمل ٿيڻ تي "ترقيءَ جو ڏهاڪو" جي سري هيٺ ڪاڄ ڪرائڻ شروع ڪيا ۽ سڄي ملڪ ۾ سرڪاري طور تي جشن ملهائڻ جو سلسلو شروع ٿيو، جنهن عوام کي ڪاوڙائي ۽ ميڇرائي وڌو. سو اهڙي ماحول ۾ بنگالي بہ روڊ رستن تي نڪري اگرتلا سازش ڪيس ختم ڪرڻ جي گُهر ڪرڻ لڳا.

انهيءَ سموري ڪيس جو بنياد انهيءَ اطلاع تي هو تہ اوڀر پاڪستان سان تعلق رکندڙ انهن جوابدارن آزاديءَ لاءِ هندستان کان مدد

گهري آهي۔ لڳي ٿو ته انهن الزامن ۾ ڪنهن حد تائين سچائي پڻ هئي ڇاڪاڻ جو اڳتي هلي بنگلاديش ٺهڻ کانپوءِ ڪجهه جوابدارن اعتراف پڻ ڪيو هو ته هو واقعي اهڙي سازش ۾ شريڪ هئا پر جهڙي ريت اِهو ڪيس هلايو ويو ۽ ختم به ڪيو ويو تنهن سان بنگال واسين جي آزاديءَ واري تحريڪ کي وڏو تحرڪ ملي ويو۔

1969 ايندي جنرل ايوب خان ڌونڌاڙجي چڪو هو ۽ مخالف ڌر انتهائي سرگرم ٿي چڪي هئي۔ اهڙي صورتحال ۾ جڏهن خود فوج جي سربراهه جنرل يحيٰ خان پڻ نظرون مٽايون ته ايوب خان هڪ گول ميز ڪانفرنس ڪوٺائي ته مجيب الرحمان اِهو ڪيس ختم ڪرڻ جي گُهر ڪئي۔

شيخ مجيب الرحمان جو چوڻ هو ته جيڪڏهن ڪيس ختم نه ڪيو ويو ته هو ڪانفرنس ۾ شريڪ نه ٿيندو۔ جنرل ايوب خان مجبور ٿي اگرتلا سازش ڪيس ته ختم ڪيو پر پوءِ به پنهنجي حڪومت بچائي نه سگهيو۔

ملڪي سلامتيءَ کي آخري ڌوڏو تڏهن آيو جڏهن جنرل يحيٰ اقتدار سنڀالڻ کان پوءِ چونڊون ته ڪرايون پر انجا نتيجا مڃڻ کان نابري واري۔ 1970 وارين چونڊن ۾ عوامي ليگ اڪثريت سان کٽيو پر انکي اقتدار نه ڏنو ويو ۽ فوجي ڪارروائي شروع ڪئي وئي جيڪا آخرڪار ڀارتي فوجي مداخلت سان ختم ٿي ۽ اوڀر پاڪستان بنگلاديش طور هڪ آزاد ملڪ بڻجي سامهون آيو۔

آئين ڦٽائڻ جا شروعاتي قدم

آڪٽوبر پاڪستان جي تاريخ ۾ هڪ دلچسپ مهينو آهي. اِهوئي مهينو جڏهن آڪٽوبر 1954 ۾ ملڪ جي پهرين آئين ساز اسيمبليءَ کي برخاست ڪيو ويو ۽ 1958 ۾ انهيءَ آڪٽوبر مهيني دوران سڄي ملڪ تي مارشل لا مڙهي وئي ۽ آڪٽوبر 1975 ۾ سپريم ڪورٽ ڀٽو حڪومت طرفان نيشنل عوامي پارٽيءَ تي پابندي مڙهڻ واري فيصلي کي جائز ليکيو.

نعپ تي پابندي مڙهڻ جو فيصلو وزيراعظم ذوالفقار علي ڀٽو گهڻو اڳي ڪري چڪو هو. انُ تي عمل 1975 ۾ ڪيو ويو. نعپ کي غيرقانوني قرار ڏيڻ ۽ آڪٽوبر 1975 ۾ سپريم ڪورٽ طرفان ان فيصلي جي توثيق ڪرڻ واري فيصلي جا ايندڙ ڏهاڪن تي انتهائي ڏور رس اثر پيا.

عام طور جنرل ضيا تي آئين ڦٽائڻ جو الزام ڌريو ويندو آهي. تاريخ جي آزاد مبصر کي سٺن قدمن جي ساراهه ضرور ڪرڻ گهرجي پر اِهو پڻ ڏسڻ گهرجي ته آئين ۾ هڪٻئي پويان پهريون ست ترميمون ڪنهن ٻئي نه پر ذوالفقار علي ڀٽي ئي ڪيون. انهيءَ حقيقت کان ڪوبه انڪار نٿو ڪري سگهي ته پنجن فوجي جنرلن اسڪندر مرزا، ايوب خان، يحيٰ خان، ضياالحق ۽ پرويز مشرف سمورن سويلين حاڪمن جي ڀيٽ ۾ ملڪ کي وڌيڪ هاڃو رسايو آهي پر ان موقعي تي ان مامري کي

ٻه آڏو آڻڻ جي گهرج آهي ته جڏهن ٻه سويلين حاڪمن کي ڪجهه ڪرڻ جو وجهه مليو آهي هو گُٽا ناهن.

1973 واري آئين ۾ پهرين ۽ ٻين ترميم 1974 ۾ منظور ڪئي وئي. عام طور تي سمجهيو ٿو وڃي ته پهرين ترميم ذريعي بنگلاديش کي تسليم ڪيو ويو جڏهن ته ٻين ترميم وسيلي احمدين کي غير مسلم قرار ڏنو ويو. پر جيڪڏهن اورچائپ سان جائزو وٺجي ته اِهي ٻئي ترميمون ايتريون غير هاجيڪار نه هيون جيتريون ظاهري طور تي نظر ٿيون اچن.

بنگلاديش کي انهيءَ ترميم کان اڳيئي هڪ آزاد ملڪ طور تسليم ڪيو ويو هو ته جيئن شيخ مجيب الرحمان جي انهيءَ اسلامي سربراهي ڪانفرنس ۾ شرڪت جي خاطري ڪري سگهجي جيڪا فيبروري 1974 ۾ لاهور ۾ ڪوٺائي وئي هئي. اپريل 1974 ۾ آئين جي پهرين شق ۾ ترميم ڪري اوڀر پاڪستان جو ذڪر خارج ڪيو ويو پر پهرين ترميم جا ڪجهه ٻيا به اهڙا پاسا هئا جن سان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ڀٽو ڪهڙي ريت سوچي رهيو هو.

آئين جي شق 17 ۾ جيڪي اهم تبديليون ڪيون ويون انهن ذريعي اجتماع جي آزاديءَ کي محدود ڪيو ويو. پابنديون مڙهيندي ملڪ جي سالميت ۽ خود مختياريءَ جي مفاد ۾ تنظيم سازيءَ جي آزاديءَ تي نيون پابنديون مڙهيون ويون. انهيءَ آئيني ترميم جي بنياد تي پوليٽيڪل پارٽيز ايڪٽ 1962 تي پڻ نظرثاني ڪئي وئي. وفاقي حڪومت کي اِهو اختيار ڏنو ويو ته اُها ڪنهن به پارٽيءَ بابت اِهو اعلان ڪري سگهي ٿي ته اُها پاڪستان جي خودمختياري ۽ سالميت خلاف ڪم ڪري رهي آهي پوءِ جوابدار پارٽي ختم ٿي ويندي ۽ وفاقي حڪومت انهيءَ سياسي پارٽيءَ جا سمورا اثاثا ۽ فنڊ ضبط ڪندي. سپريم ڪورٽ وٽ بهرحال اهڙي حڪومتي اعلان کي رد ڪرڻ جو اختيار ضرور هو پر هڪ تابع ڪورٽ سبب اِهو ٿي نه سگهيو.

سوال ٿو پيدا ٿئي ته ٻئي اِهو ڇو ڪيو؟ انجا ظاهري طور تي ٻه وڏا سبب ٿا نظر اچن. ٻئي نه رڳو پنهنجي وڏي مخالف سياسي پارٽي

نعپ کي ختم ڪرڻ ٿي چاهيو پر ڪيس اِهو پڻ محسوس ٿي ٿيو ته سندس پارٽيءَ ۾ غلام مصطفيٰ کر ۽ جي اي رحيم جهڙا ڪاوڙيل عنصر پڻ موجود آهن جيڪي هڪ نئين سياسي پارٽي ٺاهي سگهن ٿا انڪري ڀٽي اِهو تلوار پاڻ وٽ رکڻ ٿي چاهي ته جيئن ضرورت پوڻ تي اِها استعمال ڪري سگهجي.

ٻين آئيني ترميم بنيادي طور تي قادياني مسئلي بابت هئي پر پاڪستان جي سياست تي انجا به ڪيترائي هاڃيڪار اثر پيا. دنيا جي تاريخ ۾ اِهو پهريون موقعو هو جو هڪ چونڊيل پارليامينٽ ڪنهن مسلڪ بابت اِهو فيصلو ڪيو ته مذهبي حوالي سان انجي ڪهڙي حيثيت ۽ سڃاڻپ آهي. اِهو هڪ اهڙو مسئلو هو جيڪو 1950 واري ڏهاڪي جي جسٽس منير رپورٽ ۾ پڻ بحث هيٺ آندو ويو هو. انهيءَ ترميم وسيلي پاڪستان جي ڪجھ انتهائي تجربيڪار اڳواڻن کي وٽائڻ خاطر ان مسئلي تي انهيءَ ترميم وسيلي مهر هڻائي وئي. انهيءَ ترميم جو رد عمل اهو ٿيو جو ٻين اقليتي فرقن کي پڻ ڪافر ليکڻ جي گھُر ٿيڻ شروع ٿي. اِهو اهڙو خطرناڪ فيصلو هو جنهن وگهي آخرڪار سمورو معاشرو تاراج ٿيڻ وارو هو.

1974 ۾ ٻن آئيني ترميمن جو مقصد وفاقي حڪومت جي اختيارن کي سگهارو ڪرڻ هو ته جيئن اُها پنهنجي سياسي مخالفن کي چيڀاٽي ۽ ڪورٽن جا اختيار محدود ڪري سگهي. جيتوڻيڪ ڪورٽون اڳيئي مسڪين ۽ نرم مزاج هيون ۽ ورلي ئي حڪومت لاءِ ڳٽتيءَ جو سبب بڻيون هيون پر ڀٽو ان ڳالهه کي پڻ برداشت ڪرڻ لاءِ تيار نه هو ته سندس مخالف سندن خلاف ٿيندڙ ڏاڍاين خلاف هر هر ڪورٽن جو رُخ ڪن.

فيبروري 1975 واقعن سان ڀرپور مهينو هو جنهن ۾ قومي اسيمبليءَ دهشتگردن خلاف خاص ڪورٽون قائم ڪرڻ جو بل منظور ڪيو. صورتحال ان مهل وڌيڪ واضح ٿي وئي جڏهن 8 فيبروريءَ تي پشاور ۾ حيات محمد خان شيرپائو کي هڪ حملي ۾ قتل ڪيو ويو. ان واقعي جي هڪ هفتي اندر ولي خان جي نيشنل عوامي پارٽيءَ کي

غيرقانوني قرار ڏيئي پابندي هڻي وئي. ڪجهه ڏينهن اندر ٽين آئيني ترميم منظور ڪري حراست ۾ فردن جا حق محدود ۽ حراست ۾ وٺندڙ ادارن جا اختيار وسيع ڪيا ويا. حفاظتي حراست خلاف تحفظ کي گهٽائيندي حراستي عرصو هڪ مهيني کان وڌائي ٽي مهينا ڪيو ويو ۽ ان سان گڏوگڏ حراست ۾ موجود فردن کي نظرثاني بورڊ آڏو پيش ڪرڻ وارو شرط پڻ ختم ڪيو ويو. هاڻ ڪنهن به فرد کي جنهن بابت اِهو انومان هجي ته هو پاڪستان جي سالميت، سلامتي يا بچاءُ خلاف ڪو اهڙو عمل يا اهڙي ڪا ڪوشش ڪري رهيو آهي ته کيس اڻڄاڻايل عرصي تائين حراست ۾ رکي سگهيو پئي.

ڀٽو حڪومت فوجداري ضابطي ۾ پڻ ترميم ڪندي ڪورٽن کي گرفتاريءَ کان اڳ ضمانت منظور ڪرڻ کان ان وقت تائين روڪي ڇڏيو جيستائين ڪنهن فرد خلاف ڪيس داخل نه ڪيو ويو هجي. ان قسم جون ضمانتون سياسي ڪارڪنن کي ڏاڍاين خلاف تحفظ فراهم ڪنديون هيون. ڪورٽ ڪنهن به فرد جي ڪيس داخل ٿيڻ کان اڳ به ضمانت منظور ڪري پئي سگهي، جيڪڏهن متاثر ٿيندڙ فرد محسوس ڪري ته سندس خلاف ڪيس داخل ٿي سگهي ٿو ۽ ڪيس ڪورٽ تائين پهچڻ کان اڳيئي گرفتار ڪيو ويندو.

آئين ۾ ٻين ۽ ٽين ترميم جو مقصد هاڻ واضح ٿي چڪو هو. نعپ انهن ٻنهي ترميمن جو مرڪزي نشانو هئي. ولي خان سميت نعپ جي الڳ ڀڳ سموري قيادت کي قيد ڪيو ويو. پاڪستان ۾ لبرل، سيڪولر ۽ ترقي پسند آدرشن لاءِ ڪم ڪندڙ اِها اڪيلي سياسي پارٽي هئي، جنهن جي خلاف اهڙي اُپاءُ ملڪ ۾ جمهوري قدرن جي امڪانن کي انتهائي نقصان رسايو.

بنگلاديش جي وجود ۾ اچڻ کانپوءِ باقي بچيل پاڪستان ۾ به پراڻو ئي رينگٽ هلڻ لڳو. اڳي بنگالين کي غدار ٻڌائي پيش ڪيو ويندو هو ۽ هاڻ هڪ نئون وهنوار اختيار ڪندي سياسي مخالفن تي ملڪ خلاف ڪم ڪرڻ جا الزام مڙهڻ شروع ڪيو ويو ۽ ملڪي حفاظت جو ذمو ذوالفقار علي ڀٽي پنهنجي سر کنيو. بنگالين تي هندستان جي هٿن

۾ ڪيڏڻ جو الزام ڌريو ويو هو. هاڻ نعمب جي اڳواڻن خاص طور تي پشتون ۽ بلوچ اڳواڻن کي افغانستان جو ايجنٽ بڻائي پيش لئي ڪيو ويو.

خان عبدالولي خان آزاديءَ جي هڪ عظيم مجاهد باچا خان جو پٽ ۽ وڏي قد ڪاٺ واري سياسي شخصيت هو. ڪيس قومي اسيمبليءَ ۾ مخالف ڌر جو اڳواڻ چونڊيو ويو هو. هو ڀٽي جي جعلي سوشلزم جو مخالف هو. ولي خان بيشڪ اعليٰ ڪردار وارو جمهوريت پسند اڳواڻ هو جنهن جو سمورو ڪٽنب غير معمولي شخصيتن تي ٻڌل هو، جنهن ۾ ولي خان جو والد خان عبدالغفار خان، ڀائر غني خان ۽ عبدالعلي خان ۽ چاچو عبدالجبار خان (ڊاڪٽر خان صاحب) شامل هئا.

Scanned with CamScanner

آئيني ترميمن جي تاريخ

1958 وارين عام چونڊن ۾ اوڀر ۽ اوٰلهه پاڪستان ۾ نيشنل عوامي پارٽيءَ جي سوڀ کي يقيني ليکيو پئي ويو، چونڊون نه ڪرائڻ ۽ ملڪ تي مارشل لا مڙهڻ جو هڪ سبب اِهو پڻ هو. ان وقت جڏهن ذوالفقار علي ڀٽو ميجر جنرل اسڪندر مرزا ۽ جنرل ايوب خان جي خوشنودي حاصل ڪرڻ جي ڀتوڙ ۾ هو تڏهن نعپ پاڪستان ۾ جمهوريت، سيڪولرازم ۽ صوبن جي حقن جو جهنڊو اُڀو ڪيل هئي.

نعپ 1967 ۾ ٽوڙ ڦوڙ جو شڪار ٿي ۽ عبدالحميد ڀاشانيءَ ۽ ولي خان پنهنجا ڌار ڌار گروپ جوڙيا. اوڀر پاڪستان جي ڌار ٿيڻ کانپوءِ باقي بچيل پاڪستان ۾ نعپ ڀاشانيءَ جو انت اچي ويو. 1970 واري ڏهاڪي ۾ جڏهن ڀٽو حڪومت طرفان جبر ۽ بنيادي حقن جي ڀڃڪڙين جو سلسلو ڀيهر شروع ٿيو ته ولي خان جي اڳواڻيءَ ۾ سرگرم رڳو نعپ ئي پاڪستان جي اُها واحد ترقي پسند قوت هئي جنهن کي آئيني ترميمن ذريعي چيڀاڻ جي ڪوشش ڪئي وئي.

ذوالفقار علي ڀٽي جو پنهنجو تعلق به هڪ ننڍي صوبي سان هو تنهنڪري کيس بلوچستان ۽ سرحد صوبي جي اُڌمن ۽ مامرن جو احساس هئڻ کپندو هو پر صورتحال انجي ابتڙ هئي. ڀٽو وڏي ڀاءُ سان سلهاڙجي بيٺو. هُن فوج ۽ پنهنجي جوڙيل پندرهن هزار عملدارن تي ٻَڌل سگهاري فيڊرل سيڪيورٽي فورس ذريعي سگهه ماڻڻ جي راهه ورتي. بلوچستان

۽ سرحد صوبي سان گڏوگڏ ولي خان پنجاب ۽ سنڌ جي ترقي پسند قوتن ۾ پڻ مقبول هو ۽ ڀٽي ڪيس پنهنجي لاءِ هڪ خطرو ٿي ليکيو.

نيشنل عوامي پارٽيءَ تي پابندي مڙهڻ ۽ وفاقي حڪومت طرفان انجا سمورا اثاثا ۽ فنڊ ضبط ڪرڻ کانپوءِ آئيني ترميمن جا اصل مقصد صاف طور تي واضح ٿي ويا. انهن آئيني ترميمن جي مسودي جي تياريءَ دوران ڀٽي پنهنجي آئيندي جي قدمن کي آڏو رکندي هر لفظ جي انتهائي اورچائپ سان چونڊ ڪئي. هو ملڪ جي جمهوري قوتن کي تباهه ڪرڻ پويان هٿ ڌوئي پيل هو، جيڪي انهن غير جمهوري قوتن آڏو ڇاتي تاڻي پئي سگهيون جن آخرڪار ڀٽي حڪومت جو تختو اونڌو ڪيو.

پاڪستان جي سپريم ڪورٽ ۾ ولي خان جي ڪيس جي ٻڌڻيءَ دوران تڏهونڪي چيف جسٽس حمودالرحمان، جنهن حمودالرحمان ڪميشن جي سربراهه طور ناماچاري ڪمائي هئي، ڪجهه اڻڄاتل سببن ڪري بينچ ۾ شامل انهن ٻن ججن خلاف ولي خان جا اعتراض رد ڪري ڇڏيا جيڪي ذوالفقار علي ڀٽي سان ويجهڙائپ لاءِ مشهور هئا.

اِها ڳالهه يقيني طور تي اچرج جوڳي هئي ته حمودالرحمان جهڙو اعليٰ صلاحيتون رکندڙ جج جنهن جو پنهنجو تعلق اڳوڻي اوڀر پاڪستان سان هو ۽ جيڪو پاڻ سياسي اڳواڻن کي غدار ليکڻ جو شاهد هو، سو ڀٽي جي دولاب ڀري فتني بازيءَ جو ادراڪ نه ڪري سگهيو.

انهن ترميمن کانپوءِ ڪنهن به هاءِ ڪورٽ وٽ سياسي ڏاڍ ڏمر جي شڪار ٿيندڙن جي داد رسي ۽ ڪين حراست دوران ضمانت ڏيڻ جو اختيار نه رهيو. چوٿين آئيني ترميم جي سموري عمل کي انتهائي چالاڪيءَ سان پورو ڪيو ويو هو. انهيءَ ترميم جي ٻن ٻين عنصرن کي وڌيڪ هاڃيڪار عنصرن جي شدت گهٽ ڏيکارڻ لاءِ استعمال ڪيو ويو. قومي اسيمبليءَ ۾ اقليتن لاءِ ڇهه خاص سيٽون مختص ڪيون ويون ۽ پنجاب اسيمبليءَ ۾ اقليتن جون سيٽون ٽن کان وڌائي پنج ڪيون ويون.

قومي اسيمبليءَ ۾ مخالف ڌر جي انهن ميمبرن کي جن چوٿين آئيني ترميم خاص طور تي هاءِ ڪورٽ جي اختيارن کي گهٽائڻ جي

حوالي سان بحث ڪرڻ ٿي چاهيو، جسماني طور تي اسيمبليءَ کان ٻاهر ڦٽو ڪيو ويو. اهڙو اعزاز حاصل ڪندڙ سياسي اڳواڻن ۾ مولانا مفتي محمود، پروفيسر غفور احمد ۽ محمود علي قصوري پڻ شامل هئا. دلچسپ ڳالهه اِها ته پيپلزپارٽيءَ کي قومي اسيمبليءَ ۾ گهربل اڪثريت حاصل هئي ۽ اها اهڙن چسن حربن کي استعمال ڪرڻ کانسواءِ به انهن ترميمن کي سولائي سان منظور ڪرائي پئي سگهي پر ان نوعيت جي هاڃن کي بهرحال اسانجي تاريخ جو حصو بڻجڻو هو.

1973 واري آئين ۾ پنجين ترميم سيپٽمبر 1976 ۾ ڪئي وئي جنهن تحت آئين جي سورهن شقن ۽ آئين جي پهرين شيڊول ۾ ترميمون ڪيون ويون. ان ترميم هيٺ هاءِ ڪورٽن جا اختيار آرٽيڪل 199 تحت اڃائين وڌيڪ گهٽايا ويا. انهيءَ ترميم ذريعي خود جج پڻ پهريون ڀيرو مختلف حوالن سان متاثر ٿيا. هاڻ سپريم ڪورٽ ۽ هاءِ ڪورٽن جي ججن جي معياد جو تعين رڳو هڪ مخصوص ڄمار تائين باقي نه رهيو پر متبادل طور تي هڪ مخصوص عرصي جو تعين پڻ ڪيو ويو. هاڻ اِها ڳالهه واضح ٿي چڪي هئي ته ڀٽي ڪجهه مقررين ۾ تبديليون آڻڻ ٿي چاهيون.

انهيءَ ترميم جو هڪ ضابطو اِهو به هو ته هاڻ حڪومت کي ڪو به جج سندس رضامنديءَ کانسواءِ ڪو سبب نه ڄاڻائيندي ۽ چيف جسٽس سان صلاح مشورو ڪرڻ بنان هڪ هاءِ ڪورٽ کان ٻئي ڏانهن بدلي ڪرڻ جو اختيار حاصل ٿي ويو هو. پنجين ترميم جي ڪڙي گوريءَ کي هڪ ڀيرو ٻيهر ڪنڌ ۾ ٻوڙي ڦڪائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. ان مقصد لاءِ سنڌ ۽ بلوچستان ۾ ڌار ڌار هاءِ ڪورٽون قائم ڪيون ويون. انهيءَ عمل کي اُن پابنديءَ جي پيٽ ۾ وڌيڪ ظاهر ڪري پيش ڪيو ويو جنهن تحت هاءِ ڪورٽن جي عبوري ضمانتون منظور ڪرڻ واري اختيار تي پابندي مڙهي وئي هئي. ڀٽو ڪابينا ۾ عبدالحفيظ پيرزادو تعليم جو وفاقي وزير هو جنهن زمين ۽ آسمان هڪ ڪري ڇڏيو ته ڪورٽون آئين کان انحراف ڪندي پارليامنٽ ۽ انتظاميا جا اختيار ڦٻائي رهيون آهن ۽ اِهو عمل غداري ۽ انتهائي بغاوت ۾ ٿو اچي.

ذوالفقار علي ڀٽي پڻ اسيمبليءَ ۾ اعلان ڪيو ته آزاد عدالتي سرشتي جو مطلب اِهو ناهي ته انکي رياست جي ٻين ادارن تي اُتم بالادستي حاصل آهي. پنجين آئيني ترميم جي منظوريءَ کانپوءِ ججن کي اِها مستقل ڳڻتي ورايل رهي ته حڪومتي عملدارن جي مرضيءَ موجب ڪم نه ڪرڻ جي صورت ۾ ڪين بدليءَ جو جوکم کڻڻو پوندو. هاڻ هاءِ ڪورٽن جا چيف جسٽس پڻ سپريم ڪورٽ وڃڻ کان انڪار نه پئي ڪري سگهيا ڇاڪاڻ جو ٻئي صورت ۾ حڪومت ڪين جبري ريٽائر ڪري پئي سگهي. 1976 ۾ رڳو پنجين آئيني ترميم ئي منظور نه ڪئي وئي پر انهيءَ ترميم اعليٰ ڪورٽن کي اطاعت گذار ۽ مُڏو ڪري ڇڏيو. لاهور ۽ پشاور جي چيف جسٽسن سردار اقبال (اياز صادق جو سهرو) ۽ غلام صفدر شاهه کي پنهنجي ڇهن سالن واري معياد پوري ڪري ريٽائر ٿيڻو پيو جيتوڻيڪ هو اجان پينشن واري ڄمار تي نه رسيا هئا.

جسٽس سردار اقبال جي ريٽائرمينٽ کانپوءِ جسٽس مولوي مشتاق لاهور هاءِ ڪورٽ جو سينئر ترين جج هو پر ڀُٽي کيس نظرانداز ڪندي پنهنجي پسند واري جج جسٽس اسلم رياض حسين کي لاهور هاءِ ڪورٽ جو چيف جسٽس بڻايو. اِها بي واجبي ترجيح اڳتي هلي اوڏي مهل ڀٽي کي ڳچي پئجي وئي جڏهن جنرل ضيا طرفان پنهنجي حڪومت جي خاتمي کانپوءِ جسٽس مشتاق اڻپوري شاهديءَ هوندي به کيس موت جي سزا ٻُڌائي.

1977 ۾ ڀٽو حڪومت طرفان آئين ۾ به ترميمون ڪيون ويون. ڇهين ترميم عام چونڊن کان اڳ اسيمبليءَ جي آخري ويهڪ ۾ منظور ڪرائي وئي. ستين ترميم چونڊن کانپوءِ وجود ۾ آيل نئين تڪراري اسيمبليءَ پهرين مهيني ۾ منظور ڪئي جيڪا حڪومت بچائڻ جي آخري ڪوشش هئي. ڇهين ترميم جسٽس يعقوب عليءَ کي پينشن واري ڄمار تي رسڻ کانپوءِ به فرض جاري رکڻ لاءِ خاص طور تي ڪئي وئي. انهيءَ ترميم ذريعي ڀٽي ڪنهن لڄ يا لحاظ جو خيال رکڻ کانسواءِ آئين کي ڇٽر جو نمونو بڻايو. گهڻو اڳاٽي ڳالهه ناهي جو ڀٽي ججن کي چيف جسٽس جي ڇهن ورهن وارو مدو پورو ٿيڻ کانپوءِ نوڪري جاري رکڻ

کان محروم ڪري ڇڏيو هو، پوءِ ڀل سندن ڄمار پنجونجاهه سال ٿي ڇو نه هجي. هاڻ ڀٽو جسٽس يعقوب عليءَ کي پنجهٺ ورهن جي ڄمار تي رسڻ کانپوءِ به ان بنياد تي ڪم جاري رکڻ جي اجازت ڏيڻ جو خواهشمند هو ته هُن چيف جسٽس طور پنهنجا چار سال مڪمل نه ڪيا هئا.

انهيءَ ترميم جي منظوريءَ کانپوءِ جسٽس يعقوب علي سپريم ڪورٽ جي چيف جسٽس طور ڪم ڪندو رهيو. جنرل ضيا اقتدار تي قبضو ڪرڻ کانپوءِ انهيءَ ترميم جو خاتمو ڪري پنهنجي پسند واري جسٽس انوارالحق کي چيف جسٽس مقرر ڪيو ته جيئن ڪانئس پنهنجا دل گهريا فيصلا ڪرائي سگهي. يقينن اها ترميم ريفرنڊم ڪرائڻ جي گنجائش ڪيڻ لاءِ ڪئي وئي هئي ڇاڪاڻ جو مخالف ڌر مارچ 1977 جي عام چونڊن جا نتيجا قبول ڪرڻ کان انڪار ڪندي نئين سر چونڊن جي گهُر ڪري رهي هئي ۽ ڀٽو نين چونڊن جي حق ۾ نه هو. ڀٽو ريفرنڊم ۽ نيون چونڊون ٻئي نه ڪرائي سگهيو ڇاڪاڻ جو جنرل ضيا 5 جولاءِ 1977 تي رت وهائڻ کانسواءِ فوجي بغاوت ذريعي سندس حڪومت جو خاتمو ڪري ڇڏيو.

فوجي بغاوت کانپوءِ جنرل ضيا به آئين سان هٿ چراند ڪرڻ شروع ڪئي پر حقيقت اِها آهي ته ڀٽي پاڻ پنهنجي ئي ناهيل آئين کي ان حد تائين ڦٽايو هو جو هڪ سگهاري جمهوريت جي سفر ۾ پنهنجي امڪاني ساتين کي مڃرائي ڇڏيو هئائين. اِها هڪ ڀيڙا ڀري سچائي آهي ته آئين ۾ جن شروعاتي ترميمن جو ذڪر ڪيو ويو آهي انهن ۾ ڪا هڪ به اهڙي ترميم ناهي جنهن ذريعي عوام جي جمهوري حقن کي يقيني بڻايو ويو هجي يا ڪين وڌيڪ حق ڏنا ويا هجن. انهن ترميمن جو مقصد عدالتي اختيارن کي گهٽائڻ يا محدود ڪرڻ ۽ وفاقي حڪومت جي ڪنهن امڪاني مخالفت کي چيپاڻ هو.

1977 جون عام چونڊون

جنرل ضيا جي جولاءِ 1977 واري فوجي بغاوت بابت گهڻو ڪجهه لکيو ۽ چيو ويو آهي پر 1977 جي انهن شروعاتي ٽن مهينن تي گهٽ ڌيان ڏريو ويو آهي جن انهيءَ بغاوت جي راهه هموار ڪئي. 1970 واري ڏهاڪي دوران هڪ ننڍي ڄمار واري طور مونکي کاٻي ڌر جي سرگرم ڪارڪنن ۽ دانشورن جون اُهي گڏجاڻيون ۽ بحث مباحثا تا ياد اچن جيڪي شروعاتي طور تي حڪومت مخالف تحريڪ بابت گهڻو اُتساهيندڙ نہ هئا. پر آهستي آهستي سندن لاڙو ساڄي ڌر جي پاڪستان قومي اتحاد ڏانهن ٿيڻ شروع ٿيو ۽ پوءِ اهڙو وقت بہ آيو جڏهن هنن مڪمل اورچائپ سان حڪومت مخالف احتجاج جي حمائت ڪرڻ شروع ڪري ڏني.

سنڌ ۾ عام طور ۽ ڪراچيءَ ۾ خاص طور تي کاٻي ڌر وارا مختلف ڌڙن ۾ ورهايل هئا جن جي اڳواڻي ڪامريڊ ڄام ساقي، ڊاڪٽر اعزاز نذير، جمال نقوي، علي امجد، ايم آر حسان، بيرسٽر عبدالودود، فصيع الدين سالار، انيس هاشمي، سوڀو گيانچنداڻي، محمد ميان ۽ ڪيترائي ٻيا اڳواڻ ڪري رهيا هئا. منهنجو جهونو والد بمبئي ۾ پنهنجي نوجوانيءَ کانوٺي کاٻي ڌر جي تحريڪ سان سلهاڙيل هو. سندس لياقت آباد (لالو کيت) ۾ تصويرن جا فريم ٺاهڻ جو هڪ ننڍڙو دڪان هو پر اسانجو ڪٽنب ملير ۾ رهندو هو. منهنجون ساروڻيون 1977 جي انهن شروعاتي ڏينهن واريون آهن جڏهن منهنجي والد جا پنهنجن

ڪامريڊن سان ڀٽي جي حمائت ڪرڻ يا نه ڪرڻ بابت سخت بحث ٿيندا هئا.

اڳتي وڌڻ کان اڳ ۾ اچو ته هڪ نظر پسمنظر تي وجهون. ذوالفقار علي ڀٽي 1970 وارين چونڊن ۾ جمهوريت ۽ اسلامي سوشلزم جي نعري هيٺ حصو ورتو هو. ان نعري مان سندس مقصد ڇا هو سا ڌار ڳالهه آهي پر عام ماڻهن لاءِ هو ڪرشماتي شخصيت هو. ملڪ ٽٽڻ کانپوءِ، پاڪستان جي باقي بچيل ڀاڱي ۾ اقتدار سنڀالڻ کانپوءِ ڀٽي وڏي پئماني تي ادارا قومي ملڪيت ۾ وٺڻ وارو پروگرام شروع ڪيو ۽ ملڪ جون اهم صنعتون، مالياتي ۽ تعليمي ادارا حڪومت پنهنجي هٿ وس ڪيا. ڀٽي جي شروعاتي ساٿين ۾ جي اي رحيم، معراج محمد خان، مبشر حسن ۽ شيخ رشيد جهڙا ماڻهو شامل هئا پر اقتدار تي پير پختا ڪندي ئي هُن پنهنجو همدرديون جاگيردار طبقي ڏانهن منتقل ڪيون.

1972 کان 1977 تائين ڀٽي کاٻي ڌر وارن کي نه رڳو پنهنجي پارٽيءَ اندر ڏاڍ ڏمر جو نشانو بڻايو پر کاٻي ڌر ڏانهن لاڙو رکندڙ ملڪي سطح جي نيشنل عوامي پارٽيءَ کي پڻ نشانو بڻايائين جنهن جي اڳواڻي ولي خان ڪري رهيو هو. ڀٽو حڪومت بلوچستان ۾ نعپ جي صوبائي حڪومت ختم ڪئي ۽ نتيجي طور سرحد صوبي ۾ نعپ ۽ جمعيت العلماءِ اسلام جي گڏيل حڪومت پڻ احتجاج طور استعفا ڏئي ڇڏي. انهيءَ قدم پڻ کاٻي ڌر کان وڌيڪ جمهوريت کي هاڃو رسايو. سو جڏهن جنوري 1977 ۾ ڀٽي ايندڙ عام چونڊون مارچ مهيني ۾ ڪرائڻ جو اعلان ڪيو ته کاٻي ڌر سان تعلق رکندڙ لڳ ڀڳ سمورا گروهه ڀٽو مخالفت ۾ هڪ زبان هئا. منهنجو والد ڀٽي جو شيدائي ته نه هو پر جڏهن پاڪستان قومي اتحاد جُڙڻ جو اعلان ڪيو ويو ته هُن ملائن جي حمائت ڪرڻ کان نابري واري.

اُهي ڪامريڊ جيڪي منهنجي والد سان ملڻ اسانجي گهر يا دڪان ايندا هئا سي واضح يا ڳجهي ريت سندس طرفان اتحاد جي حمائت نه ڪرڻ تي خوش نه هئا. منهنجي والد 1970 وارين چونڊن ۾ نعپ اميدوار محمودالحق عثمانيءَ جي چونڊ مهم ۾ سرگرم حصو ورتو هو. هاڻ سردار شير باز خان مزاريءَ جي اڳواڻيءَ ۾ نيشنل ڊيموڪريٽڪ

پارٽي نعپ جي وارث پٽيل ۽ پاڪستان قومي اتحاد جو حصو هئي اسانجا کابي ڌر وارا ڪامريڊ اين ڊي پيءَ ۾ شامل هئا ۽ پارٽيءَ اڳين جي پوئواري ڪري رهيا هئا. جنهن جي منهنجي والد کان به سڌ ٿي رکيائون.

ڪامريڊن آڏو ڀٽي پنهنجو پاڻ کي هڪ فاشسٽ ثابت ڪيو هو. سندس حڪومت جو وڌيڪ عرصو جاري رهڻ ملڪ ۽ کابي ڌر جي سياست کي وڌيڪ تباهيءَ ڏانهن ڌڪڻ برابر هو. منهنجي والد جو نقطي نظر هو ته ڀٽو هڪ اهڙو خود پسند مقبول عوامي اڳواڻ آهي جيڪو اقتدار ۾ رهڻ واسطي ڪنهن به موقعي مان لاڀ پرائڻ ۽ پنهنجي مخالفن کي چيپاڻ لاءِ ڪابه حد اورانگهي سگهي ٿو پر ڀٽو ملان ناهي ۽ سندس اهائي وصف ڪافي آهي. پنهنجي آپيشاهاڻي لاڙن جي باوجود، ڀٽو، منهنجي والد جي سوچ موجب انتهائي ساڄي ڌر واري پاڪستان قومي اتحاد جي ڀيٽ ۾ پاڪستان جو هڪ روشن پاسو پيش ٿو ڪري.

ياد اٿم ته زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو منهنجي والد کي سي آءِ اي جو ايجنٽ، پرولتاري نظرين جو غدار ۽ هڪ پيٽي بورجوا دڪاندار ليکيندي چيو ويو ته هن پنهنجو طبقاتي ڪردار تبديل ڪندي انقلابي مقصدن سان غداري ڪئي آهي. مونکي اڃان تائين ان ڳالهه جي اچرج آهي ته سي آءِ اي کهڙي ريت ڪراچيءَ جي سوڙهين گهٽين ۾ رسندي منهنجي والد کي ڀرتي ڪيو هوندو جنهن منهنجي والد لاءِ نه پر چونڊن کانپوءِ ڀٽي خلاف ڏکير ڪرائڻ واسطي پنهنجا پنجا کوڙيا هئا. اسانجا ڪامريڊ شديد ڪاوڙيل هئا جو منهنجي والد پيپلزپارٽيءَ لاءِ ڪم ڪرڻ واري خواهش جو اظهار ڪيو هو. هو منهنجي چاچي جو جوڙيوال بڻيو جنهن پنهنجي ٻن ڪمرن واري گهر ۾ عبدالحفيظ پيرزادي جي چونڊ مهم هلائڻ لاءِ آفيس کولي هئي جيڪو ملير مان قومي اسيمبليءَ جي ٽڪ تي چونڊ وڙهي رهيو هو.

چونڊن جو اعلان جنوري 1977 جي پهرين هفتي ۾ ڪيو ويو. ان مهل مخالف ڌر ٽڙيل پکڙيل هئي ۽ ڀٽي ان مان فائدو ماڻڻ ٿي چاهيو. حيرت جوڳي ڳالهه اها ٿي جو هڪٻئي جي ٻنهه ابتڙ سوچون رکندڙ

سياسي پارٽين ڪجهه ڏينهن اندر ئي پاڻ ۾ ايڪو ڪري ورتو ۽ ان ڪي پاڪستان قومي اتحاد (پي اين اي) جو نالو ڏنو ويو. انهيءَ اتحاد ۾ جماعت اسلامي، جمعيت العلماءِ اسلام، پاڪستان جمهوري پارٽي، تحريڪ استقلال ۽ نيشنل ڊيموڪريٽڪ پارٽي شامل هيون. جيڪي ماڻهو هڪبئي پويان نماز پڙهڻ جا به روادار نه هئا سي ضرورت پوڻ تي هڪبئي جا سنگتي بڻجي ويا. مولانا مفتي محمود، مولانا مودودي، مولانا شاهه احمد نوراني، مولانا غلام غوث هزاروي، ڳالهه ڪٿائجي ته سمورا مولوي يڪمشت ٿي ويا.

پي اين اي جي غير مولوي سياستدانن ۾ اصغر خان، نصرالله خان، شير باز مزاري ۽ ڪامريڊ يوسف مستي خان جهڙا مختلف ماڻهو شامل هئا جيڪي رڳو ڀٽي مان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ واسطي نظام مصطفيٰ واري نعري پويان هلي پيا. اوچتو ئي اوچتو ڪراچيءَ ۾ ڀٽي ۽ سنڌس ڪٽنب خلاف ڪردار ڪشيءَ جي هڪ لڄي ڪندڙ مهم شروع ٿي وئي. آءٌ تن ڏينهن ۾ اسڪول ۾ پڙهندو هئس ۽ ڏٺم ته رسالن مان بريزيئر پاتل عورتن جون تصويرون ڪوري سنڌن چهرن تي ڀٽي ۽ سنڌس گهرواريءَ جون تصويرون ڪونئر سان چهٽايون ويون جيڪي پوسٽرن جي صورت ۾ بجليءَ جي ٿنڀن تي لٽڪايون ويون. ڪراچيءَ ۾ پي اين اي ڪارڪنن جي وڏي اڪثريت جو تعلق جماعت اسلامي ۽ جمعيت العلماءِ پاڪستان سان هو جن ڪي عورتن سان اهڙي ورتاءُ تي ڪا لڄ نٿي آئي.

چونڊ مهم دوران مونکي لياقت آباد ۽ ملير ۾ ڪيترين ئي ڪارنر گڏجاڻين ڪي ويجهڙائي کان ڏسڻ جو موقعو مليو هو. گهٽي ڀاڳي سنوارت کان وانجهيل وارن وارا تقريرون ڪندڙ ڀٽي ڪي غير مسلم سڏي اعلان ڪندا هئا ته هو هندو ماءُ جو پُٽ آهي. اهڙن الزامن جي حوالي سان جڏهن پنهنجي والد کان پڇندو هئس ته هو ساڳي قسم جي الزامن ڪي ياد ڪندي ٽهڪ ڏيندي ٻڌائيندو هو ته انهن ماڻهن بمبئي ۾ محمد علي جناح ۽ ابوالڪلام آزاد جهڙن اڳواڻن ڪي ئي نه بخشيو هو ۽ سنڌن سچائي ۽ مسلمانن سان سنڌن وفاداريءَ تي سوال اُٿاريندا هئا.

ڀٽي تي شراب پيئڻ جو الزام ڏرڻ به سندس مخالفن جو هڪ من چاهيندڙ هدف هو. منهنجي والد جيتوڻيڪ پاڻ ڪڏهن به شراب نه پيتو پر کيس ٻين جي شراب پيئڻ تي ڪو اعتراض به نه هو. هو مونکي چوندو هو ته مذهبي ڏڪار جو نشو شراب جي نشي کان گهڻو وڌيڪ خراب آهي. ڀٽي خلاف نعرا انتهائي ذاتي نوعيت جا هئا ۽ دماغ تي ڳرا لڳندا هئا، مثال جي طور تي هڪ نعرو اهو هنيو ويندو هو ته "گنجي جي مٿي تي هر هلندو" جڏهن ته ٻيو نعرو هو "گنجو چوٽيءَ پر ڦهڪو ڪندو". ڀٽي به پنهنجي مخالفن جو چٽر اڏائڻ شروع ڪيو ۽ سندن نالن جو اهو چٽي چٽر ڪندو هو ته هنن سمورن جي نالن جي پڇاڙي ۾ "ي" آهي، جيئن مفتي، مودودي، هزاروي، مزاري، نوراني. ان حوالي سان هو کين "زناني" سڏيندو هو. سندس چوڻ هو ته رڳو اصغر خان جو نالو ٻين کان مختلف آهي تنهنڪري هو کيس "اصغري" سڏيندو.

ڀٽو مخالفن خلاف ڪجهه وڌيڪ ئي اڳتي نڪري ويو هو ۽ کين جسماني اذيتن جو نشانو بڻائڻ شروع ڪيو هئائين. ان ڏس ۾ جماعت اسلاميءَ جي هڪ اُميدوار جو واقعو سامهون آيو. مولانا جان محمد عباسيءَ جو تعلق لاڙڪاڻي سان هو، مٿس پيپلزپارٽيءَ جي غنڊن ڀٽي جي حڪم تي يا ان کانسواءِ جسماني تشدد ڪيو. ڀٽي ۽ سندس پارٽيءَ وارن رياستي مشينريءَ جو بي ڌڙڪ استعمال ڪيو. 1977 جي چونڊن ۾ ڀٽي جا وٽندڙ اُميدوار سندس 1970 جي اُميدوارن جي ڀيٽ ۾ بنهه مختلف هئا. هاڻ سندس ترجيح تبديل ٿي چڪي هئي. هُن وچولي طبقي ۽ پڙهيل ڳڙهيل اُميدوارن بدران مٿين طبقي جي جاگيردارن يا ذري گهٽ اڻپڙهيل زميندارن کي پنهنجو اُميدوار بڻايو. مثال جي طور تي ملير مان سندس اُميدوار عبدالقيوم جوکيو هو جيڪو سياست جي ابجد کان به واقف نه هو.

مارچ 1977 ۾ چونڊن جي ويجهي اچڻ سان چونڊ مهم پنهنجي عروج تي پهچي وئي. ٻنهي ڌرين طرفان ميلن تائين پکڙيل جلسا ۽ جلوس ڪونايا ويا. جيڪڏهن پي اين اي اڳواڻن رستن تي پنهنجي حمائتين آڏو ڏهه ڪلاڪ تقريرون ٿي ڪيون ته موٽ ۾ ڀٽي ويهه ڪلاڪ تقريرون ٿي ڪيون.

انهن سمورن عنصرن هوندي به اِها ڳالهه بنهه واضح هئي ته معمولي اڪثريت سان ئي سهي پر ڀٽو اِهي چونڊون کٽي ويندو. ست مارچ تي چونڊن وارو ڏينهن انتهائي هڻ هٽان وارو هو ۽ رات ان کان وڌيڪ اسرار پري. اسان جي ٻن ڪمرن واري گهر جو هڪ ڪمرو ماڻهن سان ستيل هو. هرڪو ايندڙ صبح تائين ٽي ويءَ آڏو اکيون کپائي ويٺل هو. اسان واري پاسي سرهائي ۽ جشن هو جڏهن ته ٻئي پاسي پيڙا ۽ ڏک جو ڏيک هو. پيپلزپارٽيءَ کي 200 مان 155 ٽڪن تي شاندار ڪاميابي پلئه پئي هئي جنهن جي اُميد انجي پنهنجي ڪارڪنن کي به نه هئي. پاڪستان قومي اتحاد کي ماڻهن جي اُميد کان بنهه گهٽ يعنيٰ فقط 35 ٽڪن تي ڪاميابي ملي هئي. ايندڙ ڏينهن پي اين اي چونڊ نتيجا قبول ڪرڻ کان نابري واريندي ڌانڌلي ۽ چونڊ فراڊ جو الزام مڙهيو ۽ گڏوگڏ ڏهه مارچ تي ٿيندڙ صوبائي اسيمبلين جي چونڊن جو بائيڪاٽ ڪرڻ جو اعلان پڻ ڪيو.

قومي اسيمبليءَ جي چونڊن کانپوءِ وارا شروعاتي ڏينهن سڪون سان گذريا، ڏهين مارچ تي صوبائي اسيمبلين لاءِ چونڊون ٿيون جن ۾ قومي اتحاد حصو نه ورتو پر مارچ جي ٽين هفتي ۾ ڀٽو حڪومت خلاف مڪمل جنگ جو اعلان ڪيو ويو. ڪراچيءَ کي مظاهرا وڪوڙي ويا، اڳتي هلي اِهي سڄي ملڪ ۾ پکڙجي ويا. قومي اتحاد جا ڪارڪن پرتشدد بڻجي ويا ۽ حڪومت به انجو وڌيڪ نه، ته به اوتروئي جواب ضرور ڏنو. لياقت آباد ۾ منهنجي هڪ مائٽ جي دڪان جو نالو پيپلز گلاس هائوس هو. قومي اتحاد جي مچريل ڪارڪنن ان دڪان تي ڪاهه ڪئي ۽ همراهه کي پنهنجي جان بچائي ڀاڄ ڪائٽي پئي. سندس هڪ پاڙيسري الله بندو پيپلزپارٽيءَ جو سرگرم ڪارڪن هو. سندس واڍڪو دڪان هو جنهن کي ساڙي الله بندي کي سخت مارڪُٽ ڪري قتل ڪيو ويو.

اسانجو دڪان ڪيترائي ڏينهن بند رهيو ڇاڪاڻ جو گهر کان دڪان جو فاصلو ڪو ويهارو ڪن ڪلوميٽر هو ۽ پبلڪ ٽرانسپورٽ جو روڊ رستن تي ڄڻ وجود ئي نه هو. گهٽ بچت سبب گذر سفر ڏکيو هو.

ڪيترن ئي ڏينهن ڪانپوءِ لياقت آباد وياسين پر دڪان کولي نہ سگهياسين. گهر موٽڻ لاءِ اسانکي ڍاڪو ڪن ڪلوميٽر پنڌ ڪرڻو پيو. منهنجي ساروڻين ۾ اڄ بہ اهي پيڙا ڀريا ڏيک موجود آهن جيڪي اڪثر بيچين ڪري ڇڏيندا اٿم. هر پاسي سڙيل گهر، دڪان، عمارتون، بينڪون ۽ گاڏيون هيون. ڪراچي هڪ مڪمل تباهيءَ وارو ڏيک ڏئي رهي هئي. رات جو قومي اتحاد وارا ڇتين تان اهڙي ريت ٻانگون ڏيندا هئا ڄڻ اسان تي ڪا قدرتي آفت ڪڙڪڻي آهي.

هڪ ڏينهن افواهہ اٿيو تہ اسانجي گهر تي حملو ٿيڻ وارو آهي ڇاڪاڻ جو اسين پيپلزپارٽيءَ جا حمائتي هئاسين ۽ اوسي پاسي سمورا ماڻهو قومي اتحاد جا حمائتي هئا. چڱي ريت ياد اٿم تہ بابا ۽ سندس دوستن ڪنهن ڪاهہ کان بچڻ واسطي چاقو ۽ لوهہ جا سريا ميڙي گڏ ڪيا هئا. خوشقسمتيءَ سان ملير لياقت آباد کان مختلف هو جتي قومي اتحاد جي حمائتي اڙدو ڳالهائيندڙ آباديءَ جي اڪثريت هئي جنکي عام طور تي مهاجر سڏيو ٿو وڃي. لياقت آباد جي ابتڙ ملير ۾ سنڌي ۽ ڪڇي آباديءَ جو هڪ وڏو تعداد هو جيڪو پيپلزپارٽيءَ جو حمائتي هو. ڪيترين ئي راتين تائين اسان ۽ اسانجي سنڌي دوستن ڪنهن ڪاهہ کان بچڻ لاءِ رات پالي ڪئي. منهنجي اسڪول جو سال ختم ٿيڻ وارو هو ۽ اسانجو اسڪول گذريل ٻن مهينن کان بند هو.

هڪ ڏينهن سنڌ حڪومت طرفان اعلان ڪيو ويو تہ سمورن اسڪولي ٻارن کي امتحانن کان سواءِ مٿين ڪلاس ۾ ترقي ڏني ويندي. تن ڏينهن ۾ آءٌ اٺين ڪلاس ۾ پڙهندو هئس ۽ امتحان ڏيڻ بنان نائين ڪلاس ۾ هليو ويس. اِهو منهنجي تعليمي جيوت جو واحد سال هو جڏهن امتحان ڏيڻ کانسواءِ مٿين درجي ۾ ويو هئس. مارچ 1977 جي پڇاڙيءَ تائين اِهو چٽو ٿي چڪو هو تہ انهيءَ سياسي ڇڪتاڻ جو سڀ کان وڏيڪ نقصان کاٻي ڌر وارن، سيڪولر ۽ سوشلسٽ ڌرين ۽ ڪميونسٽن کي ٿيڻو هو جيڪي مارچ 1977 جي پڇاڙي تائين اِها آس لڳايو ويٺا هئا تہ ڀٽي کي اقتدار تان هٽائڻ جو ڀڪ سان ڪو مثبت نتيجو نڪرندو.

بينظير ڀٽو جي ٻين حڪومت تي هڪ نظر

نومبر 1996 ۾ بينظير ڀٽو کي ٻيو ڀيرو اوڏي مهل وزيراعظم واري عهدي کان هٿ ڌوئڻا پيا جڏهن سندس ئي بڻايل صدر سردار فاروق احمد لغاريءَ سندس حڪومت کي ٽن سالن ڪانپوءِ ئي ختم ڪري ڇڏيو. پر جيڪڏهن سندس برطرفيءَ جو ڪارڻ بڻجندڙ واقعن ۽ پوءِ پيش ايندڙ وارتائن جو تجزيو ڪبو ته پتو لڳندو ته ڪجهه سياستدانن انهيءَ تلخ تجربي ۾ ڪجهه پرايو ضرور آهي پر انهيءَ دوران سياستدانن جو هڪ اهڙو نئون فصل پچي راس ٿيل آهي جيڪو ساڳي نوعيت جو کيل ڀيهر ورجائڻ چاهي ٿو.

اُن وقت جي منظرنامي کي اجائين وڌيڪ چٽو ڪرڻ لاءِ اِها ڳالهه ذهن ۾ رکڻ ضروري آهي ته بينظير ڀٽو نه رڳو پاڻ سول ۽ فوجي ڪاموراشاهي ۽ گڏوگڏ عدالتن جي ڏاڍاين جو شڪار بڻي پر هوءَ انهن قوتن جي ڪميٽائپ تي ٻڌل ڳٺ جوڙ سبب پنهنجي والد کان محروم ٿي ۽ اجائين وڌيڪ اِهو ته قومي مفادن جي هٿ ٺوڪئي نگهبانن کيس عام چونڊن ۾ حقيقي سوڀ کان پڻ محروم رکيو. 1990 ۾ وزيراعظم واري عهدي تان سندس برطرفيءَ ۽ انڪانسواءِ غلام اسحاق خان جي اڳواڻيءَ ۾ رياستي مشينريءَ ۽ نواز شريف طرفان کيس بدنام ڪرڻ واري مهم

ڪيس پلاند ڪرڻ لاءِ انتهائي تلخ ۽ وير رڪندڙ بڻائي ڇڏيو هو.

1990 کان 1993 تائين بينظير ڀٽو پنهنجي حق لاءِ لاڳيتو ۽ اڻٿڪ مهم هلائي ۽ جڏهن تڏهونڪي صدر غلام اسحاق خان ۽ وزيراعظم نواز شريف جا پاڻ ۾ لڱ لاڳاپا ڦٽڻ لڳا ته بينظير ڀٽو پنهنجا پتا انتهائي ڏاهپ سان کيڏيا. غلام اسحاق خان ۽ نواز شريف وچ ۾ اختلاف نبيرجڻ کان چڙهي ويا ۽ ٻنهي کي گڏ گهر پيڙو ٽيٽو پيو جنهن جي نتيجي ۾ بينظير ڀٽو آڪٽوبر 1993 ۾ ٿيل عام چونڊن ۾ ڪامياب ٿي اقتدار ۾ آئي. 1993 کان 1996 وارا ٽي سال انهن ڪوشش وارا آهن جيڪي بينظير ڀٽو پنهنجي ڪٽنب، پنهنجي چيف جسٽس، پنهنجي صدر ۽ پنهنجي روائتي مخالفن جهڙوڪ نواز شريف جي مسلم ليگ ۽ قاضي حسين احمد جي جماعت اسلاميءَ طرفان ٿيندڙ حملن کان پنهنجو پاڻ کي بچائڻ ۾ گذاريا.

جيڪڏهن 1990 واري ڏهاڪي جي وچ واري سياسي صورتحال کي ذهن ۾ آڻيندا ته پتو لڳندو ته پيپلزپارٽي ۽ مسلم ليگ صوبائي حڪومتن جي معاملن ۾ مداخلت ڪرڻ جو سڀ کان اهم سبق سکيو. اوهين اِهو موقف اختيار ڪري سگهو ٿا ته سنڌ ۽ بلوچستان جون صوبائي حڪومتون رينجرس ۽ فرنٽيئر ڪانسٽيبلريءَ جهڙن ادارن آڏو بيوس آهن پر اِها ڳالهه پڻ آڏو رهڻ گهرجي ته خود اسلام آباد جون سياسي حڪومتون پڻ سيڪيورٽي اسٽيبلشمنٽ جي رحم ڪرم تي هونديون آهن ۽ جڏهن ٻه صوبائي حڪومتن لاءِ ڪنهن اُپاءُ جي ڪا گنجائش پئدا ٿيندي آهي ته وفاقي حڪومت کي پوئتي ڌڪيو ويندو آهي.

1993 ۾ صوبائي سطح تي سنڌ ۾ بينظير ڀٽو جي حڪومت هئي. پنجاب ۾ پيپلزپارٽي 94، جڏهن ته مسلم ليگ نواز 106 سيٽون حاصل ڪيون هيون. انهن انگن اکرن جي روشنيءَ ۾ مسلم ليگ نواز کي پنجاب ۾ صوبائي حڪومت ٺاهڻ جو حق حاصل هو پر بينظير ڀٽو 1988 کان 1990 تائين پنجاب ۾ پنهنجي مخالف مسلم ليگ نواز جي حڪومت هٿان انتهائي تنگ ٿي چڪي هئي ۽ کيس اندازو هو ته هن ڀيري پنجاب ۾ مسلم ليگ نواز جي حڪومت سندس لاءِ وڏيڪ

Scanned with CamScanner

خونخوار ثابت ٿيندي ڇاڪاڻ جو هُن مرڪز مان نواز شريف کي تڙي ڪڍڻ ۾ غلام اسحاق خان جو ڀرپور ساٿ ڏنو هو.

انهن چونڊن ۾ مسلم ليگ جوڻيجو پنجاب مان 18 سيٽون حاصل ڪيون هيون. نواز شريف کي پنجاب ۾ حڪومت ٺاهڻ کان روڪڻ واري هڪ نڪتي تي پيپلزپارٽي ۽ مسلم ليگ جوڻيجو وچ ۾ اتحاد ٿيو. بينظير ڀٽو وڏ وزارت لاءِ منظور وٽو جي حق ۾ هٿ کڻڻ جي چونڊ ڪئي. 1993 کان 1996 وارن ٽن سالن ۾ پيپلزپارٽيءَ جي قيادت منظور وٽو جا تمام گهڻا نخرا سٺا پر جڏهن سندس بدمزاجي حدون اورانگهي وئي ته هڪ مختصر عرصي لاءِ گورنر راڄ مڙهڻ کانپوءِ پيپلزپارٽيءَ مسلم ليگ جوڻيجو جي هڪ ٻئي اهم اڳواڻ سردار عارف نڪئي کي وڏو وزير چونڊيو. اها هڪ مڪمل طور تي ڪرهت ڀري تبديلي هئي.

ٽن سالن تائين پيپلزپارٽيءَ کي وٽو (ٻه سال) ۽ نڪئي (هڪ سال) ذريعي پنجاب تي حڪومت ڪرڻي پئي. ڪيس پنهنجو وڏو وزير آڻڻ جو ڪو موقعو ئي نه مليو ۽ نه ئي اُن مسلم ليگ نواز کي حڪومت ٺاهڻ جو جائز موقعو حاصل ٿيڻ ڏنو. سرحد صوبي (هاڻوڪو خيبرپختونخواهه) ۾ پيپلزپارٽيءَ سڀ کان وڌيڪ يعني ٻاويهه سيٽون حاصل ڪيون هيون. عوامي نيشنل پارٽيءَ کي ويهه ۽ مسلم ليگ نواز کي سورهن سيٽون مليون هيون. انهن ٻنهي پارٽين پيپلزپارٽيءَ کي حڪومت ٺاهڻ واري جمهوري حق کان محروم ڪيو. پاڪستان مسلم ليگ نواز جو صابر شاهه پيپلز پارٽيءَ جي آفتاب شيرپائو کي شڪست ڏئي وڏو وزير بڻجي ويو پر چار مهينا گذرڻ کانپوءِ ئي پيپلزپارٽيءَ جي مرڪزي حڪومت صوبي ۾ گورنر راڄ مڙهيو ۽ هارس ٽريڊنگ ذريعي آفتاب شيرپائو کي وڏو وزير بڻايو.

بلوچستان ۾ مسلم ليگ نواز وٽ ڇهه جڏهن ته پيپلزپارٽيءَ وٽ ٽي سيٽون هيون. مسلم ليگ آزاد ميمبرن جي مدد سان حڪومت ٺاهڻ ۾ ڪامياب ٿي ۽ وڏ وزارت جو عهدو هڪ آزاد ميمبر ذوالفقار مگسيءَ کي ڏنائين. ذوالفقار مگسيءَ بينظير ڀٽو راڄ جا پورا ٽي سال

Scanned with CamScanner

بلوچستان تي راڄ ڪيو. نومبر 1996 ۾ صدر فاروق لغاريءَ طرفان بينظير حڪومت ختم ڪري اسيمبلين کي گهر پيڙو ڪيو ويو ته بلوچستان حڪومت جي پڻ پڇاڙي ٿي. ان دوران آصف زرداري ڪيترائي پيرا صوبي ۾ پيپلزپارٽيءَ جي اتحادي حڪومت ٺاهڻ جي ناڪام ڪوشش ڪري چڪو هو. مختصر اِهو ته رڳو سنڌ ۽ بلوچستان ۾ ئي وڏن وزيرن پورا ٽي سال مڪمل ڪيا. ان دوران سيد عبدالله شاهه سنڌ ۾ جڏهن ته مسلم ليگ نواز جو حمائت يافتا آزاد ميمبر ذوالفقار مگسي بلوچستان جو وڏو وزير رهيا.

2003 ۾ جمهوريت جي بحاليءَ کانپوءِ پيپلزپارٽي ۽ مسلم ليگ نواز هڪٻئي ۽ ٻين پارٽين ڏانهن جيڪو ورتاءُ رکيو سو سندن ماضيءَ کان بنهه مختلف هو. مرڪز ۾ پيپلزپارٽيءَ جي حڪومت (2008 کان 2013) ان دوران پنجاب ۾ موجود مسلم ليگ نواز حڪومت جي ڪا خاص مخالفت نه ڪئي. ساڳي ريت 2013 جي عام چونڊن کانپوءِ مسلم ليگ نواز خيبرپختونخواه ۾ پاڪستان تحريڪ انصاف کي حڪومت ٺاهڻ کان محروم ڪري پئي سگهي پر نه ڪيائين. نواز شريف سياسي بردباريءَ جو مظاهرو ڪندي مولانا فضل الرحمان طرفان گڏجي حڪومت جوڙڻ واري آڇ ٺڪرائي ڇڏي. جيتوڻيڪ تي سگهي ٿو ته اڳتي هلي نواز شريف پنهنجي انهيءَ فيصلي تي ڏڪارو ٿيو هجي ڇاڪاڻ جو عمران خان پنهنجو پاڻکي هڪ احسان وساريندڙ ۽ سياسي ناتجربيڪار ثابت ڪيو.

بينظير ڀٽو بابت چئي سگهجي ٿو ته مخالف ڌر طرفان نومبر 1993 ۾ پيش ڪيل خانگي بل جي حمائت نه ڪرڻ سندس سڀ کان وڏي غلطي هئي. ان بل ذريعي آئين ۾ اٺين آئيني ترميم جو خاتمو ٿيڻو هو. قانون واري وفاقي وزير شير افگن اِهو چئي بل جي حمائت کان نابري واري ته پيپلزپارٽي حڪومت ان ڏس ۾ پنهنجو بل پيش ڪندي جڏهن ته صدر فاروق لغاريءَ ان ڏس ۾ يڪرائپ پيدا ڪرڻ تي زور ڏنو. شايد اِهو ئي اهڙو موقعو هو جڏهن پيپلزپارٽي اٺين ترميم جو خاتمو ڪري پنهنجي ئي نامزد ڪيل صدر هٿان پنهنجي حڪومت جي ٻيو ڀيرو برخاست ٿيڻ واري لڄ کان بچي پئي سگهي.

CS CamScanner

بينظير ڀٽو کي پنهنجي ڀاءُ مير مرتضيٰ ڀٽو جي حوالي سان پڻ هڪ مسئلو درپيش هو جنهن کي نومبر 1993 ۾ گڏيل عرب امارتن کان ڏيهه واپسيءَ تي گرفتار ڪيو ويو هو. هو ڪراچيءَ ۾ قيد هو جتي سندس امڙ بيگم نصرت ڀٽو ساڻس ملاقات ڪري پنهنجي ڌيءَ ۽ پُٽ وچ ۾ نبيرو ڪرائڻ جي ڪوشش ۾ رڌل هئي ۽ اِهو اعلان ڪيائين ته مرضيٰ ڀٽو نه پيپلزپارٽيءَ جي چيئرمينيءَ جو دعويدار آهي ۽ نه ئي هو ڪنهن ريت بينظير جي سياسي حيثيت کي ڪو هاڃو رسائيندو. اطلاعن موجب بينظير ڀٽو پاڻ به مير مرتضيٰ سان ملاقات ڪئي هئي پر مرتضيٰ جي موٽڻ کان ڪو هڪ مهينو پوءِ ڀنهي وچ ۾ ناتا اوڏي مهل وڌيڪ ڦٽي ويا جڏهن بينظير ڀٽو پنهنجي ماءُ کي هٽائي سندس جاءِ تي پاڻ پارٽي سربراهه بڻجي وئي. اهڙي قدم کانپوءِ بيگم نصرت ڀٽو کلئي ريت پنهنجي پُٽ جي حمائت ڪرڻ لڳي هئي.

ذوالفقار علي ڀٽي جي جنم ڏينهن تي مرتضيٰ ڀٽو کي پيرول تي آزاد نه ڪيو ويو، بيگم نصرت ڀٽو کي پنهنجي نُهن غنويٰ ڀٽو سميت جنم ڏينهن جي ڪاڄ ۾ شرڪت لاءِ ذوالفقار علي ڀٽي جي مقبري تي وڃڻ کان جهليو ويو. انڪانپوءِ بينظير ڀٽو جي سموري دور ۾ ڪٽنبي لڳ لاڳاپا جيئن پوءِ تيئن خراب ٿيندا ويا ۽ آخرڪار سيپٽمبر 1996 ۾ مرتضيٰ ڀٽي کي سنڌ پوليس قتل ڪري ڇڏيو. ڇهن هفتن کانپوءِ صدر لغاريءَ بينظير ڀٽو حڪومت ختم ڪرڻ لاءِ انهيءَ واقعي کي پڻ هڪ جواز طور پيش ڪيو.

بينظير ڀٽو 1993 ۾ جڏهن ٻيو ڀيرو اقتدار ۾ آئي هئي ته نه رڳو صوبائي حڪومتون سندس مٿي جو سُور بڻجي ويون پر قومي اسيمبلي پڻ هن لاءِ هڪ مستقل خطرو بڻيل رهي. هن ڀيري پيپلزپارٽيءَ کي مخالف ڌر تي معمولي برتري حاصل هئي. 1988 ۾ ان کي 38 سيٽن جي برتري هئي، پيپلزپارٽيءَ وٽ 92 جڏهن ته مسلم ليگ نواز وٽ فقط پنج سيٽون هيون. 1993 ۾ اِها سبقت گهٽجي فقط تيرهن سيٽن تائين اچي پهتي هئي. پيپلزپارٽيءَ کي 86 جڏهن ته مسلم ليگ نواز کي 73 سيٽون حاصل ٿيل هيون. انهيءَ صورتحال مخالف ڌر کي پيپلزپارٽي حڪومت

جي مبينہ ڪرپشن خلاف مهم هلائڻ جي صلاحيت ۾ اضافو آڻي ڇڏيو هو. بينظير ڀٽو جي اقتدار ۾ اچڻ جي ست ڏينهن اندر مسلم ليگ نواز هڪ چارج شيٽ جاري ڪئي جنهن ۾ الزام ڌريو ويو هو تہ حڪومت اصل ۾ آصف علي زرداري پيو هلائي.

بينظير ڀٽو جوابي قدم طور اڳوڻي وزيراعظم نواز شريف جي مبينہ بدعنوانين جي جانچ لاءِ هڪ ڪميشن جوڙيو. پيپلزپارٽي حڪومت جي هڪ سئو ڏينهن پورا ٿيڻ تي مخالف ڌر طرفان هڪ ٻئي چارج شيٽ جاري ڪئي وئي جنهن ۾ رائس ايڪسپورٽ، ري ڪنڊيشن موٽر ڪارون ڏيساور مان گهرائڻ ۽ ميراج جهازن جي خريداريءَ ۾ بدعنوانيءَ جي نشاندهي ڪندي آصف زرداريءَ تي وڏي پئماني تي گهوٻين جا الزام مڙهيا ويا هئا. بينظير ڀٽو تي هندستان سان دوستاڻا لڳ لاڳاپا رکڻ ۽ اهو ”اعتراف“ ڪرڻ جو پڻ الزام مڙهيو ويو تہ هن پنهنجي پهرين حڪومت واري دور ۾ سک باغين جي هڪ فهرست راجيو گانڌيءَ حوالي ڪري هندستان جي مدد ڪئي هئي. ويهن سالن ڪانپوءِ جڏهن بلاول نواز شريف کي موديءَ جو يار ڪوٺيو تہ دراصل هو ساڳي راند کيڏي رهيو هو جيڪا سندس ماءُ جي خلاف کيڏي وئي هئي. شايد ڪيس اندازو ئي نہ هو تہ هو ڇا ڪري رهيو هو.

تڏهونڪي گهرو معاملن واري وفاقي وزير نصيرالله بابر اڳوڻي چيف آف آرمي اسٽاف جنرل اسلم بيگ طرفان بينظير ڀٽو جي پهرين حڪومت خلاف فريبي قدمن جي جانچ لهندي هڪ سازش بابت ڦاٽ ڪاڏو جيڪا اڳتي هلي مهراڻ بينڪ اسڪينڊل جي نالي سان مشهور ٿي. مهراڻ بينڪ جي چيف ڪوآرڊينيٽر يونس حبيب مختلف ماڻهن ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻہ ارب رپيا ورهايا جن ۾ مرزا اسلم بيگ، الطاف حسين، نواز شريف، ڄام صادق علي، اعجازالحق، لياقت جتوئي ۽ ٻيا شامل هئا. انهيءَ ڦاٽ ڪانپوءِ حڪومت ۽ مخالف ڌر وچ ۾ لڳ لاڳاپا اجائين وڌيڪ ڦٽي ويا جنهن جو اظهار 1993 ڪان 1996 تائين ۽ انڪانپوءِ بہ اڪثر ٿيندو رهيو.

ملڪ ۾ ان ڪانپوءِ جيڪا سياست ٿي ۽ 1990 واري ڏهاڪي ۾

پيپلزپارٽي حڪومتن طرفان سنڌ ۾ جيڪا پاليسي اختيار ڪئي وئي، ان وچ ۾ هڪجهڙائپ ملي ٿي. انهن ٻنهي حوالن سان الطاف حسين جي ايم ڪيو ايم خلاف انتهائي سخت ڪريڪ ڊائون ڪيو ويو. بينظير جي ٻئي حڪومت جي ڇهن مهينن اندر ئي قانون لاڳو ڪندڙ ادارن شهري سنڌ جي عيوضي ايم ڪيو ايم خلاف زوردار ڪاروايون شروع ڪيون. ڪراچي ۾ ايم ڪيو ايم مرڪز تي ڇاپو هنيو ويو. مرڪزي رابطا ڪميٽيءَ جي سينئر ميمبرن ڊاڪٽر فاروق ستار، ڪنور خالد يونس ۽ خالد مرتضيٰ سميت سوين ڪارڪن گرفتار ڪيا ويا ۽ گهرن تي ڇاپا هنيا ويا.

بينظير ڀٽو حڪومت جي هڪ سال مڪمل ٿيڻ کان اڳيئي نواز شريف پيپلزپارٽي حڪومت جي خاتمي لاءِ مخالف ڌر جي پارٽين سان گڏجي ٽرين مارچ شروع ڪيو.

1995 کان صدر فاروق لغاريءَ پيپلزپارٽي حڪومت جي ڪارڪردگيءَ جي حوالي سان پنهنجي ناپسنديدگيءَ جو اظهار ڪرڻ شروع ڪيو. سڀ کان پهرين اسيمبلي ميمبرن جي نا اهليت وارو وفاقي ڪابينا جو بل واپس ڪيائين. انڪانپوءِ ڊيرا غازي خان ۾ اعلان ڪيائين ته جيڪڏهن حڪومت بهتر اٽو، لٽو ۽ اجهو فراهم نٿي ڪري سگهي ته ان کي اقتدار ۾ نه رهڻ گهرجي. تنهن کانپوءِ اِهي الزام ڌرڻ شروع ڪيائين ته حڪومت ڪراچيءَ جي مامرن کي غلط ريت أڪلائي رهي آهي.

1996 جي شروعات هڪ نئين آرمي چيف جي مقرريءَ سان ٿي. نئون آرمي چيف جنرل جهانگير ڪرامت آهستي آهستي صدر فاروق لغاريءَ جي وڌيڪ ويجهو اچي ويو. هُن به ملڪي صورتحال تي اونائڻ شروع ڪيو. هاڻ معاملو اِهو هو جو صدر ۽ فوجي سربراه ٻئي بينظير ڀٽو حڪومت کان خوش نه هئا. بينظير ڀٽو سپريم ڪورٽ جي ڏاڍ ڏمر کي پڻ نينڊ ڏئي چڪي هئي. جون 1994 ۾ هُن جسٽس سجاد علي شاهه کي سپريم ڪورٽ جو چيف جسٽس مقرر ڪيو. انهيءَ مقرريءَ جا ٻه اهم سبب سندس ٻه انحرافي نوٽ هئا. احمد طارق رحيم طرفان صدر

غلام اسحاق هٽان بينظير ڀٽو حڪومت برطرف ڪرڻ کي چيلنج ڪرڻ واري پٽيشن جي ٻڌڻي ڪندڙ بينچ ۾ جسٽس سجاد علي شاهه انهن ٻن ججن مان هڪ هو جن غلام اسحاق خان طرفان اسيمبليون ٽوڙڻ کي غيرقانوني ليکيو هو. هُن ٻيو اختلافي نوٽ 1993 ۾ نواز شريف حڪومت بحال ڪرڻ واري فيصلي سان اختلاف ڪندي لکيو هو. انهيءَ ڪيس ۾ ڏهن ججن نواز حڪومت جي برطرفيءَ کي غيرآئيني ۽ غيرقانوني قرار ڏنو هو. جسٽس سجاد علي شاهه انهيءَ فيصلي کي ڪل جوڳو ليکيو ڇاڪاڻ جو ماضيءَ ۾ ٽن سنڌي وزيراعظمن جون ختم ڪيل حڪومتون بحال نه ڪيون ويون هيون ۽ هاڻ هڪ پنجابي وزيراعظم کي بحال ڪيو ويو. بينظير ڀٽو کي جسٽس سجاد علي شاهه جي اِها منطق پسند آئي ۽ هُن جسٽس سعد سعود جان، اجمل ميان ۽ اي ڪيو چوڌريءَ جي سينارٽيءَ کي نظرانداز ڪندي جسٽس سجاد علي شاهه کي اعليٰ ترين ڪورٽ جو چيف جسٽس مقرر ڪيو.

اندراگانڌيءَ به 1970 واري ڏهاڪي ۾ اِهوئي ڪجهه ڪيو هو. اُتي جن سينئر ججن کي نظرانداز ڪيو ويو تن استعفائون ڏئي ڇڏيون پر پاڪستان ۾ انهن ٽنهي ججن مان ڪنهن به ايئن ڪرڻ مناسب نه ليکيو ۽ پنهنجو ڪم جاري رکيائون. سپريم ڪورٽ ۾ پنهنجو چيف جسٽس آڻڻ کانپوءِ بينظير ڀٽو لاهور ۽ سنڌ هاءِ ڪورٽن جي چيف جسٽسن کي وفاقي شرعي ڪورٽ ۾ مقرر ڪرايو ۽ سپريم ڪورٽ جي ٻن ججن کي انهن هاءِ ڪورٽن جو چيف جسٽس بڻايو. جسٽس عبدالحفيظ ميمڻ کي پهرين سنڌ هاءِ ڪورٽ جو جج مقرر ڪيو ويو، جنهن کانپوءِ کيس سپريم ڪورٽ جي جج طور ترقي ڏني وئي ۽ پوءِ وري کيس سنڌ هاءِ ڪورٽ جو وقتي چيف جسٽس بڻايو ويو، جتي اپريل 1994 کان اپريل 1996 تائين وارا ٻه سال ڪم ڪندو رهيو.

جسٽس الياس کي پڻ سپريم ڪورٽ جو جج بنائڻ کانپوءِ لاهور هاءِ ڪورٽ جو وقتي چيف جسٽس بڻايو ويو. پشاور هاءِ ڪورٽ جو چيف جسٽس پڻ وقتي هو پر کيس سپريم ڪورٽ نه آندو ويو. ان ريت پيپلزپارٽي حڪومت وقتي چيف جسٽس مقرر ڪرڻ جي هيٽ ٽرڪ مڪمل ڪئي جنهن کان پوءِ هاءِ ڪورٽن کي پنهنجي منظورِ نظر ججن

سان سٽي ڇڏيائين. شروعاتي ڏينهن ۾ جسٽس سجاد علي شاهه سهڪاري رويو اختيار ڪيو پر هُن اُهي ڳالهيون مڃڻ کان نابري واري جيڪي سندن خيال ۾ عدالتي سرشتي لاءِ هاڃيڪار هيون پر اِهو ڪندي ڪيس اِهو ياد نہ رهيو تہ سندس واري کان مٿاهين مقرري بہ انهيءَ سرشتي لاءِ هاڃيڪار هئي.

مٿي ڄاڻايل صورتحال ۾ هڪ اهم پيشرفت اوڏي مهل نظر آئي جڏهن مارچ 1996 ۾ جهاد ٽرسٽ بمخالف فيڊريشن آف پاڪستان نالي هڪ ڪيس ۾ سپريم ڪورٽ ليکيو تہ مٿين ڪورٽن ۾ ججن جي مقرري سپريم ڪورٽ جي چيف جسٽس جي صلاح مشوري سان ڪئي ويندي. فيصلي ۾ اِهو پڻ چيو ويو تہ وقتي چيف جسٽس کي نالا رٿڻ جو اختيار نہ هوندو ۽ ان ڏس ۾ رڳو مستقل چيف جسٽس ئي نالا رٿي سگهندو. ان فيصلي ۾ اِهو پڻ چيو ويو تہ سپريم ڪورٽ جي ڪنهن بہ جج کي هاءِ ڪورٽ جو وقتي چيف جسٽس مقرر نٿو ڪري سگهجي ۽ نہ ئي چيف جسٽس جي مشوري کانسواءِ ڪنهن جج کي وفاقي شرعي ڪورٽ ۾ مقرر ڪيو ويندو. ان فيصلي بينظير ڀٽو کي مچرائي وڌو جنهن انکي پنهنجي توهين تي ليکيو.

انهيءَ فيصلي کانپوءِ بينظير ڀٽو ۽ سجاد علي شاهه ۾ هڪ کليل ويڙهاند شروع ٿي وئي ۽ پهرين صدر ۽ پوءِ چيف آف آرمي اسٽاف اندروني طور تي حڪومت جي مخالفت شروع ڪئي. صدر فاروق لغاريءَ ڪرپشن بابت شڪائتون ٻڌڻ لاءِ صدارتي محل ۾ هڪ خاص سيل قائم ڪيو. فوج حڪومت کي چتاءُ ڏنو تہ اُها هندستان سان ويجهڙائپ پيدا ڪرڻ کان پاسو ڪري. انجي پٺڀرائيءَ ۾ قاضي حسين احمد جي جماعت اسلاميءَ لاهور کان ڌرڻو تحريڪ شروع ڪري اسلام آباد ۾ ختم ڪرڻ جو اعلان ڪيو. مخالف ڌر جي پندرهن پارٽين پڻ پاڪستان بچايو تحريڪ شروع ڪري ڏني ۽ سڄي ملڪ جي سطح تي هڙتالن ۽ لانگ مارچن جو هڪ سلسلو شروع ٿي ويو.

آخرڪار صدر لغاريءَ بينظير ڀٽو جي ٻين حڪومت ختم ڪرڻ واسطي اٺين ترميم جي ترار استعمال ڪئي جيڪا سندس آخري حڪومت ثابت ٿي.

Scanned with CamScanner

مٿئين ايوان جو ڪردار

سينيٽر رضا رباني پنهنجي سينيٽ جو چيئرمين چونڊجڻ واري ڏينهن کان مٿين ايوان ۾ نئون جوش ۽ خروش وجهڻ جي ڪوشش ۾ رڌل آهي. اِهو جوش رڳو ڪوڪلي تقريرن ۽ اشرافيائي ڪلب جي شان شوڪت جي دولاب وارو ناهي. چيئرمين وفاقي ايڪن جي حقن جي پاسداري ۽ انهيءَ ايوان جي حيثيت مڃرائڻ ۾ سنجيدو نظر ٿو اچي، جنهن جي تخليق انهيءَ مقصد لاءِ ڪئي وئي هئي ته اڪثريتي صوبا ننڍن صوبن جي اُڏمن ۽ سپنن کي چيپاٽي نه سگهن. هر سال آگسٽ مهيني ۾ سينيٽ فائونڊيشن ڏيهاڙو انجو اظهار آهي.

6 آگسٽ 2016 تي ملهائجندڙ اِهو ڏيهاڙو انهيءَ حوالي سان منفرد هو ته ان ڏينهن مرڪزي مقرر طور علم سياسيات جي ناميارِي ساڄاهه وِند ڊاڪٽر جعفر احمد کي گهرايو ويو هو جيڪو واضح طور تي سيڪولر ۽ لبرل سوچن جو مالڪ آهي. انهيءَ ڪاڄ ۾ حڪومتي ۽ مخالف ڌر سان تعلق رکندڙ سينيٽرن ڀرپور انداز ۾ شرڪت ڪئي. اجلاس ۾ بلوچستان ۽ خيبرپختونخواه اسيمبلين جي اسپيڪرن پڻ شرڪت ڪئي، چيئرمين سينيٽ ڪانسواءِ ڊاڪٽر جعفراحمد ۽ اعتزاز احسن پنهنجي پرمغز تقريرن ذريعي اجلاس تي ڇانيل رهيا. مسلم ليگ نواز جي سينيٽر مشاهدالله خان کي راجا ظفرالحق جي تقرير پڙهڻ لاءِ نينڊ ڏني وئي پر هُن اِهو ڪرڻ کان نابري واريندي اهڙي لاف زني ڪئي

جو جنرل ضيا جي ياد تازي ٿي وئي. هُن صحيفن جا حوالا ڏنا ۽ تقرير ۾ بي مثال شاعري پڻ ورجائي ته جيئن ٻڌندڙن کي پنهنجي رٿ لڳائڻ واري صلاحيت کان متاثر ڪري سگهي.

ڊاڪٽر جعفر احمد جي تقرير جو بنيادي نڪتو اِهو هو ته مٿيون ايوان قائم ڪرڻ جو منطق ڇا هو ۽ پنهنجي جيوت جي چاليهن سالن ۾ انڪي ڪهڙيون ڏکيائون ۽ للڪارون سامهون آيون اهن. عوامي نيشنل پارٽيءَ جو سينيٽر شاهي سيد ڊاڪٽر جعفر جي مقالي کي چئن لفظن ۾ ساراهيندي اِهو چوڻ ۾ نه هٻڪيو ته مٿين ايوان بابت هيءُ اُهي ڳالهيون آهن جن جو ادراڪ اسانجي سينيٽرن کي لازمي طور هئڻ گهرجي.

اسانجي سڌ سماءُ جي مرڪزي ذريعن ۾ جيئن ته ان قسم جي موضوعن ۽ مسئلن تي گهٽ ڌيان تو ڏريو وڃي انڪري ضروري آهي ته ڊاڪٽر جعفر جي بيان ڪيل ڪجهه نڪتن جو تفصيلي ذڪر ڪجي. اِهو هڪ دلچسپ مامرو آهي ته برطانوي دور ۾ مسلم ليگ هڪ اهڙي سياسي پارٽي هئي جنهن پرزور انداز ۾ صوبائي خودمختياريءَ جي گُهر ڪئي. محمد علي جناح هر هر مسلم اڪثريتي صوبن جي وڪالت ڪئي هئي، هو سنڌ جي بمبئي کان عليحدگي ۽ بنگال جو ورهاڱو ڪري هڪ مسلم اڪثريتي صوبو قائم ڪرڻ ۽ بلوچستان کي مڪمل صوبي واري حيثيت ڏيڻ جي گُهر ڪندو رهيو هو پر پيڙا ڀري حقيقت اِها آهي ته پاڪستان ٺهڻ ڪانپوءِ ساڳي مسلم ليگ پاڪستان ۾ صوبائي خودمختياريءَ واري گهر تڏڻ واري پارٽي بڻجي وئي.

پاڪستان ۾ آئين جوڙڻ واري عمل ۾ هر هر رخني جو سبب اِهو پڻ هو ته مسلم ليگ ڪو اهڙو فارمولو جوڙي نه سگهي جنهن ذريعي صوبائي خودمختياريءَ جون گهرجون پوريون ٿي سگهن. اِهو چئي سگهجي ٿو ته ان ڏس ۾ هڪ بهترين فارمولو هڪ غير متوقع وزيراعظم محمد علي بوگرا طرفان تيار ڪيو ويو هو جنهن کي خواجا ناظم الدين جي اٽسهائيندڙ ريت برطرفيءَ ڪانپوءِ رڳو گورنر جنرل غلام محمد جي حڪم تي وزيراعظم بڻايو ويو هو.

بوگرا فارمولي ۾ ٻن ايوانن واري پارليامينٽ جو تصور ڏنو

Scanned with CamScanner

ويو هو. ان ۾ هيٺين ايوانن ۾ اوڀر بنگال جون 165 جڏهن ته اولهندي ڀاڱي جي سمورين اڪائين لاءِ 135 سيٽون مختص ڪيون ويون هيون. فارمولي ۾ رٿيل مٿين ايوان ۾ هر صوبي لاءِ ڏهه ڏهه سيٽون هيون جن جو ڪُل ڳاڻيٽو پنجاهه ٿي بڻيو.

انهيءَ فارمولي جي سونهن اِها هئي ته پارليامينٽ جي گڏيل اجلاس ۾ ملڪ جي اڀرندي ۽ اولهندي ڀاڱن جي هڪجيتري نمائندگي ۽ هر ڀاڱي لاءِ 175 ووٽ رٿيا ويا هئا. انهيءَ فارمولي سان گهٽ ۾ گهٽ گڏيل اجلاس ۾ ڪنهن هڪ صوبي جي ٻين صوبن تي بالادستيءَ جا امڪان گهٽجي ٿي ويا ۽ ننڍن صوبن کي فيصلي سازي ۽ وسيلن جو تعين ڪرڻ جهڙن معاملن ۾ آئيني ضمانت پڻ حاصل ٿي پئي سگهي.

انهيءَ فارمولي جي ذري گهٽ مڪمل تياريءَ سان گڏ ئي پهرين آئين ساز اسيمبليءَ وزيراعظم کي برطرف ڪرڻ جي ڏس ۾ گورنر جنرل جا اختيار پڻ ختم ڪرڻ جو فيصلو ڪيو هو. انهيءَ اختيار کي استعمال ڪندي گورنر جنرل غلام محمد 1953 ۾ اوڀر بنگال سان تعلق رکندڙ هڪ انتهائي مانواري سياستدان خواجا ناظم الدين کي، جنهن کي اسيمبليءَ ۾ اڪثريت حاصل هئي، بيعزت ڪري اقتدار تان هٽايو هو. ان کان اڳ جو آئين ساز اسيمبلي آئين ناهڻ واسطي بوگرا فارمولي کي منظور ڪري گورنر جنرل غلام محمد آڪٽوبر 1954 ۾ انهيءَ بنياد تي اسيمبلي ٽوڙي ڇڏي ته پنهنجي ستن سالن واري جيوت ۾ اِها آئين تيار ڪرڻ ۾ ناڪام رهي آهي. وهي ڪاڏل ۽ بيمارين ۾ ورتل گورنر جنرل انهيءَ حقيقت کي نظرانداز ڪري ڇڏيو ته بوگرا فارمولي کي اسيمبليءَ ۾ اڪثريت حاصل هئي ۽ اِهو ستن ڏينهن اندر ئي منظور ٿي پئي سگهيو.

وفاقي ڪورٽ جنهن جي سربراهي جسٽس منير پئي ڪئي، اسيمبلي ٽوڙڻ واري فيصلي کي بحال رکيو، ان ريت ملڪ جي سياسي معاملن ۾ سول ۽ فوجي ڪامورا شاهيءَ جي وڌيڪ مداخلت جو دڳ کلي پيو. جسٽس منير اڳتي هلي مڃيو ته ان فيصلي لاءِ مٿس تمام گهڻو دٻاءُ وڌو ويو هو. انڪانپوءِ 1955 ۾ پيريٽيءَ وارو فارمولو سامهون آندو ويو

جنهن تحت اولهندي ڀاڱي وارن سمورن صوبن کي ون يونٽ ۾ ضم ڪيو ويو ۽ لاهور کي اولهه پاڪستان جي راڄڌاني بڻايو ويو. پيريٽيءَ جي انهيءَ اصول جي بنياد تي نئين وزيراعظم چوڌري محمد عليءَ نئون آئين تيار ڪيو جنهن ۾ هڪ ايواني پارليامينٽ جي رٿ ڏني وئي هئي.

ماضيءَ تي نظر وجهڻ سان پتو لڳندو ته اِهو رڳو اسيمبلي ٽوڙڻ جو مامرو نه هو پر ان عمل ذريعي بوگرا فارمولو ختم ڪيو ويو هو جنهن ڪري اڳتي هلي وفاق کي شديد نقصان سهڻو پيو هو. 1956 واري آئين ۾ جيڪڏهن بوگرا فارمولو اختيار ڪيو ويو هجي ها ته ان سان وفاق جي سمورين اڪائين کي ڪجهه آٿت ملي ها ته مرڪز ۾ ڪين ڀڏو ٿو وڃي. پيريٽيءَ جو ٿاڦيل اصول به 1956 واري آئين کي بچائي نه سگهيو. اِهو آئين 1958 ۾ اوڏي مهل ختم ڪيو ويو جڏهن ان تحت پهريون چونڊون ٿيڻ ۾ ڪي مهينا ئي باقي هئا.

1958 واري مارشل لا تحت اقتدار تي قبضو ڪندڙ جنرل ايوب آئين جي هڪ نئين مسودي جي تياريءَ لاءِ هڪ آئيني ڪميشن جوڙيو. ڪميشن هڪيرو ٻن ايوانن واري پارليامينٽ جي رٿ پيش ڪئي پر جنرل سڳورو ته هڪ آمر هو جيڪو پنهنجي مرضي مڙهي پئي سگهيو تنهنڪري سندس خواهش موجب 1962 وارو آئين هڪ ايوان تي ٻڌل هو. ايوان ۾ ملڪ جي ٻنهي ڀاڱن جي هڪجيتري نمائندگي هئي جيتوڻيڪ اُن وقت اوڀر پاڪستان جي آبادي ملڪ جي ڪُل آباديءَ جو 54 سيڪڙو هئي.

1969 ۾ اقتدار سنڀالڻ کانپوءِ جنرل يحيٰ خان 1962 وارو آئين رديءَ جي ٽوڪريءَ ۾ ڦٽو ڪري ڇڏيو. هُن پيريٽيءَ بدران آباديءَ جي بنياد تي عام چونڊون ڪرائڻ جو وعدو ڪيو. فوجي شڪست ۽ ملڪ ٽٽڻ کانپوءِ ذوالفقار علي ڀٽي کي پهريون ڀيرو آئين ۾ ٻن ايوانن واري پارليامينٽ متعارف ڪرائڻ جو موقعو پلئه پيو جنهن تحت مٿين ايوان يعني سينيٽ ۾ سمورين چئني وفاقي اڪائين کي هڪجيتري نمائندگي حاصل ٿي. سينيٽ جي راهه ۾ هرهر رڪاوٽون وڌيون ويون پر اِهو ادارو

هيل تائين پنهنجو وجود برقرار رکڻ ۾ سوڀارو رهيو آهي. اڄ سينيٽ ۾ هر صوبي جا پنجويهه ميمبر آهن جڏهن ته 1973 ۾ سينيٽ ۾ هر صوبي جا ڏهه ڏهه ميمبر هئا ۽ سندن ڪُل تعداد چاليهه هو.

هندستان جي مٿين ايوان ۾ جنهن کي راجيه سڀا ٿا چون، سمورين اڪائين جي هڪجيتري نمائندگي ناهي، انجي بدران هيٺين ايوان لوڪ سڀا وانگر آباديءَ جي بنياد تي سيٽن جي تعداد کي ورهايو ويو آهي. ڀارت ۾ ملڪ کي وفاق نه سڏيو ويندو آهي پر ان لاءِ يونين جو اصطلاح استعمال ٿيندو آهي. انهيءَ ريت مرڪزي حڪومت جي وزيرن کي وفاقي وزير بدران يونين جو وزير سڏيو ويندو آهي.

مٿين ايوان ۾ هڪجيتري نمائندگي سبب ئي پيپلزپارٽيءَ جي پوئين حڪومت ارڙهين ترميم وارو آئيني بل منظور ڪرائڻ ۾ سوڀاري ٿي هئي. 1973 واري آئين ٺهڻ کانپوءِ آئين ۾ اِها سڀ کان وڌيڪ اهم قانونسازي آهي. جيڪڏهن صوبن کي سينيٽ ۾ هڪجيتري نمائندگي نه هجي ها ته شايد سينيٽ ۾ مسلم ليگ نواز جي اڪثريت هجي ها جيڪا پنجاب جي نمائندگي ٿي ڪري. انڪري شايد ارڙهين ترميم جو منظور ٿيڻ ممڪن نه هجي ها. ارڙهين ترميم واري ڪميٽيءَ جي سربراهه سينيٽر رضا ربانيءَ کي جيتوڻيڪ ارڙهين ترميم يڪرائيءَ سان منظور ڪرائڻ واري ڪاميابي ته پلئه پئي پر مسلم ليگ نواز انيڪ ڀيرا هيٺين سطح تائين اختيارن جي منتقليءَ جو روح نپوڙڻ جي ڪوشش پڻ ڪئي.

انهيءَ ڦرٽي گهرٽي ورتاءُ جو هڪ مثال اِهو آهي ته مسلم ليگ نواز گڏيل مفادن واري ڪائونسل جو باقاعدي اجلاس گهرائڻ ۾ هٻڪ جو مظاهرو ڪندي رهندي آهي. ان جو ٻيو مثال اِهو به آهي ته تعليم وارو وفاقي وزير مولانا بليغ الرحمان هر هر صوبن جي تعليمي سرشتي ۾ مداخلت ٿو ڪري. هڪ جهڙي تعليم جي پڙدي ۾ ساڳيو پراڻو ”هڪ قوم ۽ هڪ نصاب“ وارو نظريو مڙهڻ جي ڪوشش ڪئي ٿي وڃي ايئن ڪرڻ سان صوبا پنهنجا اُهي هيرو نصاب ۾ شامل نه ڪري سگهندا جن کي مرڪز هيرو نٿو ليکي.

پنجاب جو تعليمي نصاب آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪندڙن جي

قربانين کي تسليم نٿو ڪري. ان ۾ جي ايم سيد ۽ باچا خان لاءِ ڪا گنجائش ناهي ۽ نه ئي غوث بخش بزنجو جهڙن پاڪستان ۾ جمهوريت لاءِ جدوجهد ڪندڙن لاءِ ڪو نرم ڪنڊ پاسو آهي. مسلم ليگ نواز جي وزيرن طرفان نصاب ۾ وڌيڪ مذهبي مواد شامل ڪرائڻ واري هوڏ انهيءَ اختلاف جو هڪ وڌيڪ مثال آهي. سينيٽر اعتزاز احسن درست طور تي ان ڳالهه ڏانهن اشارو ڪيو ته جيڪڏهن ڪنهن کي وڌيڪ مذهبي تعليم جي گهرج آهي ته هو پنهنجي ٻارن کي جنرل ضيا جي دور ۾ قائم ڪيل انهن هزارين مدرسن مان ڪنهن هڪ ۾ داخل ڪرائي سگهي ٿو، جيڪي هن وقت به ملڪ ۾ تباهي پکيڙڻ جو سبب بڻيل آهن.

سينيٽ جي چيئرمين رضا ربانيءَ انهيءَ حقيقت جو اظهار ڪيو ته وفاقي حڪومت صوبائي معاملن ۾ تمام گهڻي مداخلت ڪري رهي آهي ۽ اِها ننڍن صوبن ۾ مارشل لا جهڙي صورتحال پئدا ڪرڻ جي ڪوشش ۾ رڌل آهي ان ڏس ۾ سنڌ ۾ رينجرز جي مقرريءَ جو مثال ڏئي سگهجي ٿو جتي هڪ اداري طرفان صوبي جي ٻن سڀ کان وڏين سياسي پارٽين خلاف ۽ سڪيورٽيءَ جي نالي تي ڪارروايون ڪيون پيون وڃن جڏهن ته پنجاب ۾ حڪمرانيءَ وارو مامرو به ايترو ڪو مثالي ناهي جيترو ميٽرو بس ۽ اورينج لائين جي وڏين رٿائن ذريعي پيش ڪيو ٿو وڃي.

سينيٽ فائونڊيشن ڏيهاڙو ملهائڻ هڪ جوڳو قدم آهي پر ان کان به وڌيڪ ساراهه جوڳو اِهو عمل آهي ته انهيءَ ايوان جي ميمبرن کي ڊاڪٽر جعفر احمد جهڙي ساجاهه وند جا ويچار ٻڌڻ ۽ ڄاڻڻ جو موقعو مليو. هيءَ اُهي ماڻهو آهن جيڪي وفاق کي لاڳو للڪارن جي هڪ متوازن تصوير پيش ڪندي اِهو ڄاڻائين ٿا ته ننڍن صوبن جي ڳڻتين کي ڪهڙي ريت گهٽائي سگهجي ٿو.

سنر واري ڍاڪي جي ڏکڻ ايشيائي سياست

بنگلاديش جو اڳوڻو فوجي آمر جنرل حسين محمد ارشاد چوڏهن جولاءِ 2019 تي گذاري ويو، سندس ڄمار 89 ورهيه هئي. سندس مرتئي ستر ۽ اسي وارن ڍاڪن جي سياست جون ساروڻيون ورجائي ڇڏيون. اِهي ڍاڪا انهيءَ خطي ۾ انتهائي سرگرميءَ ڀريا هئا. اچو ته انهن تي هڪ نظر ڊوڙايون ۽ ان ذريعي ڏکڻ ايشيا جي ملڪن جي هاڻوڪي سياست جو پسمنظر سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون.

1970 واري ڍاڪي جو پهريون اڌ آگسٽ 1975 ۾ پڄاڻيءَ تي پهتو جڏهن شيخ مجيب الرحمان ۽ سندس ڪٽنب جي لڳ ڀڳ سمورن ڀاتين کي بنگلاديشي فوج جي ڪجهه باغي اهلڪارن قتل ڪري ڇڏيو هو. انهيءَ رتوڇاڻ ڀري ڍاڪي جي پڄاڻي 1981 ۾ تي جڏهن بنگلاديشي صدر جنرل ضياالرحمان کي پڻ ڪجهه فوجي اهلڪارن قتل ڪري ڇڏيو.

ان ريت 1970 ۽ 1980 وارا ڍاڪا هن خطي ۾ شديد رتو ڇاڻ آڻڻ جو سبب بڻيا ۽ انهيءَ دوران وڏا ماڻهو قتل ٿيا، گهرو لڙائيون لڳيون، آئيني تبديليون آيون، آپيشاهاڻا راڄ قائم ٿيا جيڪي سول ۽ فوجي ٻنهي روپن ۾ هئا. سول حڪمران آمر بڻجڻ جي ڪوشش ڪندا رهيا ۽ فوجي آمر سولين اڳواڻن ۽ پنهنجي فوجي مخالفن کي ناس ڪندا رهيا.

Scanned with CamScanner

1970 واري ڏهاڪي جي شروعات اوڀر پاڪستان ۾ فوجي ڪارروائي ۽ پوءِ انجي نتيجي ۾ جنگ سان ٿي. ٻئي پاسي افغانستان ۾ سردار دائود، نورمحمد تره ڪئي، حفيظ الله امين وغيره قتل ٿيا ۽ هڪ ڏگهي گهرو لڙائي شروع ٿي جيڪا اڄ چاليهه سال لنگهڻ کانپوءِ به جاري آهي. ايران ۾ ڪيترائي صدر ۽ وزيراعظم تبديل ٿيا يا مارجي ويا، مٿان وري انقلاب کانپوءِ ايران-عراق ويڙهه لاڳيتو اٺ سال هلندي رهي جنهن ۾ لکين انسان اجل جو ڪاڄ بڻيا يا زخمي ٿيا.

پاڪستان ۾ ذوالفقار علي ڀٽي سمورا اختيار پنهنجي هٿ وس رکڻ جي ڪوشش ڪئي، مخالف ڌر کي چيڀاٽيو ۽ اهڙي ڪوشش ۾ اقتدار ۽ زندگي ٻنهيءَ تان هٿ ڌوئڻا پيس. هندستان ۾ اندرا گانڌيءَ به ذري گهٽ اهڙو ئي ڪجهه ڪيو.

جيئن ته اسان پنهنجي ڳالهه ٻولهه جي شروعات بنگلاديش سان ڪئي آهي، ان ڪري ذڪر به پهرين انجو ٿا ڪريون. جنوري 1971 ۾ شيخ مجيب الرحمان جي ذوالفقار علي ڀٽي هٿان پاڪستان جيل مان آزاد ٿيڻ مهل بنگلاديش جي جلاوطن حڪومت جو وقتي صدر ۽ وقتي وزيراعظم ترتيبوار نذرالاسلام ۽ تاج الدين هئا.

بنگلاديش جي آزاديءَ کانپوءِ شيخ مجيب الرحمان اقتدار سنڀاليو ته ڪيس پناهگيرن جي بحالي، جنگ جي تباهيءَ کانپوءِ ملڪ جي نئين سر اڏاوت جهڙن انيڪ مسئلن کي منهن ڏيڻو پيو. جيڪڏهن ان دور بابت ڪو هڪ ڪتاب پڙهڻ چاهيو ته هڪ صحافي انٿوني ماسڪاريناس جو ڪتاب "بنگلاديش: رت-هاڻو ورثو" (Bangladesh a legacy of Blood) پڙهڻ گهرجي جيڪو 1971 کان 1986 تائين جي بنگلاديش جو سربستو حال ٿو ڄاڻائي.

مجيب جي حڪومت فقط ساڍا ٽي سال هلي، جنهن دوران شروعاتي سال يعني جنوري 1972 کان جنوري 1975 تائين بنگلاديش جو وزيراعظم ۽ پوءِ صدر بڻجڻ جو فيصلو ڪيائين جنهن عهدي تي اٺ مهينا ئي رهي سگهيو. وزيراعظم طور سندس ٽي سال پاڪستان ۾ ذوالفقار علي ڀٽي جي وزارت کان ڪو گهڻو مختلف نه هئا. ٻنهي

Scanned with CamScanner

پنهنجي پنهنجي ملڪ کي آئين ڏنو ۽ پوءِ انهيءَ ساڳئي آئين سان هٿ چراند ڪيائون ته جيئن پنهنجو اقتدار سگهارو ڪري سگهن.

ٻنهي فوج کي هٿ وس ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ مخالف ڌر کي چيڀاٽيو. ڪورٽن کي لغام وجهڻ جي ڪوشش ڪيائون ۽ پنهنجي نموني جو سوشلزم لاڳو ڪرڻ لاءِ پتوڙيائون. ٻنهي کي شروعات ۾ ڪاميابي پلئه پئي ۽ آخرڪار فوج بيچين ٿي پئي، مخالف ڌر ٻيهر ڪَرُ موڙيا ۽ عدالتن اقتدار جو مرڪز تبديل ٿيڻ تي پنهنجون وفاداريون تبديل ڪيون.

ڀٽي ۽ مجيب ۾ هڪ ٻئي هڪجهڙائپ اِها هئي ته ٻنهي هڪ نئين سيڪيورٽي فورس قائم ڪئي جيڪا سڌوسنئون وزيراعظم جي تابع هئي. ڀٽي فيڊرل سيڪيورٽي فورس (ايف ايس ايف) ۽ مجيب نيشنل سيڪيورٽي فورس (جاتيا را ڪي باهني) جوڙي. ٻنهي کي مخالف ڌر خلاف استعمال ڪيو ويو ۽ ٻنهي وزيراعظمن جي مرضيءَ سان يا ان کان متاهون ڏاڍ ڏمر جو ميدان تپائي ڏنو. اِهي ادارا جمهوريت جي نالي تي ڪارنهن جو داغ ٻڌجي ويا ۽ انهن سندن زوال ۾ ڀرپور هٿ ونڊايو. ٻنهي انساني حقن جون شديد ڀڃڪڙيون ڪيون.

پاڪستان ۽ بنگلاديش ۾ هڪ واضع فرق ٻنهي ملڪن جي فوجن جو هو. بنگلاديش ۾ ڪا منظم فوج نه هئي ۽ ان ۾ مختلف سوچن وارا مڪتي باهني ڪارڪن ۽ پراڻا فوجي آفيسر ۽ سپاهي هئا جيڪي پاڪستان ۾ ڦاسي پيا هئا ۽ ٻن سالن کانپوءِ وطن وريا هئا.

جڏهن ته پاڪستن ۾ هندستان کان شڪست کائڻ جي باوجود ڪنهن حد تائين نقص ڀريو ڪمانڊ اينڊ ڪنٽرول سسٽم موجود هو جنهن کي سگهو ئي ٺيڪ ڪيو ويو. ٻنهي ملڪن جي فوجن انهيءَ فرق سان ايندڙ سالن ۾ پنهنجي ملڪي سياست ۾ فيصلي ڀريو ڪردار ادا ڪيو. بنگلاديش جو نئون آئين ڊسمبر 1972 ۾ اختيار ڪيو ويو جنهن تحت وزيراعظم جو اثرائتو ۽ صدر جو رسمي عهدو رکيو ويو.

ٻنهي ملڪن ۾ چوڌرين کي صدر بڻايو ويو. بنگلاديش ۾ پنجاھ ورهين جي ابوسعيد چوڌري ۽ پاڪستان ۾ ستر ورهين جي فضل

الاهي چوڌريءَ کي صدر بڻايو ويو.

فرق اِهو هو تہ بنگلاديش ۾ هڪ ايوان واري پارليامينٽ قائم ٿي جڏهن تہ پاڪستان جي پارليامينٽ ٻن ايوانن تي ٻڌل هئي. ڀٽي ”اسلامي سوشلزم“ متعارف ڪرايو جڏهن تہ مجيب چار اصول قومپرستي، سيڪولرزم، سوشلزم ۽ جمهوريت اختيار ڪيا. ڀٽي وٽ پڻ جمهوريت ۽ سوشلزم وارا اصول هئا پر هُن قومپرستي ۽ سيڪولرازم کي نعري طور استعمال نہ ڪيو.

ڀٽي ۽ مجيب ۾ هڪ ٻيو فرق اِهو هو تہ ڀٽي 1970 وارين چونڊن جي نتيجن تي ئي اسيمبلي جوڙي جڏهن تہ مجيب 1972 واري آئين تحت نيون چونڊون ڪرايون. بنگلاديش مارچ 1973 ۾ عام چونڊون ڪرايون جڏهن پاڪستان آئين منظور ڪرڻ واري مرحلي مان لنگهي رهيو هو.

بنگلاديش ۾ عوامي ليگ انهن نين چونڊن ۾ پڻ شاندار سوڀ ماڻي ڇاڪاڻ جو انجي مقابلي ۾ ڪا وڏي ۽ سگهاري پارٽي نہ هئي جڏهن تہ پاڪستان ۾ ڀٽي کي شروعات کانوٺي هڪ متحرڪ مخالف ڌر کي منهن ڏيڻو پيو. ڀٽي کي رياستي معاملن جو تجربو، مجيب کان ڄمار ۾ ننڍو هئڻ جي باوجود گهڻو هو ڇاڪاڻ جو هو ماضيءَ ۾ حڪومتن جو حصو رهيو هو.

بنگلاديش ۾ مجيب ۽ سندس ڪابينا جي اڪثر ميمبرن کي اهڙو تجربو حاصل نہ هو ۽ هو گهڻي ڀاڱي ڪامورا شاهي ۽ عوامي ليگ جي مختلف ڌڙن تي ڀاڙي رهيا هئا.

ڀٽي ۽ مجيب ٻنهي اقتدار سنڀاليندي ئي آئين ٺاهيا پر سگهوئي انهن ۾ ترميمون ڪرڻ شروع ڪيائون. مجيب اِهو ڪم پهرين شروع ڪيو ۽ 1973 ۾ ئي پهرين ۽ ٻين ترميم منظور ڪرايائين. پهرين ترميم ذريعي ڪنهن بہ اهڙي شخص تي ڪيس هلائي سزا لڳي پئي سگهي جيڪو قتلام يا انسانيت خلاف ڏوهہ جو ذميوار رهيو هجي. انهيءَ ترميم ذريعي ڪجهہ انساني حق معطل ٿي پئي سگهيا.

بنگلاديش جي آئين ۾ ٻئي ترميم سيپٽمبر 1973 ۾ ڪئي وئي

جنهن تحت هنگامي حالتن ۾ شهرين جا حق غضب ٿي پئي سگهيا.

پاڪستان ۾ پهرين ترميم اپريل 1974 ۾ ٿي جنهن جو ظاهري طور تي مقصد آئين مان اوڀر پاڪستان جو ذڪر ڪڍڻو هو پر ان سان گڏ شق نمبر 17 ۾ تبديلي آڻي اجتماع جي آزاديءَ کي نپوڙيو ويو. وفاقي حڪومت جي نون اختيارن تحت ڪنهن به سياسي پارٽيءَ کي ملڪي سالميت خلاف ليکي سگهيو پئي.

ڀٽي ۽ مجيب ٻنهي پنهنجون معيشتون رياستي ملڪيت ۾ ورتيون ۽ بينڪن ۽ صنعتن وارا شعبا اهڙي ريت قبضي هيٺ ڪيائون جيئن ڀارتي وزيراعظم اندرا گانڌي ڪري چڪي هئي. انهن ٻنهي ملڪن جون معاشي حالتون خراب ٿيون ۽ بدعنوانيون وڌي ويون.

اِهي بدعنوانيون عوامي ليگ جي ڪارڪنن ۽ اڳواڻن ۾ وڌيڪ هيون جنهن جي نتيجي ۾ بنگلاديش 1974 ۾ ڏڪار جو شڪار بڻيو. 1974 جي پڇاڙ تائين مجيب انهيءَ نتيجي تي پهچي چڪو هو ته معاشي بدحالي ۽ سول نافرمانيءَ کي قابو ڪرڻ لاءِ سخت اُپاءُ وٺڻ جي ضرورت آهي.

پوءِ بنگلاديش ۾ چوٿين آئيني ترميم آندي وئي جيڪا جنوري 1975 ۾ منظور ٿي. ان تحت پارلياماني سرشتي جي جاءِ تي صدارتي سرشتو آندو ويو. مجيب ڀٽي کان به هڪ وک اڳتي وڌي ويو ۽ بنگلاديش تي هڪ جماعتي سرشتو مڙهي ڇڏيائين.

مجيب جاتيا سنگ سدهه يعني قومي اسيمبلي ۽ ڪورٽن جا اختيار پڻ گهٽائي ڇڏيا جنهن سبب سپريم ڪورٽ جي آزادي پڻ نپوڙجي وئي ۽ هاڻ ڪورٽون بنيادي حقن جي حفاظت واسطي انتهائي گهٽ اختيار رکندڙ هيون.

مجيب پهرين قومي اسيمبليءَ جي معياد ۾ واڌ آندي. اهڙي ئي واڌ هندستان ۾ اندرا گانڌيءَ پڻ ڪئي هئي پر هن صدارتي سرشتو اختيار نه ڪيو هو. اندرا گانڌيءَ جون 1975 ۾ هنگامي حالتن جو اعلان ڪيو ۽ شهري حق نپوڙي ڇڏيا مخالف ڌر جي سمورن اڳواڻن کي گرفتار ڪيو، اخبارن تي سنسرشپ مڙهي ۽ هر قسم جي احتجاج تي

پابندي لڳائي ڇڏي.

بنگلاديش ۾ جنوري 1975 واري چوٿين آئيني ترميم کانپوءِ پاڪستان ۾ پڻ فيبروري 1975 ۾ قومي اسيمبليءَ مان هڪ بل منظور ڪرايو جنهن تحت دهشتگرديءَ وارا ڪيس خاص ڪورٽن ۾ هلڻا هئا. انڪانپوءِ خان عبدالولي خان جي سربراهيءَ هيٺ مخالف ڌر جي سڀ کان وڏي پارٽي نيشنل عوامي پارٽي (نعپ) تي پابندي مڙهي وئي.

انجي ڪجهه ئي ڏينهن کانپوءِ ٽين آئيني ترميم منظور ڪئي وئي جنهن تحت قيد هيٺ فردن جا حق نپوڙيا ويا جڏهن ته قيد ڪندڙن جا اختيار وڌايا ويا. حفاظتي قيد جو مدو هڪ مهيني کان وڌائي ٽي مهينا ڪيو ويو. جنهن دوران ڪنهن نظرثاني بورڊ آڏو پيشي به ضروري نه هئي.

هاڻ پاڪستان ۾ ڪنهن به شخص کي اڻچاڻايل عرصي تائين بيجا قيد ۾ رکڻ ممڪن هو، بس سندس خلاف ملڪي سالميت خلاف ڪم ڪرڻ يا پاڪستان جي بچاءُ/سلامتيءَ کي هاڃو رسائڻ جو الزم ڌريل هجي، ايئن ڪٺي چئجي ته 1975 ۾ پاڪستان، ڀارت ۽ بنگلاديش هڪجهڙيون حرڪتون ڪري رهيا هئا.

بنگلاديش ۾ پنجين آئيني ترميم کانپوءِ مجيب ڪورٽن ۽ پارليامنٽ ٻنهي کي مفلوج ڪري هڪ جماعتي سرشتو مڙهيو ۽ ان پارٽيءَ جو نالو بنگلاديش ڪرشڪ سرامڪ عوامي ليگ رکيائين جنهن کي مختصر طور بڪسال (Baksal) ٽي سڏيو ويو.

سمورن اسيمبلي ميمبرن جي انهيءَ ۾ شموليت لازمي بڻي ۽ خود مجيب هاڻ ڪنهن سورمي کان وڌيڪ ولن بڻجي چڪو هو. هن پاڻ ماضيءَ ۾ جنرل ايوب جي صدارتي سرشتي خلاف جدوجهد ڪئي هئي پر هاڻ خود پنهنجي ٺاهيل آئين کي ٽوڙي مروڙي ان کي جنرل ايوب خان جي 1962 واري صدارتي آئين کان وڌيڪ آپيشاهاڻو بڻائي چڪو هو.

هندستان ۾ جون 1975 دوران اندراگانڌيءَ آئين جي شق 352 استعمال ڪندي پنهنجو پاڻ کي غير معمولي اختيار ڏنا. هاڻ هوءَ به پڻ ۽ مجيب وانگر ماڻهن جا حق چيپاٽي رهي هئي. مخالف ڌر جي هزارين

ڪارڪنن ۽ اڳواڻن کي ڪيس هلائڻ کانسواءِ قيد ڪري رهي هئي.

انهيءَ دوران ڀٽو حڪومت ڪوڊ آف ڪرمنل پروسيجر (CCP) ۾ ترميم ڪري ڪورٽن کان اِهو اختيار ڦري ورتو ته جيڪڏهن جوابدارن تي ڪيس درج ٿيل ناهي ته اِهي ڪين گرفتاري کان اڳ واري ضمانت ڏئي پئي سگهيون. پاڪستان ۾ ان نوعيت جي ضمانت سياسي ڪارڪنن لاءِ انتهائي ضروري هئي.

ان کان اڳ ڪورٽون ڪنهن به اهڙي شخص جي گرفتاريءَ کان اڳ ضمانت ڪٽي پئي سگهيون، جنهن کي خدشو هجي ته سندس خلاف ڪو ڪيس داخل ڪيو ويندو ۽ ڪيس ڪورٽ پهچڻ کان اڳ گرفتار ڪيو ويندو. انهيءَ سموري صورتحال ۾ هاڻ سوال اِهو ٿو اُڀري ته ٽنهي ملڪن جي فوجن ۽ ڪورٽن ڇا پئي ڪيو.

بنگلاديش ۾ چاليهن ورهين جو جنرل ڪي ايم شفيع الله فوج جو سربراهه هو جيڪو فوج اندر بيچينيءَ کي نظرانداز ڪندي پنهنجو پاڻ کي سياست کان لاتعلق رکندو پئي آيو پر هو ٿيندڙ بغاوت کي روڪي نه سگهيو.

هندستان ۾ فوج جو سربراهه پنجونجاهه ورهين جو ٽي اين رائنا هو جنهن کي اندراگانڌيءَ چيو هو ته هو هنگامي حالتن ۾ سول انتظاميا جي مدد ڪري پر هُن فوج کي سياست کان پريرو رکيو هو.

پاڪستان ۾ سٺ ورهين جو جنرل ٽڪا خان فوج جو سربراهه هو ۽ بلوچستان جي ڪارروائي جي سلسلي ۾ ڀٽي جو ڀرپور هٿ ونڊائي رهيو هو. ان ريت بنگلاديش ۾ ته فوج بيچين ٽن ڌڙن ۾ ورهايل هئي پر هندستان ۽ پاڪستان ۾ فوجي ڍانچو وڌيڪ سگهارو هو جيتوڻيڪ سياست بابت ٻنهي جي سوچ ۾ زمين آسمان جو فرق هو.

جيستائين ڪورٽن جو تعلق هو ته بنگلاديش ۾ سٺ ورهين جو جسٽس ابو صائم چيف جسٽس هو جيڪو هونئن ته سياست کان پريرو هو پر مجيب جي قتل کان ٽي مهينا پوءِ فوج جو ساٿ ڏيندي ملڪ جي صدر وارو عهدو قبول ڪري ورتائين. هندستان ۾ ٽيهٺ ورهين جو جسٽس اي اي ري چيف جسٽس هو جنهن جي اندرا گانڌيءَ انتهائي

تڪراري انداز ۾ مقرري ڪئي هئي.

جسٽس ري آئين جي بنيادي ڍانچي جي حوالي سان هڪ ڪيس ۾ حڪومت جي پٺڀرائي ڪري چڪو هو. سندس مقرري ٽن سينئر ججن جي حق تلفي هئي ۽ اِها مقرري هندستاني سپريم ڪورٽ تي ڪاهه ليکي وئي هئي. ظاهر آهي ته ان تي جسٽس ري اندراگانڌيءَ سان وفاداري نڀائي.

پاڪستان ۾ جسٽس حمودالرحمان چيف جسٽس هو، جيڪو 1969 کان سپريم ڪورٽ جو سربراهه هلندو پئي آيو. جڏهن نعپ تي پابنديءَ وارو ڪيس سپريم ڪورٽ ۾ پيش ٿيو ته جسٽس حمود الرحمان ٻن ججن تي، جيڪي ڀٽي جي ويجهو ٿي ليکيا ويا، ولي خان جا اعتراض ٺڏي ڇڏيا هئا.

حيرت جوڳي ڳالهه اِها آهي ته جسٽس حمودالرحمان پاڻ به اوڀر پاڪستان جو هو ۽ سياسي اڳواڻن کي غدار ليکڻ جا نتيجا ڏسڻ جو اکين ڏٺو شاهد هو پر ان هوندي به هو ڀٽي طرفان آئين جي ٽوڙ ڦوڙ ۾ سندس ساٿاري رهيو.

بنگلاديش ۾ هڪ اهم عنصر اِهو هو ته اُتان جي فوج ۾ ٽن مختلف گروهن سان مختلف ورتاءُ جو الزام هو يعني هڪ ڌڙو اڳوڻي مڪتي باهنيءَ جي جنگجوئن تي ٻڌل هو جن کي فوج ۾ شامل ڪيو ويو هو. ٻيو ڌڙو انهن اڳوڻن باغي فوجين جو هو جن پاڪستاني رياست سان بغاوت ڪري آزاديءَ جي ويڙهاند ۾ حصو ورتو هو جڏهن ته ٽيون ڌڙو انهن فوجين تي ٻڌل هو جيڪي ٻه سال پاڪستان ۾ ڦاٿل رهڻ کانپوءِ وطن وريا هئا.

انهيءَ آخري ڌڙي کي طفيلي ليکيندي عزت لائق نٿي سمجهيو ويو ڇاڪاڻ جو هو آزديءَ واري ويڙهه وڙهڻ کانسواءِ ئي آزاديءَ جا مزا ماڻي رهيا هئا.

آگسٽ 1975 ۾ وچولي درجن وارن ڪجهه فوجي آفيسرن پنهنجي سگهاري صدر شيخ مجيب الرحمان جي گهر تي ڪاهه ڪري ڪيس سندس ٽن پٽن ۽ سندن گهر ڀاتين سوڌو قتل ڪري ڇڏيو. مجيب

جون فقط ٻہ ڌيئرون، جيڪي ان وقت پرڏيھہ ۾ هيون، جيئريون بچي سگهيون، انهن مان هڪ حسينا واجد هن وقت بنگلاديش جي ڊگهي عرصي کان وزيراعظم آهي.

بغاوت کانپوءِ مجيب جي هڪ پراڻي ساٿي خوندڪر مشتاق اقتدار سنڀاليو ۽ مجيب جون پاليسيون ترڪ ڪيائين، جنهن مان لڳي ٿو تہ هو بہ انهيءَ سازش جي رٿابنديءَ ۾ شريڪ هو.

ڪجھ آفيسرن جي بغاوت ۽ فوجي سربراهہ جنرل شفيع الله جي ناڪاميءَ سان بنگلاديشي فوج اندر موجود تضاد وائکا ٿيا. ظاهري طور تي تہ فوج جو نائب سربراهہ جنرل ضياالرحمان بہ انهيءَ بغاوت کان اڻڄاڻ هو پر جهڙي ريت اڳتي هلي پيش ايندڙ واقعن مان لڳي ٿو تہ هو بہ ان سازش جو حصو هو ڇاڪاڻ جو نئين صدر خوندڪر مشتاق جنرل شفيع کي هٽائي سندس جاءِ تي جنرل ضيا کي فوجي سربراهہ بڻايو.

صدر خوندڪر مشتاق جي دور ۾ چار وڏا قومي اڳواڻ قتل ڪيا ويا جن ۾ اڳوڻو وقتي صدر نذرالاسلام، بہ اڳوڻا وزيراعظم تاج الدين ۽ منصور علي ڪانسواءِ عوامي ليگ جو اڳوڻو صدر قمرالزمان شامل هئا.

ڇا سموري بنگلاديشي فوج مجيب جي خلاف ۽ خوندڪر مشتاق ۽ ضياالرحمان سان گڏ هئي؟ ايئن نہ هو. چيف آف جنرل اسٽاف برگيڊيئر خالد مشرف خوش نہ هو. جڏهن صدر خوندڪر مشتاق بغاوت کان فقط هڪ مهينو پوءِ مجيب جي سمورن قاتلن کي معافي ڏئي ڇڏي تہ مشرف مجيب جي حامي فوجي عملدارن سان گڏجي هڪ رٿا جوڙي ۽ نومبر 1975 ۾ هڪ ٻئي بغاوت ٿي.

فوجي سربراهہ ضياالرحمان کي گرفتار ڪري مشرف پنهنجو پاڻ کي ترقي ڏئي ميجر جنرل بڻايو ۽ فوج جو نئون سربراهہ هئڻ جي دعوا ڪيائين. هُن خوندڪر مشتاق کي هٽائي چيف جسٽس ابو صائم کي صدر بڻايو پر فقط ٽن ڏينهن کانپوءِ ٽي ست نومبر تي مجيب مخالف فوجي حاوي ٿي ويا، مشرف کي قتل ڪيو ويو ۽ ضياالرحمان هڪيرو ڀيهر فوجي سربراهہ بڻجي ويو.

ضياالرحمان صدر طور ابو صائم کي برقرار رکيو ۽ ان ريت مجيب جي حامي خالد مشرف ۽ مجيب مخالف خوندڪر مشتاق جو داستان پڄاڻيءَ تي پهتو. انهيءَ سموري قتلام جو سڀ کان وڏو فائدو جنرل ضياالرحمان کي ٿيو. ساڳي ريت ڪجھ عرصي کانپوءِ پاڪستان ۾ ذوالفقار علي ڀٽي کي پڻ اقتدار تان فارغ ڪيو ويو ۽ جنرل ضيا اقتدار تي قبضو ڪيو. ساڳي ريت هندستان ۾ اندراگانڌيءَ کي پڻ اقتدار تان هٿ ڌوئڻا پيا.

ستر واري ڏهاڪي جي ڏکڻ ايشيائي سياست

(ٻيو ڀاڱو)

پڙهندڙن لاءِ اِها ڳالهه يقيني طور تي دلچسپي ڀري هوندي تہ جڏهن شيخ مجيب الرحمان ۽ سندس گهرياتين کي بنگلاديشي فوج جي ڪجهہ جونيئر آفيسرن قتل ڪيو تڏهن بنگلاديشي فوج جو سربراهہ ميجر جنرل شفيع الله هو جنهن کي نئين صدر خوندڪر مشتاق برطرف ڪري سندس جاءِ تي جنرل ضياالرحمان کي نئون فوجي سربراهہ مقرر ڪيو.

شفيع الله کي اڳتي هلي ڪيترين ئي سفارتي ذميواريون ڏنيون ويون. 2021 ۾ سندس ڄمار ستاسي ورهيہ تي چڪي هئي. صدر خوندڪر مشتاق فقط ٽي مهينا ئي اقتدار ۾ رهي سگهيو ڇاڪاڻ جو نومبر 1975۾ هڪ ٻئي فوجي بغاوت ڪندڙ فوجي آفيسر خالد مشرف چيف جسٽس ابو صائم کي ملڪ جو نئون صدر بڻايو ۽ پنهنجو پاڻ کي فوجي سربراهہ مقرر ڪيو پر فقط ٽن ڏينهن کانپوءِ ئي سندس اِها ڪوشش ناڪام ٿي وئي ۽ فوجي سربراهہ ضياالرحمان جي حامي فوجين جنرل خالد مشرف کي قتل ڪري ضياالرحمان کي بحال ڪري ڇڏيو. اِهو واقعو ست نومبر 1975 تي پيش آيو.

انڪانپوءِ ضياالرحمان جسٽس ابو صائم کي صدارتي عهدي تي

Scanned with CamScanner

بحال رکيو ۽ انهيءَ سموري عمل جو لاڀ ضيا کي ئي ٿيو. ٽي مهينا صدر رهندڙ خوندڪر مشتاق 1978 تائين جيل ۾ رهيو ۽ پنهنجي آزاديءَ کانپوءِ وڌيڪ ارڙهن سال جيئرو رهڻ کانپوءِ 1996 ۾ انهتر ورهين جي ڄمار ۾ گذاري ويو جيڪڏهن انهيءَ دوران بنگلاديش ۽ پاڪستان جي ڪورٽن جي ڀيٽ ڪجي ته ڪجهه دلچسپ ڳالهيون سامهون اينديون.

هڪ اِها ته بنگلاديش ۾ چيف جسٽس جي عهدي تي فائز هڪ جج ابو صائم نومبر 1975 ۾ صدارتي عهدو قبوليو جيڪو هڪ باغي فوجي جنرل جو عطا ڪيل هو. اڳتي هلي جڏهن اِها فوجي بغاوت ناڪام ٿي ته جنرل ضياالرحمان ابو صائم کي نه رڳو صدارتي عهدي تي برقرار رکيو پر کيس چيف مارشل لا ايڊمنسٽريٽر پڻ بڻايو.

جڏهن ته پاڪستان ۾ ذوالفقار علي ڀٽي جي صورت ۾ سويلين چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر ماٿيو هو جنهن ڊسمبر 1971 ۾ صدر ۽ مارشل لا ائڊمنسٽريٽر وارا ٻئي عهدا سنڀاليا هئا. جيتوڻيڪ پاڪستان جي ڪورٽن ڪيترين ئي فوجي بغاوتن کي ڪامياب انقلاب ليکيندي جائز هئڻ جي سند جاري ڪئي پر ان هوندي به اڄان تائين ڪو به چيف جسٽس صدر يا چيف مارشل لا ائڊ منسٽريٽر نه بڻيو آهي.

بنگلاديش ۾ هڪ سال تائين يعني نومبر 1976 تائين ابو صائم صدر ۽ مارشل لا جو سربراهه رهيو جڏهن ته فوجي سربراهه ضياالرحمان ڊپٽي چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر بڻيل رهيو. انهيءَ دوران اصل اقتدار ضياالرحمان جي هٿ وس ئي رهيو.

نومبر 1976 ۾ ابو صائم استعفا ڏئي ڇڏي يا ڪائنس ورتي وئي بهرحال هو مارشل لا ائڊمنسٽريٽر نه رهيو ڇهن مهينن کانپوءِ اپريل 1977 ۾ جنرل ضياالرحمان صدر جو عهدو سنڀالي ورتو ۽ ان ريت ٽي ٽوپ يعني صدر، فوجي سربراهه ۽ چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر پنهنجي سر تي چاڙهيائين. اهوئي نمونو هو جنهن جي ڪجهه مهينن کانپوءِ پاڪستان ۾ جنرل ضياالحق پيروي ڪرڻ وارو هو. بنگلاديش ۾ ابو صائم وڌيڪ ويهه سال جيئرو رهيو ۽ ايڪاسي ورهين جي ڄمار ۾ 1977 ۾ گذاري ويو. جنرل ضياالرحمان اقتدار سنڀالڻ کانپوءِ مجيب

واريون پاليسيون برقرار رکيون ۽ سياسي پارٽين تي لڳل پابندي ختم نه ڪيائين. سنڌس اصل سگهه سول ۽ فوجي ڪاموراشاهي هئي جهڙي ريت اڪثرآمرن لاءِ هوندو آهي.

جيتوڻيڪ جنرل ضياالرحمان 1978 ۾ عام چونڊون ڪرائڻ جو وعدو ته ڪيو هو پر اِهو نه پارايائين جهڙي ريت پاڪستان ۾ جنرل ضياالحق ڪيو. بنگلاديش ۾ جنرل ضيا ها ۽ نه واري وراٽي تي ٻڌل هڪ ريفرنڊ ڪرايو، جنهن ذريعي 1978۾ پنهنجو پاڻکي بنگلاديش جو صدر چوندريائين.

انهيءَ دوران جيڪڏهن پاڪستان تي نظر وجهبي ته مخالف ڌر جي وڏي پارٽي نعپ تي ذوالفقار علي ڀٽي پابندي مڙهي. ليکڪ وٽ پاڪستان سپريم ڪورٽ جو اُهو اصل فيصلو موجود آهي جنهن ۾ نعپ تي پابندي ۽ انجي خاتمي بابت حڪم ڏنو ويو هو. اِهو فيصلو ٽيهه آڪٽوبر 1975 تي راولپنڊيءَ مان شائع ٿيو. انهيءَ ڇهن ڄڻن واري بينچ ۾ چيف جسٽس حمودالرحمان کانسواءِ جسٽس يعقوب علي (اڳتي هلي چيف جسٽس)، جسٽس انوارالحق (جنهن اڳتي هلي ڀٽي کي ڦاسيءَ تائين رسايو) ۽ جسٽس افضل چيما شامل هئا جيڪو قانون جو وفاقي سيڪريٽري هو ۽ اڳتي هلي اسلامي نظرياتي ڪائونسل جي سربراهه طور جنرل ضيا جي اسلامي قانونن کي عملي روپ ڏيندو رهيو شامل هئا. نعپ واري ڪيس ۾ حڪومت طرفان وڪيلن جي اڳواڻي اٽارني جنرل يحيٰ بختيار ڪئي، جيڪو 1973 وارو آئين تيار ڪندڙ ٽيم ۾ پڻ شامل هو. نعپ اڳواڻن جي نمائندگي محمود علي قصوري ڪئي جيڪو نعپ جي باني هئڻ سان گڏوگڏ 2002 کان 2007 تائين جنرل پرويز مشرف جي پرڏيهي وزير خورشيد محمود قصوريءَ جو والد پڻ هو.

نعپ جي وڪيلن ۾ عزيزالله شيخ ۽ ٻيا پڻ شامل هئا. دلچسپ ڳالهه اِها آهي ته نعپ خلاف انهيءَ ڪيس ۾ سپريم ڪورٽ شريف الدين پيرزادي کي عدالتي صلاحڪار مقرر ڪيو. پيرزادو ايوبي حڪومت ۾ ذوالفقار علي ڀٽي جي 1966۾ استعفا ڏيڻ کانپوءِ پرڏيهي وزير بڻيو هو. جنرل يحيٰ خان جي آپيشاهاڻي حڪومت دوران هو اٽارني جنرل پڻ رهيو

هو.

چيف جسٽس حمودالرحمان کي جنرل ايوب خان نومبر 1968 ۾ سپريم ڪورٽ جو سربراهه ڪيو هو، جنهن عهدي تي هو جنرل يحيٰ جي حڪومت ۾ پڻ رهيو. ان ئي دور ۾ اوڀر پاڪستان ۾ فوجي ڪاروائي ڪئي وئي جيڪا 1971 تائين هلندي رهي پر جسٽس حمودالرحمان انهيءَ وحشياڻي ڏاڍ ڏمر خلاف ٻڙڪ به نه ٻولي هئي. آخرڪار جڏهن جنرل يحيٰ خان کي اقتدار ڇڏڻو پيو ته انهيءَ ساڳئي جسٽس حمودالرحمان مشهور اسما جيلاني ڪيس ۾ جنرل يحيٰ طرفان اقتدار تي قبضي کي غير قانوني ليکيندي پنهنجي ساک بچائڻ جي ڪوشش ڪئي.

اڳتي هلي اوڀر پاڪستان جي هاڃي تي ته چڱي حمودالرحمان ڪميشن رپورٽ لکيائين پر 1975 ۾ نعپ خلاف ڪيس ۾ اخباري خبرن ۽ جاسوس عملدارن جي بيانن کي پڻ قبولڻ جوڳو ليکيندي هڪ انتهائي غلط مثال پڻ قائم ڪيائين.

حمودالرحمان جي سربراهيءَ ۾ سپريم ڪورٽ جو چوڻ هو ته پاڪستان فقط هڪ قوم تي ٻڌل آهي، ان ۾ ڪي ٻه قوميتون ناهن. ڪورٽ جي انهيءَ بيان مان مرڪزيت پسنديءَ جي ٻو ٿي اچي جنهن ذريعي رياست لاءِ انصاف ۽ سياست جو ٽٻو اونڌو ڪيو ويو. سمورن ججن يڪرائپ سان فيصلو ڏنو ته نعپ هڪ ملڪ دشمن پارٽي آهي.

نه رڳو اِهو پر ان دوران ذوالفقار علي ڀٽي آئين ۾ چوٿين ترميم پڻ ڪرائي ورتي جنهن سبب هاءِ ڪورٽن جا اختيار گهٽجي ويا ۽ آئين جي شق 199 هيٺ حراست ۾ رکڻ جو دائرو وڌي ويو. هاڻ ڪورٽن کي اِهو اختيار نه هو ته اُهي ڪنهن شخص کي حفاظتي ضمانت ڏئي سگهن يا ڪنهن حراست کي روڪي سگهن.

هڪ صدارتي حڪم ذريعي نعپ جي عهديدارن کي قومي ۽ صوبائي اسيمبلين جي ميمبريءَ تان نا اهل ڪيو ويو ان سان گڏوگڏ هڪ حڪم ذريعي خاص ڪورٽون قائم ڪيون ويون ته جيئن ”ملڪ دشمن“ سرگرمين خلاف ڪيس هلائي سگهجن.

Scanned with CamScanner

انهن تبديلين ڪانپوءِ ڪا به هاءِ ڪورٽ ان لائق نه رهي جو متاثر ٿيندڙ سياسي ڪارڪنن جي ڪا واهر ڪري سگهي يا ڏمرجي شڪار ٿيلن کي ضمانت تي آزاد ڪري سگهي. جسٽس حمودالرحمان آڪٽوبر 1975 ۾ ريٽائر ٿيو ڇاڪاڻ جو اوستائين پنجهٺ ورهين جي ڄمار تي رسي چڪو هو. هاڻ جسٽس يعقوب علي خان نئون چيف جسٽس بڻيو جنهن جي ڄمار ٺيهٺ ورهيه هئي.

مارچ 1976 ۾ پاڪستاني فوج جو سربراهه جنرل ٽڪا خان ريٽائر ٿيو ۽ ذوالفقار علي ڀٽي هڪ جونيئر ليفٽيننٽ جنرل ضياالحق کي فوجي سربراهه مقرر ڪيو. چيو ٿو وڃي ته جنرل ٽڪا خان ڀٽي کي صلاح ڏني هئي ته ضيا کي ستن سينئر جنرلن تي فوقيت ڏئي فوجي سربراهه نه بڻايو وڃي جيتوڻيڪ جنرل محمد شريف سڀ کان وڏيڪ سينئر هو پر ضيا وانگر ڀٽي جي چاپلوسي نٿي ڪيائين سو ڀٽي کيس فوج جو سربراهه نه بڻايو پر کيس جوائنٽ چيفس آف ڪميٽيءَ جو سربراهه ضرور ڪيائين جيڪو هڪ رسمي عهدو هو.

ان عهدي تي رهندي جيڪڏهن جنرل شريف چاهي به ها تڏهن به جنرل ضيا سان نه ته دشمني پرائي پئي سگهيو ۽ نه ئي وري کيس بغاوت کان روڪي پئي سگهيو.

سيپٽمبر 1976 ۾ پنجين آئيني ترميم آندي وئي جنهن ذريعي سورهن شقن ۾ تبديلي ڪئي وئي جڏهن ته پهرين شيڊول ۾ پڻ ڦير گهير ڪئي وئي. انهيءَ ترميم ذريعي هاءِ ڪورٽن جا اختيار شق 199 تحت اجائين وڏيڪ گهٽايا ويا. هاڻ پهريون ڀيرو خود جج به انهيءَ ترميم وگهي متاثر ٿي رهيا هئا. هاڻ سپريم ڪورٽ ۽ هاءِ ڪورٽن جي ججن جي ملازمت وارو عرصو رڳو ڄمار نه پر مقرر ڪيل عرصي سان ڪڇڻ ممڪن هو. هاڻ حڪومت کي اهو اختيار پڻ حاصل هو ته اُها ڪنهن جج کي سندس مرضيءَ کانسواءِ هڪ کان ٻئي هاءِ ڪورٽ بدلي ڪري پئي سگهي.

ڊسمبر 1976 ۾ ڇهين آئيني ترميم ڪئي وئي. اِها ويهڪ عام چونڊن کان اڳ قومي اسيمبليءَ جي آخري ويهڪ ثابت ٿي. انهيءَ ترميم

ذريعي جسٽس يعقوب عليءَ کي پنجھٽ ورهين جي ڄمار ٽپڻ ڪانپوءِ بہ پنهنجي عهدي تي ڪم ڪرڻ جي اجازت ملي وئي ڇاڪاڻ جو ڀٽو ڪيس چيف جسٽس بڻجڻ ڪانپوءِ انهيءَ عهدي تي برقرار رکڻ جو خواهشمند هو.

ڪجھ عرصو اڳ ئي ڀٽي ڪجھ ججن کي انهيءَ ڪري عهدي تان هٽائي ڇڏيو هو جو هو پنهنجا چار سال پورا ڪري چڪا هئا جيتوڻيڪ سندن طبعي ڄمار اڃان گهٽ هئي ايستائين جو جيڪي جج پنجونجاھ ورهين جا هئا تن کي بہ هٽايو ويو ۽ هاڻ ساڳيو ڀٽو جسٽس يعقوب کي پنجھٽ ورهين جو ٿي وڃڻ جي باوجود ان عهدي تي رکڻ لاءِ اتاولو هو. آخرڪار جنوري 1977۾ ڀٽي عام چونڊون ڪرائڻ جو اعلان ڪيو جيڪي مارچ 1977 ۾ ٿيون.

اچو تہ هڪ نظر هندستان تي وجھون جتي اندراگانڌيءَ جون 1975 ۾ هنگامي حالتون لاڳو ڪيون جنهن جي ٻن سالن اندرئي ڪيس اقتدار کان هٿ ڌوئڻا پيا.

آگسٽ 1975 ۾ اندراگانڌيءَ تيز رفتار آئيني ترميمن جو عمل شروع ڪيو ۽ سڀ کان پهرين 39هين ترميم منظور ڪرايائين انهيءَ ترميم تحت صدر، نائب صدر، وزيراعظم ۽ لوڪ سڀا جي اسپيڪر جي چونڊ بابت ڪورٽن ۾ سوال اٿارڻ جي اجازت نہ هئي پوءِ ڀل انهيءَ چونڊ ۾ بدعنوانيءَ جو الزام ئي ڇو نہ هجي، انهيءَ ترميم کي ماضيءَ تي پڻ لاڳو ڪيو ويو هو. اصل ۾ هندستاني سپريم ڪورٽ گذريل چونڊن ۾ اندراگانڌيءَ جي سوڀ ۾ بيقاعدگين جي ٻڌڻي ڪرڻ واري هئي. مخالف ڌر جي اڳواڻ راج نارائڻ اندراگانڌيءَجي چونڊ خلاف ڪيس داخل ڪيو هو ۽ الله آباد هاءِ ڪورٽ اندراگانڌيءَ خلاف فيصلو ڏئي ڪيس ايندڙ چونڊن ۾ حصو وٺڻ کان روڪي چڪي هئي .

لڳوائڻ تي تہ اندراگانڌيءَ لوڪ سڀا .واري پنهنجي سيٽ وڃائي ڇڏيندي سوهن هنگامي حالتون لاڳو ڪندي سڌو سنئون حڪمن ذريعي حڪومت ڪرڻ شروع ڪئي. جڏهن 39هين ترميم ذريعي پنهنجي حيثيت سگهاري ڪري ورتائين ۽ پنهنجو پاڻ کي هندستاني سياست کان

ڊار ٿيڻ کان بچائي ورتائين ته اينڊڙ ڪجهه مهينن ۾ حڪومت انهن ستن بنيادي آزادين کي نپوڙي ڇڏيو جن جي هندستاني آئين ضمانت ڏني هئي.

اندراگانڌيءَ لوڪ سڀا جي معياد ۾ هڪ سال جي واڌ ڪئي ته جيئن هوءَ هڪ وڌيڪ سال حڪومت ڪري سگهي جهڙي ريت بنگلاديش ۾ شيخ مجيب جاتيا سنگهه سد جي عرصي ۾ واڌ آڻيندي ڪيو هو.

اندراگانڌيءَ وڌيڪ ٽي ترميمون منظور ڪرايون، جن هندستاني آئين ۽ قانون کي ڇيهو رسايو. ايڪيتاليهين ترميم ذريعي صدر، نائب صدر، وزيراعظم ۽ سمورن گورنرن خلاف ڪو به فوجداري يا ديواني ڪيس داخل نه پئي تي سگهيو، نه رڳو سندن عهدي واري عرصي دوران پر انڪانپوءِ به سڄي حياتي. انجو مطلب اِهو هو ته جيڪڏهن ڪو هڪ ڏينهن لاءِ به گورنر بڻجي ويو ته سڄي حياتي سمورن ڪيسن کان محفوظ ٿي ويندو.

پر سڀ کان وڌيڪ تباهيءَ ڀري ۽ ڏور رس نتيجا رکندڙ ٻائيتاليهين ترميم هئي جنهن تحت هنگامي حالتن جو ابتدائي مدو ڇهن مهينن کان وڌائي هڪ سال ڪيو ويو ۽ هندستان کي هڪ سوشلسٽ سيڪولر رياست جو درجو ڏنو ويو. ان ۾ ته ڪا اٽسهائيندڙ ڳالهه نه هئي پر ان سان گڏوگڏ پارليامينٽ جي آئيني ترميمي اختيارن تان سمورين حد بنديون هٽايون ويون يعني هاڻ ڪنهن به ترميم کي ڪنهن به ڪورٽ ۾ چيلنج ڪرڻ ممڪن نه هو. انهيءَ ترميم تي فيصلو ڏيندي هندستاني سپريم ڪورٽ 1980 واري مشهور منروا ڪيس ذريعي انکي مڏو ڪري ڇڏيو. ڪورٽ 1973 ۾ ڪيشو آنڊيا ڀارتي ڪيس جي فيصلي ۾ استعمال ڪيل آئين جي بنيادي ڍانچي وارو تصور استعمال ڪيو ۽ چيو ته ڪا به ترميم جيڪڏهن آئين جي بنيادي ڍانچي سان ٽڪراءُ ۾ هوندي ته انکي ختم ڪري سگهجي ٿو.

جن ڏينهن ۾ اندراگانڌي هنگامي حالتن دوران هندستاني آئين کي ڦيٽاري رهي هئي ۽ پنجاهه هزار کان وڌيڪ ماڻهو گرفتارڪيا ويا هئا ته چيف جسٽس اجيت ناٿ ري مڪمل طور تي اندراگانڌيءَ جو ٻانهن

ٻيلي بڻيل هو.

ساڳئي ئي ريت بنگلاديش جو چيف جسٽس ابو صائم ۽ پاڪستاني چيف جسٽس يعقوب عليءَ جا چپ پڻ سبيل هئا. اجيت ناٿ ري کي مقرر ڪندي 1973 ۾ اندراگانڌي ٽن ججن جي حق تلفي ڪئي هئي سندس اهڙي مقرريءَ کي ڪورٽن تي حملو ليکيو ويو هو. انهيءَ مقرريءَ سان هندستاني ڪورٽن ۾ به چاپلوسيءَ جي شروعات ٿي جتي وزيراعظم کي خوش رکڻ جون ڪوششون ٿيڻ لڳيون ۽ چيف جسٽس اجيت ناٿ پنهنجو پاڻکي مڪمل طور تي اندراگانڌيءَ جي تابع بڻائي ڇڏيو.

اِهو و هنوار مرار جي ڏيسائي حڪومت دوران بدلايو ويو. اجيت ناٿ ري جي دور جي جبل پوري شڪلا وارو ڪيس انتهائي مشهور ٿيو هو جيڪو اپريل 1976 ۾ هليو. انجي فيصلي ۾ اجيت ناٿ ۽ چئن ٻين ججن هندستاني آئين ۾ ڏنل شخصي آزادين تي ڪاري وار ڪيو ۽ چيو ته ڪو به شخص هاءِ ڪورٽ ۾ حبس بيجا جي درخواست نٿو ڏئي سگهي شخصي حاضريءَ واري قانون تحت ڪنهن به شخص کي گرفتار ڪرڻ کانپوءِ ڪورٽ ۾ پيش ڪرڻ لازمي هوندو آهي پر هاڻ هندستاني سپريم ڪورٽ جو چوڻ هو ته اِهو ڪرڻ ضروري ناهي.

اهڙو فيصلو ڪندي هاءِ ڪورٽ ته شخصي آزاديءَ جي انهيءَ حق جو بچاءُ ڪري چڪي هئي پر هندستاني سپريم ڪورٽ اِهو ڪرڻ کان نابري واري. ڪمال اِهو ٿيو جو جن چئن ججن حڪومت جي حق ۾ فيصلو ڏنوسي هڪڙئي پويان چيف جسٽس بڻيا پر اختلافي فيصلو ڏيندڙ جسٽس ايڇ آر کناکي چيف جسٽس نه بڻايو ويو.

جسٽس کنا جسٽس اجيت ناٿ ري کانپوءِ سينئر ترين جج هو ۽ چيف جسٽس بڻجڻ سندس حق هو پر اندراگانڌيءَ ڪيس نظرانداز ڪري کائنس جونيئر ججن کي چيف جسٽس بڻايو ته جسٽس کنا احتجاج طور عهدي تان استعفا ڏئي ڇڏي. جسٽس مرزا ريٽائر ٿيڻ کان اڳ فقط هڪ سال لاءِ چيف جسٽس بڻيو.

اجيت ناٿ واري انهيءَ فيصلي جي روشنيءَ ۾ سپريم ڪورٽ

سمورين هاءِ ڪورٽن لاءِ حڪم جاري ڪيو ته اِهي حبس بيجا وارن ڪيسن ۾ حراست ۾ ورتل فردن جي حق ۾ فيصلو نه ڏين.

آخرڪار 1977 وارين نين عام چونڊن جي موقعي تي هنگامي حالتون ختم ڪيون ويون. اندراگانڌيءَ کي پيانڪ شڪست آئي ۽ کيس اقتدار پنهنجي مخالف مرار جي ڊيسائيءَ حوالي ڪرڻو پيو جنهن جي جنتا پارٽيءَ سڀ کان وڌيڪ سيٽون حاصل ڪيون هيون. نئين حڪومت چوئيتاليهين ترميم پيش ڪئي جيڪا 1978 ۾ يڪرائيپ سان منظور ڪئي وئي.

ٻئي پاسي پاڪستان ۾ ٻه مارچ 1977 ۾ عام چونڊون ٿيون ۽ پيپلز پارٽي وڏي اڪثريت سان کٽي وئي پر مخالف ڌر جي پاڪستان قومي اتحاد عام چونڊن جا نتيجا قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ ڌانڌليءَ جو الزام مڙهيو.

سخت احتجاجي تحريڪ کانپوءِ ڀٽو نيون چونڊون ڪرائڻ تي راضي ٿيو، پر پنج جولاءِ 1977 تي فوج جي سربراهه جنرل ضياالحق مارشل هڻي اقتدار تي قبضو ڪري ورتو. هن ٽن مهينن اندر عام چونڊون ڪرائڻ جو اعلان ته ڪيو پر بنگلاديش واري جنرل ضياالرحمان وانگر ئي پنهنجي وعدي تان ڦري ويو.

جهڙي ريت بنگلاديش ۾ جنرل ضياالرحمان هڪ سويلين جسٽس ابو صائم کي صدر واري عهدي تي برقرار رکيو ساڳي ريت پاڪستان ۾ ضياالحق به سويلين صدر فضل الاهي چوڌريءَ کي برقرار رکيو. بنگلاديش ۾ سترهن مهينن کانپوءِ ابو صائم جي جاءِ تي جنرل ضياالرحمان صدر بڻيو جڏهن ته پاڪستان ۾ جنرل ضياالحق چوڏهن مهينا چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر رهڻ کانپوءِ صدر پڻ بڻجي ويو.

فضل الاهي چوڌري آگسٽ 1978 ۾ پنهنجو پنجن سالن وارو صدارتي مدو مڪمل ڪري چڪو هو. بنگلاديش ۾ ضياالرحمان هڪ جڙتو ريفرنڊم ذريعي پنهنجو پاڻ کي صدر چونڊرائي سياسي سرگرمين جي اجازت ڏئي ڇڏي ۽ مجيب الرحمان جي سوشلسٽ پاليسي ختم ڪري ٻيهر منڊيءَ واري معيشت شروع ڪيائين. ان ريت پاڪستان،

بنگلاديش ۽ هندستان ٽئي ملڪ پنهنجي هلڪي ڦلڪي سوشلزم تان هٽي ويا يا هٽايا ويا.

ان ريت 1970 واري ڏهاڪي جي پوئين اڌ ۾ ٽنهي ملڪن ۾ ساڄي ڌر جا حاڪم اقتدار ۾ آيا يعني ڀ جنرل ضيا ۽ ٽيون ڊيسائي.

بنگلاديش ۾ فيبروري 1979 ۾ عام چونڊون ٿيون ۽ جنرل ضياالرحمان پنهنجي پارٽي بنگلاديش نيشنلسٽ پارٽيءَ کي اڪثريت سان ڪامياب ڪرايو جڏهن ته پاڪستان ۾ اپريل 1979 دوران ذوالفقار علي ڀٽي کي ڦاهيءَ چاڙهيو ويو.

Scanned with CamScanner

ستر واري ڏهاڪي جي ڏکڻ ايشيائي سياست

(پاڱو ٽيون)

1970 واري ڏهاڪي جي ڏکڻ ايشيائي سياست تي ڳالهه ٻولهه اوستائين اڌوري رهندي، جيستائين افغانستان جو ذڪر نہ ڪبو ڇاڪاڻ جو ان ملڪ انهيءَ ڏهاڪي ڪانپوءِ انتهائي ڏکيون حالتون ڏٺيون آهن.

هت افغانستان بابت تاثر ليکڪ جي ذاتي مشاهدن ۽ افغانستان جي حزب عوامي جمهوريا يا پيپلز ڊيموڪريٽڪ پارٽي آف افغانستان جي پرچم ۽ خلق ڌڙن سان لاڳاپيل دوستن سان ڪچهرين تي ٻڌل آهي. 1980 واري ڏهاڪي ۾ سوويت يونين جي وشال ڌرتيءَ تي هزارين افغان شاگرد ۽ شاگردياڻيون تعليم پرائي رهيا هئا جنهن دوران ليکڪ کي پڻ ڪجهه سال اُتي رهڻ جو موقعو مليو هو. هت ڏنل مشاهدن جي خامي کوٽيءَ کي ليکڪ جي يادگيريءَ جي ڪمزوري ليکيو وڃي.

پهرين افغانستان جي پسمنظر جي ڪجهه ڳالهه ڪجي. اوڻويهين صديءَ ۾ برطانوي فوجن گهٽ ۾ گهٽ ٻہ ڀيرا افغانستان کي پنهنجي بيلڪيت بنائڻ جي ڪوشش ڪئي. پهرين 1838 کان 1840 دوران ۽ پوءِ ٻيو ڀيرو انکان چاليهہ ورهيہ پوءِ 1871 کان 1880 دوران. ٻئي ڀيرا برطانيا کي ناڪامي پلئہ پئي.

ويهين صديءَ جي شروعات ۾ امير امان الله خان 1919 کان 1929 تائين افغانستان کي جديد بنائڻ جي ڪوشش ڪئي پر سندس روشن خيال ۽ ترقي پسند پاليسيءَ جي شديد مخالفت ٿي ۽ هڪ گهرو لڙائيءَ ڪانپوءِ کيس معزول ڪيو ويو. 1933 کان 1973 تائين افغانستان تي ظاهر شاهه راڄ ڪيو، جنهن سوويت يونين ۽ ٻين وڏين طاقتن سان سٺا ناتا رکڻ جي ڪوشش ڪئي.

افغانستان لاءِ 1973 وارو سال هڪ موڙ ثابت ٿيو جڏهن سردار دائود پنهنجي سئوٽ ۽ سالي ظاهر شاهه جو تختو اونڌو ڪري ڇڏيو جيڪو تن ڏينهن ۾ اٽليءَ مان پنهنجو علاج ڪرائي رهيو هو. ليکڪ کي ڪجهه افغان دوستن ٻُڌايو ته دائود خان پيپلز ڊيموڪريٽڪ پارٽي آف افغانستان جي پٺڀرائي سان اقتدار ۾ آيو هو، جيڪا 1965 ۾ سوويت يونين جي ڪجهه حمائتي دانشورن ۽ سياستدانن جي قائم ڪيل هڪ کاٻي ڌر واري پارٽي هئي، جنهن ۾ نورمحمد تره ڪئي ۽ ببرڪ ڪارمل اهم اڳواڻ هئا. انهيءَ پارٽيءَ جو فوج ۾ وڏو اثر رسوخ هو ۽ دانشور حلقن ۾ پڻ، جن بادشاهت ختم ڪري جمهوريت قائم ڪرڻ ٿي چاهي.

اِها پارٽي پنهنجي قائم ٿيڻ واري ڏينهن کانوئي ڪامريڊن جي پاڻ ۾ اختلافن جو شڪار رهي، جنهن جو گهڻي ڀاڱي تعلق سوشلزم ڏانهن وک وڌائڻ سان هو. تره ڪئي ڪٽر ڪميونسٽ هو جنهن برطانوي راڄ دوران ڪيترائي سال هندستان ۾ گذاريا هئا. خاص طور تي بمبئي ۾ سندس ڪيترائي دوست هئا جن کان مارڪسزم ۽ ليننزم جو علم پرايو هئائين. تره ڪئي جي حڪمت عملي سادي سودي هئي ته افغانستان ۾ اقتدار تي قبضو ڪري سوشلزم آندو وڃي. سندس ڀيٽ ۾ ببرڪ ڪارمل هڪ معتدل اڳواڻ هو ڇاڪاڻ جو سندس تربيت امير اکبر خيبر ڪئي هئي جنهن تره ڪئي جي ڀيٽ ۾ افغان حقيقتن کي بهتر انداز ۾ پروڙيو ٿي.

انهن ئي اختلافن سبب 1967 ۾ پارٽي ٻن ڌڙن خلق ۽ پرچم ۾ ورهائجي وئي. انهن ٻنهي ڌڙن پنهنجي طور تي افغان فوج ۾ گهڙڻ جي ڪوشش ڪئي. انهيءَ دوران حفيظ الله امين خلق ڌڙي ۾ شامل ٿيو. هُن

امريڪا جي ڪولمبيا يونيورسٽيءَ مان تعليم پرائي هئي اُتي مارڪسزم پڙهڻ ڪانپوءِ ان کان متاثر ٿيو هو. هو افغانستان ۾ نوجوان اڳواڻ طور اڀريو ۽ فوج سان گڏوگڏ نوجوانن ۾ به گهر ڪري ورتو هئائين.

هٿياربند فوجن ۾ ڪاٻي ڌر جي وڌندڙ اثرن جو هڪ سبب اهو هو ته سوين نه پر هزارين افغان فوجي ۽ پوليس عملدار سوويت يونين مان تربيت پرائي آيا هئا ۽ اُتان جي سوشلسٽ انقلابي خيالن کان متاثر هئا. سموري ويهين صدي افغانستان هڪ انتهائي پوئتي پيل ۽ غريب ملڪ رهيو هو ۽ انجي قبائلي ۽ جاگيرداراڻي روائتن ۽ معيشت کي انهن نوجوان ۽ پراڻن ڪامريڊن بدلائڻ ٿي چاهيو. دائود خان جي اقتدار سنڀالڻ تي اِها اُميد پئدا ٿي هئي ته هاڻ تيز رفتار تبديليون اينديون ۽ سگهو ئي منزل تي وڃي رسبو.

پر جيئن سردار ڪندا آهن، سردار دائود به سڌارا آڻڻ کان هٻڪڻ لڳو ۽ نئين آئين ذريعي جنوري 1970 ۾ هڪ پارٽي راڄ قائم ڪيائين ۽ پنهنجي قومي انقلابي پارٽي قائم ڪيائين. انتي پيپلز ڊيموڪريٽڪ پارٽي آف افغانستان پنهنجي حڪمت عملي جوڙي ۽ پرچم ۽ خلق ڌڙن کي ڳنڍڻ جون ڪوششون شروع ٿي ويون. مير اڪبر خيبر انهيءَ ايڪتا لاءِ وڏيون ڪوششون ڪيون پر اختلاف وڌندا ويا. سردار دائود ڏٺو ته سندس مخالف پارٽي متحد ٿي سگهي ٿي سو انتي ڪاهه ڪري ڏنائين 19 اپريل 1978 تي مير اڪبر خيبر کي قتل ڪيو ويو جيڪو هو ته ٿيونجاهه ورهين جو پر پنهنجي پارٽيءَ ۾ انتهائي معتبر حيثيت رکندڙ هو.

پارٽيءَ انهيءَ قتل جو الزام سردار دائود تي ڌريو جڏهن ته سردار دائود انجو ذميوار گلبدين حڪمتيار کي ليکيو جيڪو تن ڏينهن ۾ پاڪستان مان دائود حڪومت خلاف سازشون سٽي رهيو هو مير اڪبر خيبر جي قتل ڪانپوءِ مظاهرا شروع ٿيا جن کان گهٻرائجي سردار دائود ڪاٻي ڌر جي سمورين ڌرين خلاف ڀرپور ڪارروائي شروع ڪري ڏني، نتيجي طور ڪيترائي ترقي پسند ڪارڪن گرفتار ٿيا جڏهن ته ٻيا

روپوش ٿي ويا۔ اهي حالتون پيپلز ڊيموڪريٽڪ پارٽي آف افغانستان لاءِ زندگي ۽ موت جو سوال هيون، جنهن تي خلق ڌڙي حفيظ الله امين جي اشاري تي افغان هٿياربند فوجن ۾ پنهنجي حمائتين کي بغاوت ڪرڻ لاءِ چيو۔

ستاويهه اپريل 1978 تي بري فوج جي ڪرنل اسلم وطن يار ۽ هوائي فوج جي ڪرنل عبدالقادر پنهنجي دستن سان صدارتي محل تي ڪاهه ڪئي ۽ صدر دائود کي ڪٽنب سوڌو قتل ڪري وڌو۔ اِهو لڳ ڀڳ اهڙو ئي ڏيک هو جهڙو ٽي سال اڳ بنگلاديش ۾ شيخ مجيب الرحمان سان پيش آيو۔ افغانستان ۾ هڪ نئين انقلابي ڪائونسل جوڙي وئي جنهن جو سربراهه نور محمد تره ڪئي کي بڻايو ويو ۽ ببرڪ ڪارمل نائب صدر جڏهن تہ حفيظ الله امين پرڏيهي وزير بڻيو۔ ان کي ثور انقلاب جو نالو ڏنو ويو، جيڪو اُن افغان مهيني جو نالو هو جنهن ۾ اِهو انقلاب آيو هو۔

افغانستان کي ڊيموڪريٽڪ ريپبلڪ آف افغانستان جو نالو ڏنو ويو، جنهن جو صدر هڪ حد تائين انتها پسند سوچ رکندڙ نور محمد تره ڪئي هو، جنهن زمين جي نئين سر ورهاست، عورتن جي حقن جي بحالي، وياج تي پابندي ۽ ڪنوارن جي وڪري تي پابنديءَ سان گڏوگڏ مذهب کي رياست ۽ سياست کان ڌار ڪرڻ وارا تڪڙا سڌارا ڪيا۔

جيتوڻيڪ اِهي سڌارا تہ ڀلا هئا پر اِهي لاڳو ڪرڻ جو ڪو بندوبست نہ هو۔ صدين کان افغانستان جا ڳوٺاڻا علائقا مرڪزي حڪومت جي عملداريءَ کان آجا پئي رهندا آيا۔ مقامي سردارن ۽ جاگيردارن جي علائقن ۾ مذهبي اڳواڻ ئي گهڻي ڀاڱي ڳوٺاڻي افغانستان ۾ اقتدار جا اصل واڳ ڌڻي هئا۔

پوءِ ٿيو اِهو جو صدر تره ڪئي پنهنجي ذات جي چوڌاري هڪ وڪڙ جوڙي ڇڏيو، جنهن دوران حفيظ الله امين سان صلاح مشورو ڪرڻ کانسواءِ ڪجهه اهم فيصلا ڪيا ويا، جنهن ڪيس مڇرائي وڌو۔ اِها بہ حقيقت هئي تہ انقلاب اصل ۾ حفيظ الله امين جي چرچ تي سنڌس لي سائين آندو هو ۽ هُن سمجهيو ٿي تہ هو ئي انقلاب جو اصل باني

آهي جنهن جي مرضيءَ کانسواءِ تره ڪئي صدر نہ پئي ٿي سگهيو. ٿور انقلاب جي پهرين ارڙهن مهينن اندر ئي پرچم ڌڙي جي اڪثر ڪارڪنن کي اقتدار کان ٻاهر تڙيو ويو هو ڇاڪاڻ جو هو تيز رفتار نہ پر ڏاڪي بہ ڏاڪي سڌارن جا حمائتي هئا، ايستائين جو سوويت يونين پڻ تره ڪئي ۽ امين کي مشورو ڏنو تہ رفتار گهٽائي وڃي ۽ پرچم ڌڙي کي ڇني ڌار نہ ڪيو وڃي.

سيپٽمبر 1979 ۾ حفيظ الله امين جوابي انقلاب آندو ۽ فوج ۾ پنهنجي ساٿارين جي مدد سان تره ڪئي کي گرفتار ڪري ملڪ جو صدر بڻجي ويو. تره ڪئي ٻاهٺ ورهين جو هو جڏهن تہ، امين فقط پنجاهہ ورهين جو، شايد انڪري ئي هُن ليکيو ٿي تہ هو ڀرپور سگهہ سان انقلاب جي سرواڻي ڪري سگهي ٿو. آڪٽوبر ۾ تره ڪئي کي قتل ڪيو ويو جنهن تي سوويت يونين پنهنجي ڪاوڙ جو اظهار ڪيو. ليکڪ کي ماسڪو ۾ ڪيترن ئي دوستن ڄاڻايو تہ تره ڪئيءَ ڪيترائي ڀيرا سوويت يونين کي پنهنجي انقلاب جي مضبوطيءَ لاءِ افغانستان ۾ مداخلت جي منٿ پڻ ڪئي هئي پر سوويت اڳواڻ برزنيف اهڙي درخواست رد ڪري ڇڏي هئي. هاڻ جو تره ڪئي وڃي چڪو هو ۽ امين مار ڌاڙ ۾ رذل هو تہ ان ڳالهہ جو امڪان پڻ اٿي پيو هو تہ ڪٿي عوامي بغاوت نہ ٿي پوي جيڪا سموري انقلاب جي ئي تڏا ويڙهہ نہ ڪري وجهي.

اهڙي صورتحال ۾ سوويت فوجن ڊسمبر 1979 جي آخري هفتي ۾ سرحد اورانگهي افغانستان تي ڪاهہ ڪئي ۽ حفيظ الله امين کي قتل ڪري ببرڪ ڪارمل کي صدر بڻايو جنهن جو تعلق پرچم ڌڙي سان هو ۽ جنهن کي خلق ڌڙي سفير بڻائي پرڏيهہ اُماڻي ڇڏيو هو. ان ريت جيڪا خوني راند اپريل 1978 ۾ مير خيبر جي قتل سان شروع ٿي سا ٻن سالن کان بہ گهٽ عرصي ۾ دائود، تره ڪئي ۽ امين سان گڏ سوين جانيون ڳهي ستر واري ڏهاڪي جي پڄاڻي تائين آئي پر 1980 کان انجي هڪ نئين ڏکهي دور جي شروعات ٿيڻي هئي.

هن مضمون جي پڄاڻيءَ تي انهيءَ تي ويچارينداسين تہ افغانستان، بنگلاديش، پاڪستان ۽ هندستان جي 1970 واري ڏهاڪي جي

سياست کي ڪهڙي ريت ڏسڻ گھرجي. اندرا، مجيب، دائود ۽ ڀٽي تي ڳالهائي چڪا آهيون ته ڪهڙي ريت کين اقتدار تان هٽايو ويو ۽ ان ۾ ڪهڙي ريت رياستي ادارن لڳ ڀڳ هڪجھڙو ئي ڪردار ادا ڪيو. انهيءَ بحث مان ڪهڙا نتيجا حاصل ڪري سگھون ٿا ۽ ڪهڙا سبق پرائي سگھون ٿا جيڪي تاريخ، سياست ۽ سماجيات سمجھڻ ۾ اسانجي مدد ڪري سگھن.

هڪ اهم نتيجو ته اِهو آهي ته جمهوريت ۽ سياست کي سمجھڻ سولو ڪم ناهي. جمهوريت سياست مان ڦٽي ٿي ۽ جيڪڏهن سياست کي ڦٽايو ويندو ته جمهوريت جا ترا نڪري ويندا.

جڏهن ڪا حڪومت يا رياست تشدد وارو رستو ٿي اختيار ڪري ۽ ان لاءِ قومي سلامتيءَ جو بهانو ٿي گھڙي ته پوءِ معاشرو به پرتشدد ٿي وڃي ٿو. اندرا، ڀٽي، تره ڪئي، دائود ۽ مجيب ۾ هڪجھڙي ڳالهه اِها ئي هئي ته هنن پنهنجي مخالفن کي برداشت نٿي ڪيو. هو جيڪڏهن مخالف ڌر کي ڪم ڪرڻ ڏين ها ته ڪر هوند نتيجا مختلف هجن ها.

1973 ۾ جڏهن سردار دائود اقتدار تي قبضو ڪيو ته گھڻ-پارٽي جمهوريت جي راهه اختيار ڪري پئي سگھيو پر هُن هڪ-پارٽي سرشتو رائج ڪيو ۽ پيپلز ڊيموڪريٽڪ پارٽي آف افغانستان جھڙين پارٽين کي تباهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. هو جيڪڏهن اِهو پروڙي ها ته سياسي اختلاف .جمهوريت جو حصو آهن ته شايد سندس ملڪ ۾ ڪجھه استحڪام اچي سگھي ها.

ساڳي ڳالهه پيپلز ڊيموڪريٽڪ پارٽي آف افغانستان تي پڻ لاڳو ٿئي ٿي. بالادست خلق ڌڙي مجموعي طور تي پنهنجي هم خيال پرچم ڌڙي کي برداشت نه ڪيو ۽ انکي ٽوڙڻ يا ناس ڪرڻ لاءِ پتوڙيو، جنهن سبب ڪاٻي ڌر مجموعي طور تي ڪمزور ٿي.

هوڏانهن شيخ مجيب الرحمان گڏيل پاڪستان ۾ جمهوري جدوجهد ڪئي پر خود پنهنجي نئين آزاد ملڪ بنگلاديش ۾ سمورن سياسي مخالفن کي چيڀاٽڻ تي سندرو ٻڌائين. سمورا اختيار پنهنجي هٿ

وس ڪيائين ۽ پوءِ سمورين سياسي پارٽين تي پابندي مڙهي هڪ پارٽي سرشتو رائج ڪيائين جهڙي ريت افغانستان ۾ سردار دائود ڪيو هو.

مجيب سڌسماءُ تي پابنديون مڙهيون، ڪورٽن کي منڊو ڪيو ۽ پنهنجي چوڌاري شخصي حصار قائم ڪندي هڪ قسم جي سورما پرستي شروع ڪيائين. اهڙن ماڻهن جي سورمي مان ٻڙي ٽيڻ ۾ ويرم ئي نہ لڳندي آهي.

ڀٽي جي جمهوري جدوجهد مجيب جي جمهوري جدوجهد کان عرصي جي لحاظ کان تہ گهٽ هئي پر هئي شايد ڪنهن حد تائين بهتر. ڀٽي هڪ پارٽي راڄ قائم نہ ڪيو جهڙي ريت دائود ۽ مجيب ڪيو هو. نہ ئي هُن سمورين اخبارن تي پابندي مڙهي جهڙي ريت مجيب ڪيو هو. ڀٽي جي فيڊرل سيڪيورٽي فورس مجيب جي قومي سيڪيورٽي فورس جي ڀيٽ ۾ گهٽ رت پياڪ هئي، جيتوڻيڪ ٻنهي کي سياسي مخالفن خلاف استعمال ڪيو ويو. ساڳي ريت بدعنوانين ۾ بہ پيپلزپارٽي عوامي ليگ کان بهتر هئي گهٽ ۾ گهٽ 1970 واري ڍاڪي ۾.

هندستان ۾ اندراگانڌي انهن ٻنهي جي ڪٿي وچ ۾ هئي. هُن هڪ پارٽي سرشتو رائج نہ ڪيو جهڙي ريت مجيب ڪيو هو ۽ نہ ئي پنهنجي سڀ کان وڏي مخالف ڌر جي پارٽيءَ کي ختم ڪرايائين جهڙي ريت ڀٽي ڪيو هو. اندراگانڌيءَ ڀٽي وانگر ڪو حيدرآباد سازش ڪيس بہ نہ ٺاهيو هو ۽ نہ ئي پنهنجي مخالفن کي غدار ۽ پرڏيهي ايجنٽ سڏيو هئائين پر اندرا پنهنجي پٽ کي پنهنجو نائب بڻايو جهڙي ريت مجيب ڪيو هو پر جيڪو ڀٽي نہ ڪيو.

جيڪڏهن غور سان ڏسجي تہ نظر ايندو تہ اندرا ۽ ڀٽو سکڻ لاءِ تيار هئا جهڙي ريت ڀٽي مخالف ڌر سان ڳالهين ٻولهين ذريعي ظاهر ڪيو. آخري دور ۾ ڀٽو تبديل ٿي رهيو هو ۽ جيڪڏهن کيس موقعو ملي ها تہ شايد مخالف ڌر سان گڏجي هلي ها. پر جهڙي ريت اڳ ۾ چيو ويو آهي تہ جمهوريت ۽ سياست سکڻ ڏکيو ڪم آهي ۽ معاشري کي اِهو سکڻ ۾ وقت لڳندو آهي.

Scanned with CamScanner

هت بينظير ڀٽو ۽ نواز شريف جا مثال ڏئي سگهجن ٿا ته هنن کهڙي ريت پنهنجو پاڻ کي تبديل ڪيو ۽ جمهوري اڳواڻن جي صورت ۾ سامهون آيا.

هاڻ جيڪڏهن انهيءَ ڏکڻ ايشيائي ڊرامي جي ٻين ڪردارن جو ذڪر ڪريون ته هندستان ۾ فوج سياست کان بنھ ڌار رهي جنهنڪري اُتي جمهوريت هلندي رهي، جيستوڻيڪ جمهوريت ذريعي مودي به چونڊجي آيو. افغانستان ۾ فوجي بغاوت کي انقلاب جو نالو ڏنو ويو، جنهن جي ٽوڙ طور رد انقلاب ٿيو، اِهو ئي ڪجهه بنگلاديش ۾ پڻ ٿيندو رهيو جڏهن ته پاڪستان ۾ جنرل ضيا جي فوجي بغاوت سڀ کان وڌيڪ تباهيءَ ڀري ثابت ٿي.

غير سياسي مداخلت سبب حالتون وڌيڪ خراب ٿيون ۽ قانون جي بالادستي جيئن پوءِ تيئن ختم ٿيندي وئي. انجي ئي نتيجي ۾ لساني، مذهبي ۽ فرقيوار قوتون سگهاريون ٿينديون آهن ڇاڪاڻ جو سياست جي غير موجودگيءَ ۾ ماڻهو ٻيون سڃاڻپون ڦلهوريندا آهن.

ڪورٽن کي اندرا، مجيب ۽ ڀٽي ٽنهي نپوڙيو. هاڻ چئي سگهجي ٿو ته هندستان ۽ بنگلاديش ۾ ڪورٽن ڇڱي موچاري آزادي ماڻي ورتي آهي. هندستان ۾ اندرا طرفان ڪيل آئيني ترميمون سگهو ئي پارليامنٽ ۽ ڪورٽن جي مدد سان ٺيڪ ڪيون ويون، ساڳيو ئي ڪجهه بنگلاديش ۾ ٿيو پر پاڪستان ۾ هڪ کان پوءِ ٻئي آئيني ترميم ايندي رهي.

سو سائين منهنجا! پهريون سبق ته اِهو آهي ته سياسي عمل کي هلڻ ڏنو وڃي ۽ سياسي قوتن کي پنهنجي غلطين مان سکڻ جي وٿي ملڻ گهرجي. جيڪڏهن فرد ۽ ادارا ليڪين ته ڪانئن کي غلطيون ٿيون آهن ته ڪين انهن جو اعتراف ڪرڻ ۽ سڌارڻ جو موقعو ملڻ گهرجي.

پڇاڙيءَ ۾ ايترو چئي سگهجي ٿو ته انتظاميا، ڪورٽون ۽ پارليامنٽ سڀ اهم آهن پر شايد ڪورٽون سڀ کان وڌيڪ اهم آهن ۽ انجي ڪلهن تي وڏي ذميواري آهي ته جيڪڏهن انتظاميا انساني حقن جي ڪا ڀڃڪڙي ڪري ته ڪورٽن کي ئي اڳتي اچڻو پوندو.

جيڪڏهن پاڪستان، هندستان ۽ بنگلاديش جي ڪورٽن 1970 واري ڍاڪي ۾ آزاداڻو ڪردار ادا ڪيو هجي ها ته اڄ هن خطي جي سياسي زندگي بنهه مختلف هجي ها.

انساني حقن جي ڀڃڪڙيءَ سان قومي سلامتيءَ کي وڌيڪ هاڃو رسيو آهي. جيڪڏهن ڪورٽون انتظاميا جي ڪمن ڪارين ۾ مداخلت ڪنديون، جهڙي ريت جسٽس افتخار چوڌري ۽ جسٽس ثاقب نثار ڪيو، ته پوءِ اُهي پنهنجا اختيار اورانگهين ٿيون، جنهن سبب حالتون اڃائين وڌيڪ خراب ٿين ٿيون.

سڀ کان وڌيڪ اهم ڳالهه اِها آهي ته معاشري ۾ سکڻ جو عمل جاري رهڻ گهرجي. جيڪڏهن ائين نه ٿيو ته پوءِ اسين دائرن ۾ ئي سفر ڪندا رهنداسين جهڙي ريت پوين ذري گهٽ پنجهتر سالن کان ڪندا اچون.

ڏکڻ ايشيائي سياست تي ڳالهه ٻولهه ۾ چين ۽ ايران کي پڻ شامل ڪرڻ گهربو هو ڇاڪاڻ جو ٻنهي 1970 واري ڍاڪي ۾ وڏيون تبديليون ڏنيون آهن پر انکي ڪنهن ايندڙ مضمون ۾ بحث هيٺ آڻبو.

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جون اهم ترين لکڻيون

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جي هڪ سئو کان وڌيڪ ڪتابن مان اهم ترين جي چونڊ انتهائي ڏکيو ڪم ٿيندو. ذاتي طور تي مون لاءِ تہ سندس پهريون ڪتاب يا ڪتابڙو جيڪو مون پڙهيو هو، سو ئي اهم ثابت ٿيو. اِها 1980 واري ڏهاڪي جي شروعات جي ڳالهہ آهي. آءٌ ڪراچيءَ جي هڪ ڪاليج ۾ پڙهندو هئس ۽ تن ڏينهن ۾ ڊيموڪريٽڪ اسٽوڊنٽس فيڊريشن سان لاڳاپيل هئس. اُن وقت منهنجي والد جهڙا پراڻا ڪامريڊ نوجوانن کي ترقي پسند ادب پڙهڻ تي هرڪائيندا هئا ۽ ان سان گڏوگڏ ايلين ۽ سيگان جي ڪتاب ''انسان بڑا کیسے بنا؟'' ڪانسواءِ سيد سبط حسن جا ڪتاب پڻ اڀياس هيٺ رهندا هئا، پر تاريخ جي موضوع تي اڙدو ۾ سٺن ڪتابن جي کوٽ هئي جنهن کي گذريل چاليهن سالن دوران ڊاڪٽر مبارڪ علي پورو ڪرڻ جي ڪوشش ۾ رڌل آهي.

سو سائين! ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جو جيڪو پهريون ڪتابڙو مونکي هٿ چڙهيو، تنهن جو عنوان هو ''سندھ کی تاریخ کیسے لکھنی چاہیے؟'' آگهي پبلڪيشنز حيدرآباد طرفان شائع ڪرايل اِهو ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ 6 جون 1983 تي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ڏنل هڪ ليڪچر کي پنهنجي هٿ سان ڪتابت ڪري ڇهہ رپيا قيمت رکي ڇپرايو هو. پتو لڳو تہ اِهو سندس پهريون ڪتابڙو نہ هو پر ان کان اڳ ''تاریخ کیا ہے؟'' فقط ست رپيا،

"تاریخ اور شعور" اٺ رپيا قيمت سان شائع ٿي چڪا هئا. انهيءَ ڪتاب جي پوئين صفحي تي اِها به خوشخبري هئي ته سندس ڇپائي هيٺ ڪتاب "آخری مغلیہ کا ہندستان" پڻ سگهو ئي شائع ٿيندو. آگهي پبليڪيشنز بابت ڄاڻايو ويو هو ته اِها ليکڪن جي گڏيل سهڪار سان غير واپاري بنيادن تي قائم ڪئي وئي آهي جنهن جو مقصد عوام ۾ شعور ۽ احساس پيدا ڪرڻ آهي ۽ انجي ايڊيٽوريل بورڊ ۾ ڊاڪٽر حسن منظر، زبيد احمد فردوسي، پروفيسر فريدالدين ۽ ڊاڪٽر مبارڪ علي شامل هئا. اِها به اُپٽار ڪئي وئي هئي ته ان ڏس ۾ ڪنهن کان به ڪا مالي مدد يا واهر نه ورتي ويندي آهي ۽ نه ئي اشتهارن مان ڏوڪڙ هٿ ڪيا ويندا آهن ته جيئن اداري جي اظهار واري آزادي برقرار رهي سگهي.

هاڻ جيڪڏهن پوئتي مڙي ڏسبو ته عوام ۾ شعور ۽ احساس پيدا ڪرڻ جو جيڪو سفر ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ چاليهه ورهيه اڳ شروع ڪيو هو، تنهن تي هو پڪي پهه سان قائم رهيو ۽ انهيءَ سموري پنڌ ۾ هو لاڳيتو من سان پورهيو پئي ڪندو رهيو آهي.

پنجويهن صفحن وارو اِهو ڪتابڙو "سندھ کی تاریخ کیسے لکھنی چاہیے؟" منهنجي لاءِ انتهائي اهم ثابت ٿيو ڇاڪاڻ جو اِهو تاريخ نه پر تاريخ نويسيءَ بابت هو ۽ مارڪسي نقطي نظر پريو هوندي به ان ۾ مارڪسزم جي ڳنڀير اصطلاحن جي استعمال کان پاسو ڪيو ويو هو. ان ۾ نه ته مارڪس ۽ لينن جا ڪي حوالا هئا ۽ نه ئي وري تاريخي ۽ جدلياتي ماديت، ڪيفيتي ۽ مقداري تبديليءَ جو ڪو ذڪر هو. مثال جي طور تي انجو پهريون پيراگراف ڏسو:

"عام طور تي تاريخ هڪ مانار پريو ۽ جامد علم ليکبو آهي جيڪو ڪڏهن به تبديل نٿو ٿئي. اِها حقيقت آهي ته جيڪي واقعا تاريخ ۾ پيش اچي چڪا آهن تن کي ڦيرائي نٿو سگهجي پر تاريخ جي تعبير ۽ تفسير لاڳيتو بدلجندي ٿي رهي. واقعا اُهيئي ٿا رهن پر انهن واقعن کي هر نسل بدلجندڙ روائتن، قدرن ۽ نظرين جي روشنيءَ ۾ ڏسڻ ٿو چاهي."

اِهو پيراگراف ايترو جاندار آهي جو جيڪڏهن انکي دنيا جي وڏن ملڪن چين، هندستان، امريڪا ۽ روس تي ئي لاڳو ڪري ڏسجي ته

Scanned with CamScanner

اِها ڳالهہ سمجهہ ۾ اچي ويندي تہ چين ۽ هندستان جي جيڪا تاريخ اڄ کان اڌ صدي يا هڪ صدي اڳ لکي وئي هئي سا هو اڄ نون نظرين جي روشنيءَ ۾ ڏسي رهيا آهن. امريڪا جي جيڪا تاريخ هڪ سئو سال اڳ أتان جي مقامي ماڻهن بابت يا ڪاري چمڙيءَ وارن متعلق لکي وئي سا اڄ نين روائتن ۽ قدرن تحت نئين سر پرکي پئي وڃي. ساڳيو حال روس جو آهي يعني 1980 واري ڏهاڪي ۾ جيڪا سوويت تاريخ لکي وئي اڄ انهيءَ تاريخ جون نيون اپٿارون ۽ نوان مفهوم سامهون پيا اچن.

۽ اِهو ئي ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جو ڪمال هو تہ هُن تاريخ کان وڌيڪ تاريخ نويسيءَ جي عمل کي سمجهڻ جو هنر سيکاريو. جيتوڻيڪ ڪيتري ئي پراڻي تاريخ جيڪا مارڪسي هئڻ جي دعويدار هئي، اڄ متروڪ ۽ اڻ لاڳاپيل ٿي لڳي، جڏهن تہ ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جي لکڻين ۾ اڄ بہ اوتري ئي جوت آهي جيتري ڏهاڪا اڳ هئي.

ڊاڪٽر مبارڪ علي اڳتي لکي ٿو:

”واقعن کي نئين أپٿار ۽ سمجهاڻي ڏيندو رهڻ گهرجي تہ جيئن انجي روشنيءَ ۾ ماضيءَ کي سمجهي سگهجي ڇاڪاڻ جو تاريخ جو علم ئي أهو ذريعو آهي جنهن وسيلي معاشرو تاريخي شعور ماڻي ٿو. رڳو اِهو ناهي تہ هر دور جي أپٿار ۽ سمجهاڻي ڌار ڌار ٿئي ٿي پر هر دور ۾ تاريخ نويسيءَ جا مختلف مڪتب فڪر پڻ پئدا ٿين ٿا. مثال جي طور تي حاڪم جماعت پنهنجي نقطي نظر سان تاريخ لکرائيندي آهي تہ جيئن سندس اقتدار جون پاڙون پختيون ٿين، جڏهن تہ عوام دوست عوامي نقطي نظر سان تاريخ لکندا آهن تہ جيئن عوام ۾ تاريخي شعور پئدا ٿئي ۽ انجي روشنيءَ ۾ هو پنهنجي جدوجهد ڪري سگهن“

هاڻ اِها ڳالهہ ڀل پاڪستان تي لاڳو ڪريو يا هندستان ۽ روس تي پر ڳالهہ اِهائي درست آهي. جڏهن سوويت ڪميونسٽ پارٽي اقتدار ۾ هئي تہ أتان جي تاريخ مختلف انداز ۾ لکي ٿي وئي. اڄڪلهہ هندستان ۾ ڀارتيا جنتا پارٽي اقتدار ۾ آهي سا تاريخ پنهنجي نقطي نظر تحت لکرائي رهي آهي تہ پوءِ ڇا سموريون تاريخون درست آهن؟ انجو جواب ڊاڪٽر مبارڪ علي اڳتي هلي ٿو ڏئي.

”تاريخ ڀيل ڪهڙي بہ انداز ۾ لکي وڃي، انجي ڀيل ڪهڙي بہ نقطي نظر تحت تشريح ڪئي وڃي، ضرورت ان ڳالهہ جي هئڻ گهرجي تہ تاريخي حقيقتون ٽوڙيون مروڙيون نہ وڃن پر انهن کي معروضي انداز ۾ جانچيو ۽ پرکيو وڃي ڇاڪاڻ جو اڄوڪي دور ۾ خاص طور تي حقيقتن کي نہ تہ لڪائي ٿو سگهجي ۽ نہ ئي انهن کي ٽوڙي مروڙي سگهجي ٿو.“

امريڪا، روس، هندستان ۽ پاڪستان سميت هرهنڌ بالا دست طبقن جي اِها ڪوشش هوندي آهي تہ تاريخي حقيقتن کي ٽوڙي مروڙي پنهنجي پسند جي تاريخ گهڙي وڃي. ڊاڪٽر مبارڪ علي شايد أهو پهريون تريخ نويس آهي، جنهن کلئي انداز ۾ لکيو تہ پاڪستان ۾ اهڙا تاريخ نويس انتهائي ٿورڙا آهن جيڪي معروضي ۽ عوامي نقطي نظر سان تاريخ جي اُپٽار ڪندا هجن.

اصل ۾ انهيءَ ڳالهہ جو احساس ايترو اهم آهي جو انڪانپوءِ تاريخي حوالن ۽ تاريخي ڪتابن کي هڪ مختلف نقطي نظر سان پڙهجي ۽ لکجي ٿو. انڪانپوءِ سرڪاري تاريخي ڪتابن مان تہ بيچان اچڻ لڳندي آهي.

اڳتي هلي ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ انهي مختصر ڪتابڙي ۾ اِها ڳالهہ ڪئي آهي تہ اسانجي سرڪاري تاريخي ڪتابن اسانجي معاشري ۾ جمهوري قدرن جي اوسر روڪڻ ۾ وڏو هٿ ونڊايو آهي. ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جو لکيل پهريون ڪتابڙو پڙهڻ کانپوءِ پرڏيهہ وڃڻ سبب ايندڙ پنج سال سنڌس ڪابہ لکڻي پڙهي نہ سگهيس پر تڏهونکي سوويت يونين ۾ رهندي مونکي ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جون لکيل ڳالهيون هر هر ياد اينديون هيون تہ ڇا هيءَ سوويت تاريخ ئي اصل تاريخ آهي يا انتي بہ ساڳي ڳالهہ لاڳو ٿئي ٿي تہ جيڪو بالادست هوندو آهي سو ئي پنهنجي مرضيءَ جي تاريخ لکندو ۽ لکرائيندو آهي. اڳتي وارن واقعن ثابت ڪيو تہ ڪميونسٽ معاشرن تي بہ اها ڳالهہ اوتري ئي لاڳو ٿئي ٿي. مثال جي طور تي خروشچيف جي دور کان اڳ جي سوويت تاريخ ۽ کانئس پوءِ واري دور جي سوويت تاريخ ۾ وڏو فرق آهي. ساڳي ريت گورباچوف

Scanned with CamScanner

ڪان اڳ ۽ پوءِ وارن دورن جي تاريخ مختلف آهي. هاڻ اِهو تاريخ نويس جو ڪم آهي تہ هو ان تاريخ جو معروضي تجزيو ڪرڻ جي ڪوشش ڪري جيڪو عوام دوست هجي نہ ڪي ڪنهن هڪ طبقي جي حق يا مخالفت ۾.

1988 ۾ پاڪستان موٽڻ ڪانپوءِ ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جا جيڪا ڪتاب پڙهيم سي عرب ۽ مغل دور واري سنڌ متعلق سندس لکيل ٻہ ڪتابڙا هئا. انهن ڪانسواءِ ٽيون ڪتابڙو جيڪو اڄ ڏينهن تائين مون وٽ محفوظ آهي، سو هو ''امپیریلزم کیا ہے؟'' اِهي ٽئي ڪتابڙا نگارشات لاهور شائع ڪيا هئا يعني پنجن سالن دوران ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جون لکڻيون ايتري پذيرائي حاصل ڪري چڪيون هيون جو هاڻ ڪيس پنهنجي هٿن سان ڪتابت ڪري ڇپرائڻ جي ضرورت نہ رهي هئي. سنڌ جي تاريخ تي لکيل اِهي سندس ڪتابڙا پوئين ڪتابڙن جو تسلسل هئا جن سنڌ جي تاريخ بابت ڪيترائي مونجهارا ختم ڪيا.

مثال جي طور تي سنڌ جي عرب دور واري تاريخ بابت لکندي ڊاڪٽر مبارڪ علي واضع ڪيو تہ عرب دور کان اڳ راءِ ۽ برهمڻ گهراڻن جو ڪو لکت ۾ حوالو نٿو ملي ۽ رڳو چچنامي ۾ ئي ان بابت ڪجهہ مواد ملي ٿو جيڪو عرب فاتحين جي نقطي نظر سان لکيل آهي. هاڻ اِها ڳالهہ جنهن کي ٻہ سمجهہ ۾ اچي وڃي سو محمد بن قاسم جي اچڻ ۽ انهيءَ دور جي حالتن ۽ واقعن جي سرڪاري بيان کي نہ رڳو شڪ شبهي سان ڏسندو پر ان ڏس ۾ ڪي ٻيا حوالا پڻ ڦلهوريندو.

ڊاڪٽر مبارڪ علي لکي ٿو تہ، "سنڌ جي تاريخ بابت لکت ۾ ٻيو اهم حوالو بلاذريءَ جو مشهور ڪتاب "فتوح البلدان" آهي، جنهن ۾ واقعا مختصر ريت بيان ڪيا ويا آهن. هو اڳتي لکي ٿو، "سياحن جا بيان جيڪڏهن همعصر حوالن جي روشنيءَ ۾ صحيح ثابت ٿين تہ انهن جي حيثيت اعتبار جوڳي هجي ٿي نہ تہ سنڌن بيان عام طور تي سطحي هجن ٿا."

"اڳتي ايندڙ مسلمان تاريخ نويسن سياحن جي بيانن جا رڳو اهي حصا ئي ڪتب آندا جن ۾ عرب حڪومت جي ساراهہ ٿيل هئي تہ

Scanned with CamScanner

جيئن ثابت ڪري سگهجي ته سنڌ ان دور ۾ مالي ۽ معاشي طور تي آسريل ديس هو.“

ڊاڪٽر مبارڪ علي ڄاڻائي ٿو ته عرب دور بابت سنڌي، اڙدو ۽ انگريزيءَ ۾ تمام گهٽ علمي ڪم ٿيو آهي. اڙدو ۾ سنڌ جي تاريخ تي پهريون ڪم عبدالحليم شرر ڪيو، جڏهن ته اڙدو ۾ ٻيو اهم ڪم ابو ظفر ندويءَ جو آهي. اڳتي هلي جڏهن اِهي ٻئي ڪتاب پڙهيم ته پتو لڳم ته انهن ۾ به گهڻي ڀاڱي چچنامي ۽ فتوح البلدان جا ئي حوالا ڏنا ويا آهن. پوءِ وري اِهي ٻئي اصل ڪتاب به پڙهيم ته ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جون سمجهايل ڳالهيون ذهن ۾ رهيون.

مغل دور واري تاريخ جو تجزيو ڪندي ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ تاريخ معصومي، تاريخ طاهري ۽ ماثر رحيميءَ جو جائزو ورتو آهي ۽ ان سان گڏوگڏ يوسف ميرڪ جي ڪتاب تاريخ مظهرِ شاهجهانيءَ جو پڻ ذڪر ڪيو اٿس. ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ سنڌ جي تاريخ تي اِهي ڪتاب 1984 ۽ 1985 ۾ لکيا جيڪي مون 1988 ۾ پڙهيا. عرب دور تي ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکي ٿو، ”هيءُ ڪتاب سنڌ ريسرچ سوسائٽيءَ جي هڪ رٿا تحت لکيو ويو آهي جنهن موجب تيرهن جلدن ۾ سنڌ جي مختصر تاريخ لکڻ جو ارادو آهي ته جيئن ماڻهن ڪي تاريخ جو درست شعور حاصل ٿي سگهي.“

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ کي اِها ڳالهه لکندي پنجٽيهن ورهين جو عرصو لنگهي چڪو آهي. اِهو ته پتو ناهي ته ڪو سنڌ ريسرچ سوسائٽيءَ يا ڪنهن ٻئي اداري تيرهن جلدن تي ٻڌل سنڌ جي تاريخ لکي آهي ڪي نه پر ايترو ضرور آهي جو هُن ذاتي طور تي مختلف موضوعن تي درجنن جي ڀاڱيٽي ۾ ڪتاب لکي هڪ فرد طور اُهو ڪم ڪيو آهي جيڪو ادارا به ورلي ئي ڪندا آهن.

اِهو ناهي ته ڪو اڙدو ۾ تاريخ نويسيءَ تي بنهه ڪم نه ٿيو آهي، مثال جي طور تي پروفيسر سعيد جو هڪ اڙدو ڪتاب ”سرمايهء تاريخ“ آهي، جنهن ۾ هن ارڙهن مسلمان مورخين جو تعارف ڏنو آهي ۽ محمد علي بن حامد ڪوفيءَ ڪانوني غلام حسين طبا طبائي تائين سمورن مسلمان

مورخن جي شان ۾ قصيدا پڙهيا اٿس. مثال جي طور تي هيءُ ڏسو:

”قرآن مجيد جا بيان ڪيل تاريخي واقعا ۽ پيشرو عرب مسلمان تاريخ نويسن جون لکيتون ننڍي کنڊ جي مسلمان تاريخ نويسن لاءِ هدائت جو سامان ۽ ڏياتي ثابت ٿيون. سندن آڏو ڪائنات خداوندي قدرت جو مظهر ۽ هڪ ٺوس حقيقت آهي.“

اڳتي فرمائي ٿو، ”ننڍي کنڊ جي مسلمانن تاريخ نويسن بابت ڪنهن ترديد جي امڪان کانسواءِ چئي سگهجي ٿو تہ سندن ضمير انصاف پسنديءَ تي ٻڌل آهي. مقالي جي سچائي سندن شعار آهي ۽ حقيقت نگاري سندن وصف، حاڪمن آڏو سچ آکڻ سندن وطيرو، جڏهن تہ بي تعصبي ۽ فراخدلي سندن امتيازي پاسو هو.“ (ڪتاب ”سرمايہءِ تاريخ“ ليکڪ پروفيسر سعيد اختر، صفحو يارهن ۽ ٻارهن. ڇپرائيندڙ قومي ڪتبخانو، لاهور). ليکڪ جي پنهنجي تاريخ دانيءَ جو اِهو حال آهي جو خود سندس ڪتاب يا انجي مهاڳ تي ڪٿي بہ ڪتاب جي ڇپائي جو سال ڏنل ناهي.

ساڳي ريت هڪ ٻيو ڪتاب ”فن تاريخ نويسی ہومر سے ٹائن بی تک“ جيڪو ڊاڪٽر صادق علي گل، تاريخ جو شعبو، پنجاب يونيورسٽيءَ 1993 ۾ لکيو ۽ ايمپوريم پبلشرز، اڙدو بازار لاهور طرفان شائع ٿيو. هيءُ ڪتاب نسبتاً بهتر آهي ڇاڪاڻ جو ان ۾ انتهائي تفصيل سان تاريخ بيان ڪئي وئي آهي پر ليکڪ جي پنهنجي تاريخي لاڙي جو هنن سٽن مان ڪاٿو لڳائي سگهجي ٿو:

”هندستان جي ورهاڱي جي ڪجهہ عرصي ڪانپوءِ جڏهن ريڊ ڪلف ايوارڊ رپورٽ ۽ مائونٽ بيٽن ورهاڱو رٿا جا دستاويز سامهون آيا تہ پتو لڳو تہ هندو-انگريز ڳنجوڙ پاڪستان جي علائقائي سالميت کي وڏو نقصان رسايو آهي.“ (صفحو نمبر 5)

اڳتي صفحي نمبر پندرهن تي لکي ٿو:

”وڏيون سخصيتون، پوءِ ڀل اهي مرد هجن يا عورت، پنهنجي ذهانت، قابليت، همت ۽ بهادريءَ سان سماجي، معاشي ۽ سياسي واقعن جو رخ موڙي ڇڏينديون آهن. واقعن جي وهڪري تي ڪنٽرول ۽ اثر

Scanned with CamScanner

رسوخ سان هو تاريخ تي پنهنجي ذات ۽ هستيءَ جا نشان ڇڏيندڙيون آهن. تاريخ انهن شخصيتن جي نالن کان واقف آهي. نپولين، سيزر، ڪنفيوشس، ايلزبيٿ، جارج واشنگٽن، روزويلٽ ۽ محمد علي جناح جهڙين شخصيتن پنهنجي دور جي حالتن ۽ واقعن کي پنهنجي خيالن ۽ سوچن موجب رخ ڏنو ۽ تاريخ کي پنهنجي اوسي پاسي واري ماحول ۽ حادثن موجب جنم ڏنو“(ڪتاب، ”فن تاريخ نويسي“ از ڊاڪٽر صادق علي گل، سال 1993، صفحو 15).

انگريز-هندو ڳنجوڙ ۽ عظيم شخصيتن بابت ڊاڪٽر گل جي خيالن جي آڌار تي اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هو به روائتي سرڪاري بيانئي کان متاثر ٿيلن منجهان آهي جيڪو اسانکي ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ وٽ نٿو ملي. جيتوڻيڪ هيءُ مضمون ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ بابت آهي پر اِهو ضروري ٿيندو ته سندس لکڻين جي اهميت پروڙڻ لاءِ اڙدو جي هڪ اڌ ٻين ڪتابن جا به حوالا ڏجن ته جيئن پتو لڳي ته ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ کانسواءِ جيڪي ٻيا ماڻهو تاريخ بابت اڙدو ۾ لکي رهيا آهن تن جا ڪهڙا لاڙا آهن. مثال جي طور تي هڪ ٻيو ڪتاب جيڪو مون وٽ اهي، تنهن جو نالو ”سرگزشتِ تاريخ“ آهي. امتياز محمد خان جو لکيل هيءُ ڪتاب اڙدو اڪيڊمي سنڌ، ڪراچيءَ 1969 ۾ شائع ڪيو. پنهنجي ڪتاب بابت ليکڪ جو چوڻ آهي ته:

”هن ڪتاب ۾ تاريخ جي ديوي موسوما ڇاڻائي ٿي ته انکي ماڻهن ڪهڙي ريت فلسيوف بڻايو؟ انکانسواءِ تاريخ پنهنجي فلسفي جي شروعات کان هيل تائين ارتقا جا تفصيل پڻ بيان ڪري ٿي.“

هاڻ ان مان اوهين پاڻ اندازو لڳايو ته ليکڪ امتياز محمد خان انکي ”سرگزشت تاریخ اس کی اپنی زبانی“ سڏيو آهي، مثال جي طور تي ٻئي باب جو عنوان آهي ”میں کون ہوں، کیا ہوں، کیا نہیں ہوں“ ٽين باب جو عنوان آهي، ”مجھ پر فلسفہ کیوں اور کس طرح لادا گیا“ ان ريت ليکڪ انتهائي ادبي انداز ۾ پنهنجو داستان بيان ڪرڻ جي ڪوشش ٿو ڪري. صفحي نمبر 23 تي لکي ٿو:

”جيتوڻيڪ منهنجا (تاريخ جي ديوي) ڪيترائي قسم آهن پر

Scanned with CamScanner

منهنجي ذمي ڪم فقط ٽي ئي رهيا آهن۔

1۔ ماڻهن جي چاپلوسي يا نندا. 2۔ پنهنجي پڙهندڙن ڏسندڙن کي عبرت ڏيارڻ، 3۔ پنهنجي مخاطبن جو من وندرائڻ۔

ڊاڪٽر مبارڪ علي تاريخ جي ٽين تاويلات کي انتهائي اهميت ٿو ڏئي پر امتياز محمد خان صفحي نمبر ايڪهتر تي ذيلي عنوان "تاريخ ۾ تاويل بازي داخل ناهي" ۾ لکي ٿو:

"تاويل جو سڀ کان وڏو خطرو اهو آهي ته تاويل ۾ اها پيش ڪندڙ جي نيت جو وڏو عمل دخل هوندو آهي۔ هر تاريخ نويس پنهنجي عقل سان نه پر پنهنجي اُڌمن جي بنياد تي واقعن جي اُپٽار ڪندو آهي۔"

هاڻ ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ڊاڪٽر مبارڪ علي جي تاريخ نويسيءَ ۽ ٻين جي تاريخ نويسيءَ ۾ ڪيترو فرق آهي۔ هاڻ هڪ مثال اڄ کان ڇهه سئو سال اڳ شمس الدين محمد بن عبدالرحمان السخاويءَ جي لکيل "تاريخ التاريخ موسوم به الاعلان بالتوبيخ" مان، جنهن جو ترجمو ڪراچي يونيورسٽيءَ جي عربيءَ واري شعبي جي ڊاڪٽر سيد محمد يوسف ڪيو ۽ جيڪو 1968 ۾ مرڪزي اردو بورڊ لاهور طرفان شائع ٿيو۔ محمد يوسف لکي ٿو:

"مسلمانن تاريخ جي علم جي شاندار عمارت انتهائي ٺوس بنيادن تي جوڙي هيءَ اُهي بنياد هئا جيڪي عقل آڏو مڪمل طور تي اعتماد ڪرڻ جوڳا هئا ۽ ديانت ۽ امانت جي اعليٰ معيارن تي پڻ پورا لهندڙ۔"

جنهن تاريخ جي ترجمي جي شروعات ئي تعريفي لفظن سان ٿي هجي، اُن مان ڪهڙي تنقيدي نقطي نظر جي اُميد ڪري پئي سگهجي۔ اهو فرق آهي ڊاڪٽر مبارڪ ۽ ان موضوع تي ٻين لکندڙن وچ ۾۔ هاڻ وري موٽون ٿا ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جي ڪتابن ڏانهن جن ۾ نه رڳو اصلوڪا پر ترجما پڻ شامل ڪيا آهن۔

ساڳي صورتحال سنڌ جي تاريخ ۾ آهي۔ مثال جي طور تي سندس ڪتاب "سندھ کی سماجی وثقافتی تاریخ (یورپی سیاحوں کی روشنی میں)" سنڌ گهمندڙ يورپي سيلانين جي مضمونن جو ترجمو آهي جن ۾ سترهين

صديءَ دوران سنڌ آيل مانريق ۽ منوچيءَ ڪانوٽي ارڙهين صديءَ جي هيملٽن ۽ ڪرو ڪانسواءِ اوڻويهين صديءَ جي هينري ۽ وليم پوٽنگر ۽ جيمز ۽ اليگزانڊر برنس جا مضمون شامل آهن.

ترجمن سان گڏوگڏ ڊاڪٽر مبارڪ علي ايڊيٽنگ ۽ سهيڙڻ وارو ڪم پڻ ڪندو رهيو آهي، مثال جي طور تي Sindh Analyzed نالي ڪتاب ۾ ميڪ مرڊوس ۽ ڊيل هوسٽ جون سنڌ بابت لکڻيون شامل آهن جن کي ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ سهيڙيو آهي.

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ نہ رڳو سنڌ جي تاريخ تي لکيو پر ”برطانوي راج“ جي سري هيٺ بهترين تجزيو پڻ پيش ڪيائين، جيڪو پهريون ڀيرو 1999 ۾ شائع ٿيو. لڳ ڀڳ هڪ سئو صفحن واري انهيءَ ڪتاب ۾ ڊاڪٽر مبارڪ ڪوزي ۾ دريا بند ڪري ڇڏيو آهي.

هو انجي پيش لفظ ۾ لکي ٿو:

”ماضيءَ کي جڏهن بہ حال جي روشنيءَ ۾ ڏٺو ٿو وڃي يا انجو تجزيو ڪيو ٿو وڃي تہ ان بابت مختلف نظريا پئدا ٿيندا ٿا رهن جيڪي تبديل پڻ ٿين ٿا. اڄ جڏهن اسين حال جي تناظر ۾ برطانوي دور کي ڏسون ٿا تڏهن اسانجو نقطي نظر ان وقت کان بنھ مختلف آهي جيڪو اُن دور ۾ رهندڙن جو هو. انهن مان بہ اڪثر اڄ جڏهن انهيءَ دور کي هاڻوڪين حالتن ۾ ڏسن ٿا تہ سندن راءِ بہ بدلجي وڃي ٿي. ”جيئن جيئن حال ۾ تبديلي ايندي آهي تيئن تيئن ماضيءَ ڏانهن اسانجو رويو پڻ بدلجندو آهي.“

اهيئي اهي نيون اُپٽارون آهن جن تي ڊاڪٽر مبارڪ علي زور ڏيندو پئي رهيو آهي ۽ جيڪي ٻيا تاريخ نويس نظرانداز ڪندا پيا اچن، جن جا ڪجهہ مثال مون مٿي ڏنا آهن يعني جيڪڏهن هاڻ بہ چچنامي ۽ فتوح البلدان کي مڪمل سچ ليکيندي حالتن جي سچي تصوير سمجهندا تہ پوءِ غلطيءَ تي هوندا.

انجي وڌيڪ اُپٽار اسانکي ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جي سهيڙيل هڪ ٻئي ڪتاب ''برصغیر میں تاریخ نویسی کے رجحانات'' ۾ ملي ٿي، جيڪو پاڪستان اسٽڊي سينٽر ڪراچي يونيورسٽيءَ 2007 ۾ شائع ڪيو، جنهن

Scanned with CamScanner

جو ڊائريڪٽر سيد جعفر احمد هو. ساڳي نوعيت جو هڪ ٻيو ڪتاب ڊاڪٽر نوُر شاهين جو ترجمو ڪيل ۽ سهيڙيل ''برصغیر میں تاریخ کا سفر'' آهي.

ڊاڪٽر مبارڪ علي پنهنجي مضمون ''پاکستان میں تاریخ نویسی اور اس کے مسائل'' ۾ لکي ٿو:

”پاڪستان جي تاريخ نويسيءَ جو مسئلو اِهو آهي تہ تاريخ جي جوڙجڪ ۾ شخصيتن جو ڪردار، ٻہ قومي نظريو ۽ مذهبي اُڌما ان ۾ گهڙي ٿا اچن. ڇا هاڻ انهيءَ وهنوار کي تبديل ڪري اسانکي پنهنجي تاريخ نئين انداز ۾ نہ لکڻ گهرجي؟“

اِهو ئي اُهو بنيادي سوال آهي جنهن ڏانهن هو هر هر اشارو ڪندو ٿو رهي تہ سٺي تاريخ نويسي ۽ تاريخدانيءَ لاءِ شخصيتن جي گهيرٽ مان نڪرڻ گهرجي ڇاڪاڻ جو مختلف ڳنڍ ٻڌل نظرين سان سوگهو ٿيل اڳواڻن ۽ مذهبي اُڌمن کي تاريخ ۾ شامل ڪرڻ ڪا چڱي ريت ناهي. هو اڳتي لکي ٿو:

”وقت سان گڏ ايندڙ نسلن جا نوان ويچار ۽ اُڌما آهن. هو ورهاڱي کي هڪ نئين انداز سان ڏسن ٿا. انڪري تاريخ نويسن کي پڻ هاڻ پراڻن نظرين مان نڪري نئين انداز سان ماضيءَ کي ڦلهورڻ جي ضرورت آهي.“

ساڳئي ڪتاب ۾ پنهنجي هڪ مضمون ”آتم ڪهاڻي ۽ تاريخ“ ۾ ڊاڪٽر مبارڪ علي سوال ٿو اُٿاري تہ آخرڪار ماڻهو پنهنجي آتم ڪهاڻي ڇو ٿا لکن، پوءِ پاڻ ئي انجو جواب ٿو ڏئي:

”پنهنجي شخصيت اڀارڻ ۽ انکي تاريخي حيثيت ڏيڻ لاءِ اهڙا ڪنڊون پاسا وائڪا ڪرڻ، جنکي عام تاريخ ۾ جاءِ نہ ملي آهي يا ڏني وئي آهي، واقعن جي حقيقت بيان ڪرڻ يا نہ ڪرڻ، انهن کي ٿوڙڻ مروڙڻ ۽ پنهنجي نقطي نظر سان انهن کي تفصيل سان لکڻ يا مختصر طور تي انهن جو ذڪر ڪرڻ تہ جيئن سموري ڳالهہ واضع نہ ٿي سگهي، انفرادي طور تي آتم ڪهاڻيون لکندڙن جيڪي غلطيون ڪيون آهن، جن سازشن ۾ شريڪ رهيا آهن، جيڪي جوڙ توڙ ڪيا اٿن، دوکيبازيون، دولاب ۽ بدعنوانيون ڪيون اٿن، هاڻ انهن داغن کي ڌوئي پنهنجي

Scanned with CamScanner

معصوميت ۽ بينگاهي ثابت ڪرڻ آهي.”

ڊاڪٽر مبارڪ علي ان ريت اسانکي سمجهائي ٿو ته آتم ڪهاڻي يا جيون ڪهاڻيءَ کي ڪهڙي ريت پرکيو وڃي ۽ پاڪستان جي تاريخ ۾ سول ۽ فوجي ڪامورن پنهنجون آتم ڪهاڻيون لکي جيڪا تاريخ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تنهن کي پرڻ مان ڇاڻي ۽ پوتاميل ڪري ڏنو وڃي. ساڳي ريت پنهنجي هڪ ٻئي مضمون ”اردو ۾ تاريخ نويسي“ ۾ هو ٽن عنصرن تي زور ٿو ڀري، پهريون ته حالتون ۽ واقعا يعني ڪهڙو واقعو ڪهڙي صورتحال ۾ پيش آيو ۽ انجو پس ۽ پيش منظر ڇا هو، ٻيو انهن حالتن ۽ واقعن جي سچائي پرکڻ لاءِ ثبوت يا شاهدي ۽ ٽيون آهي تاريخ نويس جي تشريح يعني اُپٽار ۽ تنقيد. انهن ٽنهي عنصرن کي ڊاڪٽر مبارڪ علي تمام گهڻي اهميت ٿو ڏئي، خاص طور تي اُپٽار ۽ تنقيد کي ڇاڪاڻ جو سندس آڏو تاريخ نويسيءَ ۾ سببن ۽ نتيجن جي نشاندهي ضروري آهي.

”تاريخ لکڻ لاءِ ضروري آهي ته انکي ڪنهن نظرياتي ڍانچي ۾ بيان ڪيو وڃي. هاڻ تاريخ ۽ نظرئي جو پاڻ ۾ انتهائي گهرو ڳانڍاپو ٺهجي ويو آهي مثال جي طور تي قومپرستي، فرقيواريت، مارڪسزم، اسٽرڪچرلزم، جديدت وغيره اهڙا نظريا آهن جيڪي تاريخي نويسيءَ تي بالادست ٿي رهيا آهن ۽ تاريخ نويس لاءِ ضروري ٺهجي ويو آهي ته هو تاريخي واقعن جي اُپٽار ۽ جواز کي انهن جي روشنيءَ ۾ بيان ڪري“ (صفحو نمبر 91)

هت نظرئي مان مطلب تجزياتي نقطي نظر آهي جنهن جي مدد سان تاريخ کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪجي ٿي ۽ هڪ ئي وقت ۾ مختلف تاريخ نويس مختلف قسمن جا زاويا ڳولي سگهن ٿا. تاريخ مسخ اُتي ٿيندي آهي جتي فقط هڪ نقطي نظر جبري طور تي سڀني تي مڙهيو وڃي ۽ ڪا سرڪاري تاريخ هر ڪنهن تي ٿاڦي وڃي جهڙي ريت اڪثر آپيشاهاڻن معاشرن ۾ ٿيندو آهي ۽ اِهو عمل معاشرن جي تباهيءَ جو سبب ٻڻبو آهي پوءِ ڀل اِهو آپيشاهاڻو جبر هجي يا جمهوريت جي چولي ۾ هڪ رنگي مڙهڻ

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ انهن ئي نڪتن کي پنهنجي پي ايڇ ڊيءَ واري مقالي ”مغل درٻار“ تي پڻ لاڳو ڪيو آهي. جيتوڻيڪ اهو مقالو 1970 واري ڏهاڪي ۾ لکيو ويو هو پر انجي اهميت ۽ ڪارج اڄ به قائم آهي. جت ٻين تاريخ نويسن مغل تاريخ کي فقط واقعن جي تسلسل ۾ بيان ڪيو آهي اُتي ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ مغل سڀيتا، ثقافت، رسمن، ڪاڄن ۽ تهوارن کي پنهنجو موضوع بڻايو آهي.

اِهو مقالو جيڪو اڙدو ۾ ترجمو ٿي انيڪ ڀيرا شائع ٿي چڪو آهي اسانکي نه رڳو مغل درٻار جي شان شوڪت بابت ڄاڻائي ٿو پر دولت جي فراوانيءَ پويان عوام جي غربت ۽ مفلسي ۽ جاگيرداراڻي معاشري جي ذهنيت ۽ روائتن کي سمجهڻ ۾ پڻ مدد ٿو فراهم ڪري

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جو هڪ اهم ترين ڪتاب ”علما اور سياست“ آهي. انهيءَ ڪتاب ۾ هن مسلمان معاشرن ۾ مذهبي عالمن جي ڪردار تي تفصيلي بحث ڪيو آهي، مثال جي طور تي هو سمجهائي ٿو ته مسلمان معاشري ۾ مذهبي عالمن جو اثر رسوخ اوڏي مهل وڌڻ شروع ٿيو جڏهن انهن نون مسلمانن جو ڳاڻيٽو وڌڻ لڳو جن جي مادري ٻولي عربي نه هئي انڪري قرآن، تفسير، حديثون ۽ ٻئي مذهبي تعليم هُنن لاءِ سمجهڻ هڪ ڏکيو ڪم هو، انڪري اهڙن ماڻهن جي ضرورت پئدا ٿي جيڪي عربي ڄاڻندا هجن ۽ مذهبي ڄاڻ ڏئي سگهن ۽ ان ريت هڪ اهڙو گروهه پئدا ٿيو جنهن مذهب ۽ ماڻهن وچ ۾ ڳانڍاپي يا رابطي جو ڪم ڪيو.

انهن مذهبي عالمن جيڪي مدرسا قائم ڪيا سي مختلف عقيدن جي تبليغ ڪندا رهيا، جنهن جي نتيجي ۾ فرقيواريت شروع ٿي. مثال جي طور تي سُني اسلام جي مقابلي ۾ مصر جي فاطمي خلافت الازهر جو بنياد رکيو جنهن سني عقيدن خلاف تربيت ٿي ڏني. ان کي منهن ڏيڻ لاءِ سلجوق گهراڻي جي مشهور وزير نظام الملڪ مدرسن جو جار وڇايو جيڪو نظاميه جي نالي سان مشهور ٿيو. انڪانپوءِ مدرسن ناهڻ جو ڄڻ ته مقابلو شروع ٿي ويو جن ۾ حنفي، شافعي ۽ ٻين فقهي مسلڪن تي زور ٿي ڏنو ويو ۽ تربيت ڏني ويندي هئي ته جيئن شيعا، اسماعيلي ۽ قرامطي تحريڪن جو مقابلو ڪري سگهجي.

“علما اور سیاست” ۾ ٿي ڊاڪٽر مبارڪ علي الماوردي جي ڪتاب ”الاحڪام السلطانيہ“، غزاليءَ جي ”نصيحت الملوڪ“ نظام الملڪ جي، ”سياست نامہ“ ۽ ڪيڪائوس جي ڪتاب ”قابوس نامہ“ ذريعي سمجهائي ٿو تہ مختلف مذهبي عالم ڪهڙي ريت حڪومت ۽ سياست جون مختلف اپٽارون ڪري رهيا هئا.

هڪ پاسي الماوردي ۽ غزالي هئا جن حڪومت ۽ سياست تي مذهبي بالادستي ٿي چاهي جڏهن تہ نظام الملڪ ۽ ڪيڪائوس مذهب بدران ايران جي آڳاٽي بادشاهيءَ واري نظرئي کي هٿي ڏيڻ جي ڪوشش تي ڪئي جيڪو ڪنهن حد تائين سيڪولر هو ۽ شريعت کان وڌيڪ عدل ۽ انصاف تي زور ڏيندڙ.

مثال جي طور تي سياست نامي ۾ نظام الملڪ شراب واپرائڻ جا وهنوار پڻ ڄاڻائي ٿو ۽ لکي ٿو تہ شراب پيئڻ جي عام محفلن کانسواءِ خاص محفلون پڻ هئڻ گهرجن جن ۾ چونڊ ماڻهو شريڪ ٿين.

“علما اور سیاست” ۾ بنياد پرستي ۽ سڌارڪ تحريڪن تي پڻ تفصيلي ڳالهہ ٻولهہ ڪئي وئي آهي ۽ امام حنبل ۽ امام تميما ٻنهي جي تحريڪن جو پوتاميل ڪيو ويو آهي، اڳتي هلي صفوي ۽ عثماني حڪومتي دورن ۾ مذهبي عالمن جي ڪردار تي پڻ روشني وڌي وئي آهي.

“علما اور سیاست” جي آخري ڀاڱي ۾ ننڍي کنڊ جي مذهبي عالمن ۽ سياست کي موضوع بڻائي سلطنتي دور کان مغل دور تائين ۽ انکانپوءِ انگريزن جي دور ۾ مذهبي عالمن جي ڪردار کي بحث هيٺ آندو ويو آهي.

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جي اهم ڪتابن مان هڪ “تاریخ کے نئے زاویے” آهي جنهن ۾ تاريخ جي افاديت ۽ سگهہ ڪانوٽي انجي بدلجندڙ تصورن ۽ نئين سر جوڙجڪ تي تفصيل سان لکيو ويو آهي.

تاريخ جي افاديت جي ڏس ۾ هوا بن خلدون ڪانوٽي اسپينگلر ۽ ٽوائن بيءَ تائين ڪيترن ئي تاريخ نويسن جي نظرين تي روشني ٿو وجهي.

Scanned with CamScanner

”تاريخ کی طاقت“ جي سري هيٺ مضمون ۾ لکي ٿو ته جڏهن اورنگزيب حڪومت سنڀالي ته ڏهن سالن کانپوءِ حڪم ڏنائين ته ڪوبه درٻاري تاريخ نويس تاريخ نه لکندو، انڪانپوءِ ارڙهين صدي ۽ انڪانپوءِ هندستان جي جيڪا تاريخ لکي وئي سا درٻاري نه رهي ۽ ان ۾ ماڻهن جي سياسي، سماجي ۽ معاشي مسئلن جو پڻ ذڪر ٿيڻ لڳو.

پر افسوس جو پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ هڪ ڀيرو ٻيهر درٻاري تاريخ نويسيءَ جو سلسلو شروع ٿي ويو، جنهن جو مثال اِهو آهي ته جنرل ايوب خان جي فوجي بغاوت کي انقلاب جو نالو ڏنو ويو. هت ڪي به خودمختيار تحقيقي ادارا ئي ناهن تنهنڪري تاريخ نويسيءَ کي آزاد فضا ملي نه سگهي. تاريخ نويس سرڪاري ادارن جا ملازم آهن يا وري تعليمي ادارن جا، جتي حڪومتي نگرانيءَ جي ترار سندس مٿان ٽنگيل ٿي رهي.

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جي هڪ اهم خصوصيت اِها آهي ته هو ماڻهن کي نه رڳو مختلف شخصيتن جي پنجوڙ مان نڪرڻ جي صلاح ٿو ڏئي پر پاڻ به جناح ۽ اقبال جهڙين شخصيتن بابت پنهنجي ويچارن جو کلئي ريت اظهار ٿو ڪري، مثال جي طور تي پنهنجي هڪ مضمون ”قائداعظم کی شخصیت“ ۾ لکي ٿو:

”جناح جي ڪردار جا اهم پاسا اِهي هئا ته هو اڪيلائپ پسند هو، گهٽ ڳالهائيندو هو ۽ پنهنجي ذاتي معاملن ۾ ڪنهن کي به دخل ڏيڻ نه ڏيندو هو. سندس ذاتي ناتن ۾ به لاتعلقيءَ وارو احساس رهندو هو، هو شايد نه ته ڪڏهن ڪنهن جي ويجهو ٿيو ۽ نه ئي ڪنهن کي پنهنجي زندگيءَ جي رازن ۾ شريڪ ڪيائين. شايد انجو مقصد اِهو هو ته هُن پنهنجي چوڌاري اهڙي فضا ٿي جوڙڻ چاهي جيڪا سندس شخصيت کي رعبدار ۽ دٻدٻي واري بڻائي ڇڏي.“

هو اڳتي لکي ٿو:

”جناح جي ڪردار جي انهيءَ صفت سبب ماڻهن جو خيال هو ته هر معاملي ۾ سندس راءِ آخري هجي ٿي. مسلم ليگ ۾ انجا اڳواڻ اصل ۾ رڳو ربڙ جون مهرون آهن جيڪي بنان ڪنهن دليل ۽ حيل حجت جي

سندس هر فيصلو قبولين ٿا. اهوئي سبب هو جو جناح کي مسلمانن ۽ مسلم ليگ جو واحد ترجمان سڏيو ويو.“

ساڳي ريت هڪيپرو جڏهن ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ پنهنجي هڪ مضمون ۾ اِهو لکيو تہ جناح چوندو هو تہ هُن پاڪستان پنهنجي ٽائيپ رائيٽر ۽ اسٽينوگرافر جي مدد سان ٺاهيو آهي تہ سرڪاري دانشور صفدر محمود هٿ ڌوئي سندس پويان پئجي ويو، پوءِ جڏهن ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ اِها ڳالهہ حوالن سان ثابت ڪئي تہ سواءِ روزاني ”خبرين“ اخبار جي، ڪنهن بہ ٻئي سندس جواب شائع نہ ڪيو پر ڊاڪٽر مبارڪ ان قسم جا ڦڏا ڪرڻ جاري رکيو اچي.

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ اِها ڳالهہ پڻ ثابتين سان پيش ڪئي آهي تہ جناح مسلم ليگي اڳواڻن مان خوش نہ هو. سندس ليکي اُهي سڀ نااهل هئا ۽ ان لائق ئي نہ هئا جو ملڪي انتظام سنڀالين.

هڪ ٻئي مضمون ”قائداعظم سے متعلق صفدر محمود کو جواب“ ۾ ڊاڪٽر مبارڪ علي لکي ٿو:

”جهڙي ريت اسانجي معاشري جو وهنوار آهي، قائداعظم جي زندگيءَ ۾ ئي سندس تمام گهڻي چاپلوسي ڪئي وئي. جڏهن کيس آئين ساز اسيمبليءَ جو صدر چونڊيو ويو تہ لياقت علي خان جو چوڻ هو تہ اِها آئين ساز اسيمبليءَ لاءِ عزت جي ڳالهہ آهي تہ قائداعظم کي انجو صدر بڻايو ويو آهي ڇاڪاڻ جو هو پاڪستان جو خالق آهي، جنهن خلوص، ديانت ۽ بي لوثيءَ سان هيءُ ملڪ حاصل ڪيو آهي. ڪجهہ ماڻهن تہ کيس شهنشاهِ پاڪستان بہ چوڻ شروع ڪيو ۽ ڪراچيءَ ۾ سندس نالي جو خطبو پڻ پڙهيو ويو ۽ کيس اميرالمومنين جو خطاب ڏنو ويو.“ (خالد بن سعيد جي ڪتاب ”جوڙجڪ وارو عرصو 1857 کان 1948“ تان ورتل حوالو.)

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جو هڪ ٻيو ڪارنامو اِهو آهي تہ هن تاريخ جا نوان موضوع اڙدو ۾ متعارف ڪرايا ويا، مثال جي طور تي سندس هڪ اهم ڪتاب ”نجي زندگي“ آهي، جنهن ۾ ڄاڻايو اٿس تہ فرانس جي تاريخ نويسن جن جو تعلق آنلز سوچ ڌارا سان آهي، انهيءَ موضوع تي

تحقيق ڪرڻ شروع ڪئي ۽ پنجن جلدن تي ٻڌل انهي زندگيءَ بابت تاريخ سهيڙيائون. انجي شروعات رومي ۽ بازنطيني دور کان ڪئي وئي آهي ۽ پنجون جلد جديد دور تي ٻڌاليءَ تي ٿو رسمي ڪتاب جي خصوصيت اها آهي ته ان ۾ چترڪاريءَ، مجسمي سازيءَ ۽ تصويرن ذريعي نجي زندگيءَ جا مختلف پاسا سامهون آندا ويا آهن. ان ريت ڊاڪٽر مبارڪ علي اسانکي تاريخ جي هڪ نئين ڪيهنر کان ٿو واقف ڪرائي.

جيئن اڳ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي ته ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جي اهم ڪمن ۾ سندس ڪيل ترجما پڻ شامل آهن، انهن مان هڪ اهم ترجمو ”ملی کا اوورکوٹ“ آهي جيڪو برتولت بريخت جو لکيل آهي. انهيءَ ڪتاب ۾ ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ نه رڳو بريخت جو تعارف لکيو آهي پر سندس جرمن ڪهاڻين ۽ مضمونن جا ترجما پڻ ڪيا اٿس.

انهيءَ تعارف ۾ لکيل سندس سٽون اڄ به پاڪستان تي لاڳو ڪري سگهجن ٿيون.

”بريخت آڏو هٽلر جي شخصيت هئي جنهن پنهنجي چرب زبانيءَ ۽ شخصيت جي اثر هيٺ سموري جرمن قوم کي جڪڙي رکيو هو ۽ ماڻهو جذباتي بڻجي سندس پذيرائي ڪري رهيا هئا. شخصيت پرستيءَ سبب ئي مخالفت ۽ اظهار جي آزاديءَ تي پابنديون مڙهجن ٿيون. اهڙين ئي حالتن ۾ بريخت ان ڳالهه تي زور ٿو ڀري ته ساڃاهه وندن کي پارٽيءَ ۽ رياست جي ڏاڍ ڏمر مان نڪرڻ گهرجي. چوقير پابنديون هجن ته ان خلاف نيون راهون ڦلهورڻ گهرجن.“ (ملی کا اوورکوٹ، صفحو نمبر 7، 1996، فڪشن هائوس)

هونئن ته هڪ سئو صفحن واري انهيءَ ڪتاب ۾ بريخت جا ڪيترائي مضمون ۽ ڪهاڻيون شامل آهن، جن جي عنوانن تي هڪ نظر وجهو، ”سچ کہنے کی پانچ مشکلات“، ”لفظ“، ”تاریخ کے سوالات“ ۽ ”دو سالہ عورت“ پر شايد سڀ کان وڌيڪ اهم ڏهن صفحن تي ٻڌل ”ملی کا اوورکوٹ“ آهي، جنهن ۾ بريخت گيورڊانو برونو جون حالتون بيان ڪيون آهن ته ڪهڙي ريت کيس 1600ع ۾ ڪليسا کي منهن ڏيڻو پيو. ڪهاڻيءَ ۾ ڄاڻايو ويو آهي

ته کهڙي ريت برونو همت ۽ سورهيائپ سان پنهنجو ڪيس وڙهيو ۽ چيائين،

"توهين منهنجي خلاف اِهو فيصلو ڊپ ۽ دهشت وگهي ڏئي رهيا آهيو."

انهيءَ ڪهاڻيءَ ۾ ٻڌايو ويو آهي ته وينس جو هڪ شاهوڪار ڪيس پنهنجي گهر گهرائي فزڪس ۽ ٻين علمن جا سبق ٿو پرائي پر چاهي ٿو ته برونو ڪيس ڪارو جادو سيکاري. ان ۾ ناڪاميءَ تي شاهوڪار همراهه پڙهائيءَ جو معاوضو بچائڻ واسطي مٿس مسيحيت جي توهين جو الزام ٿو ڌري. اِهو واقعو 1591 ۾ پيش آيو جڏهن ڪيس گرفتار ڪيو ويو ۽ پوءِ اٺ سال قيد ۾ رکڻ کانپوءِ ڪيس 1600 ۾ جيئرو ساڙيو ويو.

پر اوور ڪوٽ جي ڪهاڻي اِها آهي ته جڏهن 1592 ۾ برونو هڪ مسواڙي گهر ۾ رهندو هو تڏهن هُن هڪ درزيءَ کي ٿلهي اوور ڪوٽ جو ماپ ڏنو ۽ ڪوٽ ملڻ کان هڪدم پوءِ گرفتار ٿيڻ سبب هو سلائي جا پئسا ڏئي نه سگهيو هو. هاڻ برونو قيد ۾ آهي ۽ درزي پنهنجي معاوضي جو طلبگار. ڪيس هلڻ دوران برونو هر هر ڪورٽ کي منٿ ٿو ڪري ته ڪيس انجو معاوضو چڪائڻ جي اجازت ڏني وڃي يا اوورڪوٽ درزيءَ حوالي ڪيو وڃي پر ڪورٽ ٻئي درخواستون ٿڏي ٿي ڇڏي.

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جو اِهو شاندار ترجمو پڙهڻ لائق آهي.

"آخري ڏينهن تائين هو رڳو اوور ڪوٽ لاءِ جهيڙيندو رهيو. ڪيس هلڻ دوران ٻه ڀيرا ڪورٽ کي درخواست ڪيائين. هو ڪورٽ جي صاحبن سان مٿس لڳل الزامن دوران اوورڪوٽ جي مامري تي بحث ڪندو رهيو."

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جو هڪ ٻيو اهم ڪتاب ''یورپ کا عروج'' آهي جنهن ۾ هو ٻڌائي ٿو ته يورپ جو عروج ڪيئن ٿيو، يورپي معاشرو ڪليسا جي پنجوڙ مان ڪيئن نڪتو ۽ پوءِ ڏاهپ ۽ سڌارڪ اپائن وسيلي يورپ روشن خياليءَ تائين ڪهڙي ريت پهتو ۽ پوءِ صنعتي ۽ فرانسيسي انقلاب ڪهڙا نتيجا سامهون آندا.

انڪانسواءِ جن ذهن ڏونڌاڙيندڙ موضوعن تي هُن قلم کنيو آهي تن ۾ تاريخ ۽ عورت پڻ شامل آهي. اڙدو ۾ ته انهيءَ موضوع تي لکڻيون نه هئڻ جوڳيون آهن. عورتن لاءِ ۽ هنن بابت اڙدو ۾ لکڻيون ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ کان اڳ به موجود هيون جن ۾ مولانا اشرف علي ٿانويءَ جو ڪتاب ”بهشتي زيور“، مولانا مودوديءَ جو ”پرده“ ۽ اهڙا ٻيا به انيڪ ڪتاب شامل آهن، جن ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته عورت ڪهڙي ريت پاڻ کي مرد جي تابع رکي ۽ ڪهڙي ريت ريتن رسمن جي پوئواري ڪري.

ڊاڪٽر مبارڪ علي شايد اُهو پهريون پاڪستاني تاريخ نويس آهي جنهن اڙدو ۾ ان موضوع تي هڪ اهڙو ڪتاب لکيو جيڪو مختصر پر جامع آهي ۽ جيڪو هر عورت ۽ ڇوڪريءَ لاءِ پڙهڻ لازمي هئڻ گهرجي، آءٌ ته ايستائين به چوندس ته انکي نصابي ڪتاب طور اسانجي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پڙهائڻ گهرجي. اِهو ڪتاب نه رڳو ڇوڪرين ۽ عورتن کي پر ڇوڪرن ۽ مردن کي پڻ پڙهڻ گهرجي ته جيئن هو معاشري ۾ عورتن جي تاريخي حيثيت کي سمجهي سگهن. مثال جي طور تي هو ڪتاب جي شروعات ۾ ستين صفحي تي لکي ٿو:

”مردن جي تاريخ ۾ عورت جنهن حيثيت ۽ شڪل ۾ ظاهر ٿئي ٿي تنهن ۾ ڪا به عظمت ڪو به وقار ناهي پر ان مان اهڙو تاثر پيدا ٿو ٿئي جنهن سان عورت کان ڌڪار ٿيڻ تي لڳي يا وري مٿس کل تي اچي يا وري ڪڏهن ڪيس مڪمل طور تي نظرانداز ٿو ڪيو وڃي ۽ سندس انهن قربانين جو ڪو ليکو چوکو ئي نٿو ڪيو وڃي جيڪي مرد پنهنجي مفادن لاءِ هُن جي ذريعي حاصل ٿو ڪري.“

ڊاڪٽر مبارڪ علي ڪجهه دانشورن جي انهيءَ خيال کي رد ٿو ڪري ته ڪو غير طبقاتي سماج ۾ عورت کي هڪ جيتري حيثيت حاصل هئي. هو لکي ٿو:

”غير طبقاتي معاشرن ۾ پڻ عورت کي برابريءَ واري حيثيت حاصل نه هئي جهڙي ريت آسٽريليائي قبيلن ۽ اسڪيمو جي مثالن مان ظاهر ٿئي ٿو. اِهو صحيح آهي ته اڻبرابريءَ واري درجي بندي خانگي

جائيداد ڪانپوءِ پيدا ٿي جنهن ۾ جانشينن جي ضرورت هجي ٿي پر قبائلي دور ۾ پڻ مرد عورت کي پنهنجي جاگير سمجهندو هو ۽ کيس پنهنجي لاڀ لاءِ استعمال ڪندو هو."

سندس ڪتاب "تاريخ اور عورت" عالمي ۽ اسلامي تاريخ جي حوالن سان پريل آهي. مثال جي طور تي هو لکي ٿو:

"بابر جڏهن سمرقند ۾ هو ته سندس جاني دشمن شيبائي خان سمرقند تي ڪڙو چاڙهيو ۽ بابر لاءِ ڀاڄ يا سوڀ جو ڪو آسرو نه رهيو ته هُن پنهنجي ڀيڻ خانزاده بيگم جو سنگ شيبائي خان سان ڪيو ۽ پاڻ اُتان ڀڄي نڪتو."

اڳتي لکي ٿو:

"تاريخ ۾ عورت جو ذڪر اُن مهل به اچي ٿو جڏهن جنگ جي پڄاڻي ڪانپوءِ مال غنيمت ميڙيو ويندو آهي. انهيءَ مال غنيمت جو سڀ کان وڏيڪ اهم حصو عورتون هونديون هيون ۽ سندن ورهاست پڻ هيرن، جواهرن، ڪپڙن پوشاڪن ۽ غاليچن وانگر ٿيندي هئي. جيڪڏهن عورت جي ڪا سماجي حيثيت هئي به ته اِها سندس جنگي قيدي بڻجڻ ڪانپوءِ ختم ٿي ڪئي وئي ۽ سندس درجو گهٽجي ڪنيز يا لونڊيءَ وارو ٿي ٿئي ويو. سندس مالڪ کي پورو حق حاصل هو ته هو کيس جنهن ريت وڻي استعمال ڪري. ساڻس جنسي ناتو رکي يا ڪنهن ٻئي کي سوکڙي ڪري ڏئي." (صفحو نمبر 9).

ڪتاب جي مختلف بابن جا سرا آهن: "عورت اور تهذيبي عمل"، ''عورت ہندستانی تہذیب میں''، "چرچ اور عورت"، "عورت اور طوائف"، "عورت اور تقدير"، "صنفي معاشره اور عورت" وغيره وغيره.

اهڙي ئي هڪ ٻئي انوکي موضوع تي ''تاریخ، کھانا اور کھانے کے آداب'' جي سري هيٺ ڪتاب لکيائين، جنهن ۾ کاڌي جي دريافت ڪانوئي کاڌي پيئي جي رهنوارن، دعوتن، مهمان نوازي ۽ لنگر خانن جي تاريخ لکيائين ۽ ناهوڪا حوالا ڏيندي مشهور علم الانسان ليوي اسٽراس ڪانوئي سنڌ جي ٽالپر ميرن جي وڏن پيٽن جو ذڪر ڪيو ائس.

ڊاڪٽر مبارڪ علي، پنهنجي وسيع اڀياس مان لاڀ پرائيندي انهيءَ ڪتاب ۾ ٻولي ۽ ادب جا انيڪ حوالا ڏنا اهن جن ۾ کاڌي پيتي جي طور طريقن جو ذڪر ڪيل آهي ۽ چوڻين ذريعي ڳالهه سمجهائي وئي آهي، مثال جي طور تي "جنهن پاٽ ۾ کائبو تنهن ۾ ڇيد ڪيئن ڪبو."

ساڳي ريت عهدنامو عتيق يعني اولڊ ٽيسٽامينٽ ڪانوني هندو ڌرم جي ڪتاب ڪي اٽلايو اٽس ۽ ٻڌايو اٿائين ته شاسترن ۾ کاڌي پيتي لاءِ ڪهڙيون هدائتون ڏنل آهن. ساڳي ريت سيرالاوليا ۾ انجي ليکڪ امير خورد نظام الدين اوليا جي حوالي سان گهٽ کائڻ بابت جيڪي ڪجهه لکيو آهي سو به ان ڪتاب ۾ شامل آهي. انڪانسواءِ "ڪچو ڪائي ڇڏيندس" جهڙين اصطلاحن تي پڻ ڳالهه ٻولهه ڪئي وئي آهي. ابوالفضل آئين اڪبريءَ ۾ کائڻ پيئڻ بابت جيڪي ڪجهه لکيو آهي تنهن جو به ذڪر آهي. ان قسم جو ڪم ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ ڪانسواءِ ٻيو ڪير ٿو ڪري سگهي.

اِهو ئي نه پر چترڪاريءَ جا پڻ حوالا آهن مثال جي طور تي وان گوف جي جڳ مشهور چتر "پٽاٽا کائيندڙ" جو پڻ ذڪر ڪيل آهي ۽ پوءِ پٽاٽا ڪهڙي ريت امريڪا کان يورپ آيا ۽ پوءِ اوڻويهين صديءَ جي آئرلينڊ ۾ پٽاٽن جي کوٽ سبب نه رڳو اُتي پر امريڪا تي جيڪي اثر پيا تن جو احوال ڏنل آهي. نظير اڪبرآبادي جو نظم "روٽي" هجي يا عبدالحليم شرر جي لکنوي طعامن جا قصا يا وري مير حسن جو دسترخوان، انهيءَ مختصر ڪتاب ۾ سيڪجهه ٿو ملي وڃي.

ان ڪتاب جو سڀ کان وڌيڪ دلچسپ پاڱو انجو آخري باب "آج کی دعوتیں" آهي، جنهن ۾ ڊاڪٽر مبارڪ علي مستقبل جي تاريخ نويسن لاءِ چڱو موچارو مواد ڇڏي ٿو. هو لکي ٿو:

"تجربيڪار ماڻهو کاڌي جو اعلان ٿيندي ئي تيزيءَ سان ميز وٽ پهچي ويندا آهن ۽ ڏونگي تي قبضو ڪري ان مان بهترين ٻوٽيون پنهنجي، پنهنجي گهر ڀاتين يا سنگتين جي ٿالهين ۾ وجهندا آهن. هو ڏونگي جي ڪفگير کي اوستائين پنهنجي قبضي ۾ رکندا آهن

جيستائين سندن سمورا مقصد پورا نه ٿي وڃن. ان دوران سندن اوسي پاسي بيٺل ماڻهو انتهائي بيچينيءَ سان اُن پل جو اوسيئڙو ڪندا آهن ته ڪڏهن ٿو ڪفگير سندن هٿن مان نڪري ٻين جي حوالي ٿئي.“ (صفحو نمبر 99)

”ڪاڌي جو اعلان جنگ جي اعلان وانگر هوندو آهي ۽ ماڻهو ڪاڌي تي ايئن لامارا هڻندا آهن ڄڻ ويڙهه جي ميدان ۾ دشمن تي ڪاهه ڪندا هجن. ٿورڙي دير ۾ ڪاڌي جي ميز جو اُهو ئي حال ٿي چڪو هوندو آهي جيڪو ميدان مان شڪست کاڌل دشمن جو ياج ڪانپوءِ هوندو آهي. ڪاڌي پيتي مان فارغ ٿي ماڻهو فاتحين وانگر ڪاميابيءَ سان موٽندا آهن ۽ پنهنجي سوڀ تي خوشي ۽ سرهائي جو اظهار ڪندا آهن.“

اڳتي لکي ٿو:

”اڄڪلهه ڪاڌي پيتي جي دعوتن ۾ اسين جنهن قسم جي ورتاءُ جو اظهار ڪريون ٿا، ان مان اسانجي اجتماعي نفسيات جو اظهار ٿئي ٿو، جنهن ۾ پهريون عنصر غير يقيني ڪيفيت جو آهي. هرڪو بدلجندڙ حالتن ۾ ڏڦير سبب اِهو ڄاڻڻ کان قاصر هجي ٿو ته سڀاڻي ڇا ٿيندو، انڪري اِهو رويو حاوي هوندو آهي ته پنهنجو ۽ پنهنجي ڪٽنب جو فڪر ڪجي ۽ پنهنجي زندگي ٿانيڪي بنائڻ لاءِ جيڪي به ذريعا استعمال ڪري سگهجن سي ڪيا وڃن. ان ۾ اخلاقي يا غير اخلاقيءَ جو ڪو تڪلف نه هوندو آهي.“ (صفحو 101)

منهنجي خيال ۾ انهيءَ ڪتاب جي ان کان وڌيڪ بهتر پڄاڻي نٿي ٿي سگهي. هاڻ اچو ته ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جي ڪيل هڪ ٻئي ترجمي جو ذڪر ڪريون، جيڪو هُن هائن رش بول جي هڪ ناول جو ڪيو، جيڪو هاڻوڪي پاڪستاني معاشري تي اوترو ئي ٺهڪي ٿو اچي جيترو پنج ڏهاڪا اڳ جي اولهه جرمنيءَ تي ٺهڪي ٿي آيو. هونئن ته اوڀر جرمنيءَ ۾ به رياستي ڏاڍ ڏمر گهٽ نه هو ۽ اخبارون به ٻنهي ماڳن تي بالادست طبقن جي ترجماني ڪري رهيون هيون پر هائن رش بول ڏيکاريو آهي ته ڪهڙي ريت اولهه جرمنيءَ جا نام نهاد آزاد سڌسماءُ جا ذريعا ترقي پسند سوچ تي ڪاهه ٿا ڪن.

اِهو ناول ”کیتھرینا بلوم کی کھوئی ہوئی عزت“ جي سري هيٺ 1974 ۾ لکيو ويو. انجي ليکڪ هائن رش بول کي 1972 جو ادبي نوبل انعام ملي چڪو هو. ان ڪهاڻيءَ ۾ بنيادي طور تي اخبارن جي سنسني خيزيءَ جو ذڪر ڪندي ٻڌايو ويو آهي ته ڪهڙي ريت 1970 واري ڏهاڪي جي اولهه جرمنيءَ ۾ کاٻيءَ ڌر جي خيالن ۽ فردن کي دهشتگرد ثابت ڪرڻ لاءِ سڌ سماءُ جا ذريعا خبرن کي توڙي مروڙي ۽ وڌائي چڙهائي بيان ڪندا هئا.

انهيءَ ناول جو مرڪزي ڪردار مختلف گهرن ۾ صاف سٿرائي ۽ کاڌو پيتو رڌڻ جو ڪم ڪندڙ ڪيٽرينا بلوم جو آهي، جنهن جي ڪنهن جسماني تشدد ذريعي نه پر ذهني پيڙا ذريعي هڪ سنسني خيز اخبار جي رپورٽ ۽ هڪ پوليس عملدار هٿان زندگي عذاب بڻجي ٿي وڃي، ڇاڪاڻ جو هوءَ هڪ اهڙي مرد سان محبت ٿي ڪري جيڪو هڪ بينڪ ڦرڻ جي الزام هيٺ پوليس کي گهربل آهي. ٿئي اِهو ٿو جو ڪيٽرينا بلوم هڪ ڪاڄ ۾ گوٽن نالي هڪ شخص سان ملڻ کان چار ڏينهن پوءِ هڪ صحافيءَ کي قتل ڪريو ڇڏي.

جيتوڻيڪ هُن پاڻ پوليس وٽ وڃي انهيءَ قتل جو اعتراف ڪيو هو پر اخبار مٿس دهشتگرد ۽ دهشتگردن جي ساٿاري هئڻ جو الزام ٿي ڌري. جڏهن ته هوءَ چار ڏينهن اڳ ئي گوٽن سان ملي هئي ۽ ڪيس چڱي ريت نٿي سڃاتائين پر مٿس الزام ڌريو ويو ته هُن دهشتگرد کي پناهه ڏني ۽ سندس ڀاڄ ۾ مدد ڪئي. هُن گوٽن سان فقط هڪ رات ئي گذاري هئي جيڪو ايندڙ صبح سوير هليو ويو هو.

ايندڙ چئن ڏينهن دوران ڪيٽرينا، سندس گهر ڀاتين ۽ جتي هوءَ ڪم ڪار ٿي ڪري، تن گهراڻن کي ايترو ته بدنام ٿو ڪيو وڃي جو هوءَ تنگ اچي انهيءَ اخباري خاطو کي ئي قتل ڪريو ڇڏي جيڪو انهيءَ جانچ کي سنسني خيز خبر ٺاهي مٿس بهتان ٿو مڙهي، جنهن جي نتيجي ۾ ڪيٽرينا جي ماءُ صدمي وچان گذاري ٿي وڃي.

ٽوٽ گيس نالي اِهو رپورٽر ڪيٽرينا جي زندگيءَ جي هر ڪنڊ پاسي کي ڦلهوري ۽ سندس دوستن ۽ مٽن مائٽن تائين جي جانچ پڙتال ڪري سندس اڳوڻي مڙس ۽ اسپتال ۾ داخل بيمار ماءُ کي به نٿو ڇڏي.

ان ريت فقط چئن ڏينهن ۾ ڪيٽرينا ايترو پريشان ٿئي ٿي جو هوءَ انهيءَ رپورٽر کي پنهنجي گهر نينڊ ڏئي ٿي گهرائي جتي هو ساڻس جنسي لڳ لاڳاپن جي گُهر ٿو ڪري جنهن تي هوءَ گولي هڻي کيس قتل ڪريو ڇڏي.

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ انجو شاندار ترجمو ڪيو آهي ۽ اِهو ڪتاب اڄڪلهه پاڪستان ۾ جنهن ريت سڌسماءَ جا ذريعا هر قسم جي ترقي پسندن خلاف هٿ ڌوئي پيل آهن، جي بهترين عڪاسي ٿو ڪري.

هاڻ هڪ ٻئي ڪتاب جو ذڪر ڪندس جيڪو ”بازار اور دوسرے مضامین“ جي سري سان 1988 ۾ شائع ٿيو. انهيءَ ڪتاب جا آخري ٽي مضمون ”بيگم سمرو“ ”نواب امير خان“ ۽ ”علما اور سائنس“ يقيني طور تي سڀ کان وڌيڪ شاندار آهن.

بيگم سمرو هڪ اهڙي عورت آهي جنهن بابت تمام ٿورڙو تاريخي مواد ميسر آهي ۽ سرڪاري تاريخ ۾ ته سندس ذڪر بنهه نٿو ملي پر ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ هن بابت گهڻو ڪجهه ڪوٺي آيو آهي جنهن سبب اسانجي ڄاڻ ۾ اَملهه اضافو ٿو ٿئي.

ميرٺ جي رهواسڻ انهيءَ عورت کي هڪ يورپي فوجي مهم جو رائن هارڊٽ خريد ڪيو. سندس اصل نالو زيب النسا هو پر اڳتي هلي بيگم سمرو جي نالي سان مشهور ٿي ۽ عيسائي مذهب قبول ڪيائين. رائن هارڊٽ جي مرتئي ڪانپوءِ وهان ڪيائين پر پنهنجي مڙس جي گذاري وڃڻ جي ٽن سالن ڪانپوءِ 1781 ۾ بپتسمو ورتائين. ڪيس شاهه عالم ثاني جاگير ڏني ۽ ڪيس مڙس جي فوج ملي. اڳتي هلي هُن هڪ فرانسيسي ميجر سان پرڻو ڪيو.

1888 ۾ نجف خان جي بغاوت خلاف شاهه عالم ثانيءَ جو ساٿ ڏنائين ۽ کيس شڪست کان بچايائين. هُن غلام قدر روهيلا جي بغاوت ۾ پڻ شاهه عالم ثانيءَ جي واهر ڪئي ۽ پوءِ انگريزن سان ٺاهه ڪيائين.

ڊاڪٽر مبارڪ علي لکي ٿو:

”بيگم سمرو جي زندگي پڇاڙڪي مغل دور جي معاشري جي روائتن ۽ تبديلين کي ظاهر ٿي ڪري. هڪ عورت هئڻ واري حيثيت ۾

هُن انتهائي سرگرم زندگي گذاري ۽ پنهنجي صنف کي ان ۾ ڪڏهن بہ رڪاوٽ بڻجڻ نہ ڏنائين. هندستاني ۽ مسلمان هئڻ واري حيثيت ۾ هُن پنهنجي زندگيءَ ۾ جيڪي تبديليون آنديون سي ذڪر جوڳيون آهن. يورپي همراهہ سان وهان ۽ پوءِ مذهب تبديل ڪرڻ. هڪ سياستدان جي حيثيت ۾ هُن مغلن، مرهٽن ۽ انگريزن سان چڱا ناتا رکيا ۽ سياسي تبديلين جي باوجود پنهنجي جاگير برقرار رکيائين.”

ايندڙ اهم شخصيت جيڪا ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ ڳولهي هٿ ڪئي آهي سا آهي ٽونڪ جي والي نواب امير خان جي. هو 1834 ۾ گذاري ويو. سندس ڏاڏو محمد شاهہ مغل بادشاهہ جي دور ۾ بونير کان هندستان آيو هو ۽ نواب علي محمد خان روهيلا جي نوڪري اختيار ڪئي هئائين.

“امير خان ڀوپال کان نوڪريءَ جي شروعات ڪئي ۽ پوءِ مرهٽي اڳواڻ جسونت رائو هلڪر سان مليو جنهن کيس وڏو احترام ڏنو. هنن ٻنهي گڏجي ڪيتريون ئي لڙائيون وڙهيون ۽ آخرڪار 1817 ۾ پنهنجي ايلچيءَ ذريعي دهليءَ جي ريزيڊنٽ مٽڪاف سان ٺاهہ ڪيائين جنهن جي ڪمپنيءَ ۽ گورنر جنرل تصديق ڪئي.”

پنهنجي مضمون ۾ ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ امير خان بابت تمام گهڻي ڄاڻ ڏني آهي.

۽ هاڻ پڇاڙيءَ ۾ ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جي جنهن اهم ڪم ڏانهن ڌيان ڇڪرائڻ چاهيان ٿو سو مذهبي عالمن، مذهبن ۽ فرقيواريت بابت آهي. ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جو مضمون “علما اور سائنس” زوردار لکڻي آهي، جنهن ۾ لکي ٿو:

“مسلمان معاشري ۾ مذهبي عالمن جو طبقو ڪيترين ئي سائنسي ۽ فني ايجادن جو زور شور سان مخالف هو. انجو سبب اِهو هو تہ سندن تعليمي سرشتو پراڻي ۽ مدي خارج روائتن تي قائم هو ۽ هر دور جي تبديلين ۽ وقت جي گهرجن پٽاندر ان ۾ ڪنهن بہ قسم جي تبديلي نٿي ڪئي وئي. بنيادي طور تي مسلمان معاشري ۾ جيڪو تعليم سرشتو رائج هو تنهن جو مقصد اِهو هو تہ فقط اُهي مضمون، نظريا ۽ سوچون پڙهائجن جن سان عقيدا ۽ ايمان سلامت رهن.”

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ پنهنجي مضمون ۾ جتي ڪٿي انهن فتوائن جا تفصيل ڏنا آهن جيڪي مذهبي عالمن ڪيترين ئي سائنسي دريافتن خلاف ڏنا ۽ ايسٽائين جو فلسفي خلاف پڻ ڳالهايائون، جهڙي ريت ديوبند مدرسي جي سربراهه مولانا رشيد احمد گنگوهيءَ فلسفي جي شديد مخالفت ڪئي.

ساڳي ريت ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جو هڪ ٻيو ڪتاب ”تاريخ اور فرقه واريت“ آهي جنهن ۾ سندس اسلوڪا مضمون ۽ ترجما شامل آهن. آخري ٻن مضمونن مان هڪ ”الميئه تاريخ“ آهي جنهن ۾ هو لکي ٿو ته اِنهي هاجي جا ٻه پاسا آهن هڪ اِهو ته گهڻي ڀاڱي مسلمان تاريخ نويس حڪمران طبقي جا ملازم هئا ۽ سندن ساراهه لکندا هئا. ٻيو اِهو ته گهڻي ڀاڱي تاريخ نويسن جو هندن ڏانهن رويو انتهائي تعصب ڀريو ۽ غير دوستاڻو هو ۽ هنن اهڙن واقعن کي وڌائي ٿي پيش ڪيو جن ۾ هندن کي شڪست آيل هجي، سندن قتلام ٿيو هجي يا سندن ٻُتن کي ٽوڙيو ويو هجي ۽ مندرن کي مسمار ڪيو ويو هجي.

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ طبقات ناصري ۽ تاريخ فرشته ڪانوني تاريخ فيروزشاهي ۽ محمد صالح ڪنبوهه جي جهان نامي تائين انيڪ اهڙا مثال ڏنا آهن جن ۾ تاريخ جي انهيءَ هاجي جو اظهار ٿئي ٿو.

مثال جي طور تي تاريخ فرشته ۾ محمود غزنويءَ بابت لکيل آهي ته هُن ٿاسيز جي راجا کي ورندي ڏيندي چيو:

”اسان مسلمانن جو ان ڳالهه تي عقيدو آهي ته هن دنيا ۾ اسين جيتري اسلام جي تبليغ ڪنداسين ۽ غير مسلمانن جي عبادتگاهن کي ڊاهينداسين اوترو ئي اسانکي ايندڙ جهان ۾ ثواب ملندو.“ (تاريخ اور فرقه واريت، صفحو نمبر 110، سال 1986)

ساڳي ريت ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ أهي لفظ به ورجايا آهن جيڪي هندن لاءِ استعمال ڪيا ويا، جهڙوڪ ڪافر، لعين، مشرڪ، ناپاڪ، دوزخ داخل، گمراهه، نابڪار، نجس وجود وارو جڏهن ته مسلمانن لاءِ سورهيه، شجاع، مومن، نيڪ ۽ پاڪباز وارا لقب استعمال ڪيا ويا.

Scanned with CamScanner

۽ هاڻ آخري اهم ڪتاب جنهن جو ذڪر ڪرڻ چاهيندس، تنهن جو عنوان آهي ''تاریخ اور مذہبی تحریکیں''. انهيءَ ڪتاب ۾ ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ ننڍي کنڊ جي اسلامي تحريڪن ڪانوني ٻڌمت، سک مت، مسيحي، يهودي ۽ ٻين مذهبن جي فرقن ۽ هاڻوڪن وڌندڙ مذهبي لاڙن تي روشني وڌي آهي.

ان ريت ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جي اهم ڪمن کي ڇهن يا ڇهن درجن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪ ته سندس شروعاتي لکڻيون آهن جيڪي هُن سنڌ جي تاريخ نويسيءَ جي حوالي سان لکيون ۽ سنڌ جي تاريخ کي سمجهڻ جو هڪ نئون رخ ڏيکاريو جيڪو ٻين تي پڻ لاڳو ڪري سگهجي ٿو.

ٻيو سندس پي ايڇ ڊيءَ واري مقالي مغل دربار ۽ ان سان لاڳاپيل ٻين موضوعن تي لکڻيون جن ۾ مغل سلطنت جي تاريخ نويسي ۽ مذهبي لاڙن تي روشنيءَ وِڌي وئي آهي. ٽيون، اُهي لکڻيون جن ۾ يورپ ۽ سامراجيت ۽ ننڍي کنڊ تي انجي اثرن تي ڳالهه ٻولهه ڪئي وئي آهي. چوٿون درجو انهن لکڻين جو آهي جيڪي سڌوسنئون تاريخ جي هاڃن بابت آهن، جن ۾ ننڍي کنڊ ۾ تاريخ نويسيءَ تي ڇتي تنقيد ڪئي وئي آهي ۽ انکي سمجهڻ جو طريقو ڄاڻايو ويو آهي. پنجون درجو اُهي لکڻيون آهن جيڪي مذهبي عالمن جي سياست، مذهبي لکڻين ۽ فرقن بابت آهن، جڏهن ته آخري درجي ۾ سندس ڪيل ترجما شامل ڪري سگهجن ٿا، جن ۾ جرمن ليکڪ بريخت ۽ بول جا ترجما ۽ هندستاني ۽ عالمي تاريخ نويسن جا ترجما شامل آهن.

انکانسواءِ ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جو هڪ ٻيو اهم ڪارنامو تاريخ تي هڪ اڙدو رسالو شروع ڪرڻ آهي جيڪو گذريل ويهن سالن کان شائع ٿيندو پيو اچي ۽ انجي تحت تاريخ فائونڊيشن جو ڪم آهي جيڪا باقاعدگيءَ سان سيمينار ۽ ڪانفرنسون ڪوٺائيندي ٿي رهي ۽

Scanned with CamScanner

جنهن جا روح روان اقبال علوي، توصيف احمد خان، ڊاڪٽر رياض شيخ، ڊاڪٽر جعفر احمد، هما غفار ۽ انور شاهين وغيره آهن.

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جو ڪم پنهنجي نوعيت ۾ تمام گهڻو وڏو آهي ۽ ان طرح جو ڪم پاڪستان ۾ يونيورسٽيون ۽ ادارا ٻه ڪرڻ کان قاصر آهن.

پاڪستان ۾ صحافت جي متبادل تاريخ

پاڪستان ۾ صحافتي ڪتابن جو سرمايو

پاڪستان ۾ صحافتي ڪتابن جو هاجو

پاڪستان ۾ صحافت سان لاڳاپيل ۽ ان ۾ دلچسپي رکندڙ ڪجهه سمجهو ۽ با شعور ماڻهو اڪثر ان ڳالهه جو ڏوراپو ڏيندا آهن ته اڄڪلهه جا صحافي يا صحافي هئڻ جا دعويدار اڪثر ماڻهو صحافتي قدرن کان اڻواقف آهن ۽ بس رڳو پاڻ وٽائڻ ۾ پورا آهن سندن اڪثريت ساڄي ڌر جي قومپرستائي ۽ مذهبي هئڻ سان گڏوگڏ تنگ نظر فرقيوار سوچ رکندڙ پڻ آهي.

صحافت جا بنيادي قدر جن ۾ تنگ نظري ۽ قومپرستائي ورتاءُ کان نجات پڻ شامل آهي، موجود ناهن. اڪثر صحافي مذهبي اقليتن ڏانهن وير وارو سياءُ رکن ٿا ۽ جيڪڏهن پاڪستان ۾ غير مسلمانن سان ڪا ڏاڍائي ٿئي ٿي ته اهڙي خبر دٻائي ٿي وڃي. اڙدو اخبارن ۾ خاص طور تي مذهبي اقليتن خلاف مهمونِ ٽيون هلايون وڃن ۽ باقاعدي ضميما ۽ ايڊيشن شائع ڪيا ٿا وڃن جن ۾ رياستي بيانئي کي للڪارڻ ٻدران انکي هٿي ٿي ڏني وڃي.

هن مضمون جي هن ڀاڱي ۾ ڪجهه اهڙن ڪتابن جو جائزو ونداسين جيڪي پاڪستان ۾ بيچلرز ۽ ماسٽرز جي سطح تي شاگردن

ڪي پڙهايا ٿا وڃن. هي؛ هڪ مختصر جائزو آهي جنهن لاءِ سمورا ڪتاب شامل ڪرڻ جي دعوا نٿي ڪئي وڃي. هن مضمون جي ٻئي ڀاڱي ۾ ڏسنداسين ته عام درسي ڪتابن ڪانسواءِ ڪهڙا صحافتي ڪتاب آهن جن جو صحافت جي شاگردن ۽ صحافين کي اڀياس ڪرڻ گهرجي ته جيئن سندن سوچ ۾ وسعت اچي ۽ هو روائتي رياستي بيانئي کان ڪجهه مختلف سوچي سگهن.

پاڪستان ۾ صحافت پڙهندڙن لاءِ ڪيترائي ڪتاب موجود آهن پر انهن مان گهڻي ڀاڱي پر ڏيهي ليکڪن جا لکيل آهن. اهي درسي ڪتاب صحافت تي عمومي ڳالهه ٻولهه ڪن ٿا ۽ انهن جو تجزياتي مرڪز پاڪستان نه هوندو آهي.

پاڪستان جي يونيورسٽين ۾ پڙهايا ويندڙ صحافت جي ڪتابن ۾ ننڍي کنڊ ۾ صحافت جي ارتقا تي تمام گهڻو ڳالهايو ٿو وڃي مثال جي طور تي عبدالسلام خورشيد اردو ۾ درجنن جي تعداد ۾ ڪتاب لکيا آهن، انهن مان ٻه ڪتاب "داستانِ صحافت" ۽ "صحافت پاڪ وهند ۾" گهڻي ڀاڱي اردو ۾ پڙهندڙ شاگردن ۽ شاگرديائين کي بيچلرز ۽ ماسٽرز جي ڊگري ڪورس ۾ پڙهايا ويندا آهن.

ڊاڪٽر عبدالسلام خورشيد جو پي ايڇ ڊي مقالو، جيڪو هن ليکڪ وٽ موجود آهي، جو عنوان آهي "اوپر ۾ نيوز ليٽر" اها پي ايڇ ڊي هن ايمسٽر ڊيم يونيورسٽيءَ مان ڪئي هئي. ڊاڪٽر عبدالسلام خورشيد 1950 کان 1980 تائين وارا ٽيهه سال پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ صحافت پڙهائيندو رهيو آهي ۽ سندس ڪتابن جو ڳاڻيٽو هڪ سئو کان وڌيڪ ڄاڻايو ٿو وڃي.

ڪانئس سواءِ هڪ ٻيو وڏو نالو مسڪين حجازيءَ جو آهي جيڪو پڻ درجنن جي ڳاڻيٽي ۾ ڪتاب لکي چڪو آهي پر خورشيد ۽ حجازيءَ جي ڪتابن جو هاجو اهو آهي ته انهن ۾ صحافت جي تاريخ ۽ ٽيڪنيڪي نڪتا ته ملي ٿا وڃن پر انهن ۾ پاڪستان جي صحافين جي جدوجهد بابت ڪجهه به نٿو ملي. مسڪين حجازيءَ جو ڪتاب "فن ادارت" تمام گهڻو وڪرو ٿيندڙ ڪتاب آهي پر ان ۾ ڪو به تنقيدي

نقطي نظر ڳولهيو نٿو ملي ساڳيو ئي حال انور سديد جي ڪتابن جو آهي.

انور سديد جو اردو ڪتاب "پاڪستان ۾ ادبي رسائل کي تاريخ" اڪيڊمي آف ليٽرس 1992 ۾ شائع ڪيو پر ان ڪتاب جي ڪنهن به باب ۾ پاڪستان ۾ رسالن تي لڳندڙ پابندين جو ذڪر ناهي ساڳي ريت عابد مسعود تهاميءَ هڪ درسي ڪتاب "جرنلزم" لکيو جيڪو پهريون ڀيرو 1987 ۾ شائع ٿيو ۽ اڳتي هلي انجا ڪيترائي ايڊيشن شائع ٿي چڪا آهن. ان ڪتاب ۾ به ڪو تنقيدي پاسو ناهي بلڪ ساڃي ڊر جي هڪ مخصوص نقطي نظر کي اڳتي وڌايو ويو آهي، مثال جي طور تي "اسلام کا نظريئہ صحافت" جي سري هيٺ لکي ٿو:

"اسلام ۾ سڌسماءُ جي ذريعن جو بنيادي مقصد خير پکيڙڻ، شرميسارڻ ۽ حق جي شاهدي ڏيڻ آهي. انڪساواءِ صحيح تعميري خبرون، اطلاع ۽ نظريا پيش ڪرڻ آهي تہ جيئن مسلمان اُمت کي هن دنيا جو بهترين علم حاصل ڪرڻ جوڳو بڻائي سگهجي جنهن ۾ رهندي ڪين اسلام جو پيغام سڄي دنيا ۾ پکيڙڻو آهي" (ڪتاب "جرنلزم"، عابد مسعود تهامي، پبلشرعظيم اڪيڊمي اڙدو بازار لاهور، ڇاپو اٺون، 1993)

اڳتي هلي قرآني حوالن سان لکي ٿو:

"جيڪي ماڻهو سڌسماءُ جي اسلامي نظرئي تي ويساهہ نٿا رکن تن متعلق قران پاڪ ۾ واضع انداز ۾ ڄاڻايل آهي تہ منافق مرد ۽ منافق عورتون هڪٻئي سان ڳنڍيل آهن. هو برائيءَ جو حڪم ٿا ڏين ۽ نيڪيءَ کان جهلين ٿا" (سورت توبہ، آيت 67)

وري اڳتي تعليم ۽ تربيت جي سري هيٺ لکي ٿو:

"اسلامي سڌسماءُ جي اهم ذميواري اِها آهي تہ ماڻهن کي اعليٰ اخلاقي قدرن جي تربيت ڏني وڃي. فحش ۽ اگهاڙيون تصويرون، اُسٽريل ۽ اخلاق ڦٽائيندڙ ادب، ناٽڪ ۽ فلمون ماڻهن جو اخلاق ڦٽائڻ جو ذريعو آهن، انهن کان هر ممڪن طور تي پاسو ڪيو وڃي." (صفحو نمبر 61)

تهاميءَ ان ڳالهہ جي وضاحت نہ ڪئي آهي تہ اخلاق ڦٽائيندڙ

مان سنڌس مطلب ڇا آهي. اڳتي هڪ ٻئي باب جو سرو آهي "پاڪستان ۾ آزادي صحافت" جنهن ۾ ضيا دور جو ذڪر فقط ستن سٽن ۾ ڪيو اٿس ته:

"جنرل ضياالحق جي فوجي حڪومت قائم ٿيڻ کانپوءِ وارن شروعاتي ٻن سالن ۾ اخبارن کي ڪجهه آزادي پلئه پئي، ان دوران لاهور مان هڪ انگريزي اخبار "دي سن" ۽ اسلام آباد مان "دي مسلم" جاري ٿيون. آڪٽوبر 1981 کان لاهور مان جنگ اخبار پڻ شائع ٿيڻ شروع ٿي، انڪانسواءِ ڪيترين ئي علائقائي اخبارون پڻ نڪتيون، جڏهن ته اخبارن تي بندشون پڻ لڳيون جن ۾ مساوات پڻ شامل هئي. آڪٽوبر 1979 کان نومبر 1981 تائين پري سينسرشپ جو سلسلو جاري رهيو پريس ايڊوائس پڻ برقرار رهي. پاڪستان نيوز پيپر سوسائٽيءَ پنهنجي هڪ ڪاڄ ۾ جنرل ضيا جو ڌيان صحافتي مسئلن ڏانهن ڇڪرايو، جنهن تي هُن اِهي مسئلا حل ڪرڻ جو وعدو ڪيو." (صفحو نمبر 68)

ساڳي ريت هو جنرل ضيا جي دور ۾ صحافت تي مڙهيل شديد پابندين ۽ انهن خلاف صحافين جي عظيم جدوجهد کي مڪمل طور تي نظر انداز ٿو ڪري ۽ نه ئي انهن سوين صحافين جو ڪو ذڪر ٿو ڪري جيڪي جيلن ۾ ويا، جن ڦٽڪا کاڌا پر صحافت جي آزاديءَ تان هٿ نه کنيائون. ساڳي ريت صحافت جي تاريخ بيان ڪندي ڪيس ننڍي کنڊ جي صحافت ۾ رڳو مسلمان نالا ٿا نظر اچن جڏهن ته هندو صحافين جي ڏکهي تاريخ ۽ جدوجهد کي مڪمل طور تي نظر انداز ٿو ڪري.

هڪ ٻيو ڪتاب روشن آرا رائو جو "مجلاتي صحافت کي ادارتي مسائل" آهي جيڪو مقتدره قومي زبان پهرين 1989 ۾ ۽ پوءِ 1998 ۾ شائع ڪيو جڏهن افتخار عارف انجو سربراهه هو. هيءُ ڪتاب ايم اي صحافت لاءِ لکيو ويو جنهن کي تمام گهڻي پزيرائي ملي. ان ڪتاب ۾ پڻ صحافت تي پابندين جو مٿاڇرو ذڪر آهي ۽ صحافتي جدوجهد کي نه مڪمل طور تي نظر انداز ڪيو ويو آهي جڏهن ته صحافتي آزاديءَ لاءِ وڙهندڙ صحافين جو ڪو ذڪر ئي نه ڪيو ويو آهي.

ان ڪتاب جي چوٿين باب ۾ پاڪستان ٺهڻ ڪانوٺي 1984 تائين

Scanned with CamScanner

جي ادارتي مسئلن جو جائزو فقط ويهن صفحن ۾ پيش ڪيو ويو آهي جڏهن ته سمورو ڪتاب لڳ ڀڳ چار سئو صفحن تي ٻڌل آهي. پاڪستان ٺهڻ ڪانپوءِ شروعاتي چاليهن سالن جا ادارتي مسئلا بيان ڪندي جن مسئلن جو هر هر ذڪر ڪيو ويو آهي تن ۾ سرمائي/ سيڙپ جي کوٽ، جديد مشينريءَ جي اڻهوند، ڪاغذ ۽ ڇپائي واري سامان جي گهٽتائي تعليمي معيار جي بدحالي پڙهندڙ جو گهٽ ڳاڻيٽو، نون موضوعن جي اڻهوند، مختلف ڌرين ۾ اختلاف، حڪومتن جو سهڪار نه ڪرڻ، صحافتي قانون ۽ پابنديون شامل آهن.

آخري موضوع يعني قانونن ۽ پابندين جو فقط ٻن چئن صفحن ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي ۽ اِهو به ان ريت جو اصل سياسي ڏادِ ڏمر ۽ آپيشاهِاڻي جبر جو پڙهندڙن کي اندازو ئي نٿو ٿئي مثال جي طور تي صفحي نمبر 200 تي "1977 سي 1987 تڪ مجلاتي صحافت ڪي مسائل" هيٺ هوءَ لکي ٿي:

"1976 ۾ ملڪ سياسي گهوٽالي جو شڪار ٿيو ۽ بيچينيءَ واري انهيءَ ماحول ۾ زندگيءَ جي ٻين شعبن وانگر رسالن جي صحافت پڻ متاثر ٿي. انهيءَ ڇڪتاڻ جو نتيجو جولاءِ 1977 واري مارشل لا جي صورت ۾ نڪتو. سياسي سرگرميون ختم ٿيڻ سبب سياسي رسالا پڻ پسمنظر ۾ هليا ويا. ٻئو حڪومت جي سياسي نظرين جي حامي رسالن جي گنجائش بلڪل ختم ٿي وئي. نئين حڪومت سان نظرياتي هم آهنگي رکندڙ رسالن جو لهجو نرم ٿيو ۽ ڪجهه سياسي رسالن مصلحت تحت پنهنجو رنگ بدلايو. پاليسيءَ جي انهيءَ تبديليءَ سبب رسالن جي ساک متاثر ٿي. سياسي سرگرميون ختم ٿيڻ سبب سياسي رسالن جي گهرج پڻ ختم ٿي چڪي هئي. ٻئي پاسي ڊائجسٽن انهيءَ گهرج ڪي تيزيءَ سان پورو ڪيو. علمي ۽ ادبي رسالن جي نون موضوعن جي گنجائش اڳيئي محدود ٿي چڪي هئي."

هاڻ غور ڪريو يعني "صحافت متاثر ٿي" ۽ "رسالا پسمنظر ۾ هليا ويا" پوءِ "رسالن جي گنجائش ختم ٿي وئي" جڻ ته سياسي سرگرميون پاڻ مرادو ختم ٿي ويون جنهن جي نتيجي ۾ سياسي رسالن

جي گهرج پڻ پاڻ مرادو ختم ٿي وئي. ليکڪا ڪٿي به جمهوريت جي غير قانوني خاتمي، سياسي سرگرمين تي آپيشاهاڻي فوجي پابندين ۽ صحافت ۽ راءِ جي اظهار جي آزاديءَ کي چيڀاٽڻ جو ڪو ذڪر ئي نه ڪيو آهي. يعني اِهي ڪتاب پڙهي جيڪڏهن ڪو صحافي بڻيو ته ڪيس پتوئي نه لڳندو ته پاڪستان ۾ صحافت جي سورمن ڪهڙيون قربانيون ڏنيون ۽ ڪهڙي ريت پنهنجي حق جي ويڙهه وڙهيائون.

محترما روشن آرا پنهنجي ڪتاب ”مجلاتي صحافت ڪي ادارتي مسائل“ جي صفحي نمبر 201 تي لکي ٿي ته 1977 ڪانپوءِ ”ترقي پسند سوچ وارا رسالا ليل ونهار، نصرت، صدائي وطن ۽ الفتح بند ٿي چڪا آهن. چٽان، زندگي ۽ بادبان جي گهرج نه رهي آهي. هفتيوار چٽان ڊمي بڻجي ويو آهي. اڙدو ڊائجسٽ حڪومتي پاليسين سان ٺهڪاءُ ۾ پنهنجو مخالف سياءُ تبديل ڪري چڪو آهي.“

جڻ ته سمورا ڪم پاڻ مرادو ٿيندا رهيا. اڳتي لکي ٿي، ”مارشل لا حڪومتن ۾ عوامي مزاج جو هڪ خاص انداز بڻبو آهي. سياست کان پاسيرو ٿيڻ سبب عوام ۾ ذوق، شوق ۽ لڳن نه رهندي آهي.“

هن ڪتاب ۾ ان بابت ڪجهه به نه ڄاڻايل آهي ته ڪهڙن رسالن تي ڪڏهن پابندي لڳي، ڪهڙي ريت انهن جي ايڊيٽرن ۽ ٻين صحافين کي نشانو بڻايو ويو، البته هڪ اڌ واقعن جو ذڪر ضرور آهي جن جو سياست سان ڪو تعلق نه هو مثال جي طور تي ماهوار ”طالب علم“ قاسم محمود جي ايڊيٽرشپ ۾ ڪراچيءَ مان شائع ٿيندو هو، انتي پابندي مڙهيندي الزام ڏريو ويو ته اهو رسالو فحش ۽ اعتراض جوڳو مواد شائع ٿو ڪري.

ٿيو اِهو هو جو قاسم محمود طلسم هوشربا قسطن ۾ پئي شائع ڪيو ۽ انجي ٽيويهين قسط پريس ۾ هئي جو نومبر 1979 ۾ سينسرشپ لڳي جنهن طلسم هوشربا کي فحش قرار ليکي بند ڪرائي ڇڏيو. ساڳي ريت سنڌ حڪومت راجندر سنگهه بيديءَ جي افساني ”گرهن“ کي به محش قرار ڏنو.

اهڙي ادب دشمن سياءُ کي هٿي ڏيڻ ۾ ڊاڪٽر سيد عبدالله جهڙن ”دانشورن“ جو وڏو هٿ هو جنهن ماهوار ”اوراق“ جي سالنامي

Scanned with CamScanner

جنوري، فيبروري 1980 ۾ ”اردو ادب، چند اصولي باتين“ جي سري هيٺ لکيو:

”خلوص ۽ سچائي جي ڏس ۾ اِهو اعتراض ڪيو ويو آهي ته اسانجو ادب ڪيترن ئي حوالن سان اجنبي تصورن ۽ نظرين (بلڪ پرڏيهي جيوت) جي ترجماني ٿو ڪري ۽ ڪو به ادب اوستائين پنهنجو ادب نٿو ليکي سگهجي جيستائين ان ۾ پنهنجي ملي يا قومي وجود جا قدرتي ۽ فطري احساس نه پسجن“ (روشن آرارائو جو ڪتاب صفحو نمبر 207)

ان ريت ليکڪا مجموعي سياءُ جي نشاندهي ته ڪري ڇڏي پر صحافتي جدوجهد جو ذڪر نه ڪيائين ان نوعيت جو هڪ ٻيو ڪتاب احسن اختر ناز جو لکيل ”صحافتي ذمه داريان“ آهي جيڪو پڻ مقتدره قومي زبان 1990 ۾ سربراهه جميل جالبيءَ جي سرپرستيءَ ۾ شائع ڪيو. انهيءَ ڪتاب جي ٽين باب ”صحافتي نظريات“ ۾ اسلامي سڌ سماءُ واري نظرئي جي عنوان هيٺ هي لکٽي جانچيو:

”خدا جڏهن حضرت آدم کي تخليق ڪيو ته سندس آڏو مقصد اِهو هو ته هيءُ منهنجي بندگي ڪندو ۽ منهنجو پيغام باقي مخلوق تائين پهچائيندو ان ريت دنيا جي پهرين انسان کي سڀ کان پهريون فرض نياپو رسائڻ جو ئي سونپيو ويو. ڪائنس پوءِ ايندڙ سمورن نبين ۽ پوءِ نبي آخر الزمان جي ذميواري پڻ خدا طرفان اِهائي مقرر ٿيل هئي. ان ريت اسلام جو سڌ سماءُ وارو نظريو سڀ کان پهريون ابلاغي نظريو آهي جنهن جو مقصد انسانيت آهي.“ (صفحو نمبر 25)

ڪتاب ۾ هرهر اها ڳالهه ورجائي وئي آهي ته صحافت يا سڌ سماءُ جو اصل مقصد معاشري ۾ مذهب کي سرخرو ڪرڻ آهي فحاشي ۽ اگهاڙپ کي روڪڻ ۽ اسلامي حد لاڳو ڪرائڻ آهي. احسن اختر ناز پنهنجي ڪتاب ”صحافتي ذمه داريان“ جي ڇهين باب ۾ لکي ٿو:

”پنج جولاءِ 1977 تي هڪ نئين مارشل لا حڪومت اقتدار ۾ آئي جنهن جي فقط ستن ڏينهن اندر جنرل ضيا اعلان ڪيو ته جيڪڏهن اخلاقي ضابطو بڻايو وڃي ۽ صحافت جو درست معيار جڙي پوي ته سمورا قانون ختم ڪيا ويندا. نون مارشل لائي ضابطن ۽ پريس ايند

پبليڪيشن آرڊيننس جي موجودگيءَ هوندي به حڪومت ۽ صحافت وچ ۾ بهتر ناتن جون ڪوششون ٿينديون رهيون. 1979 کان 1980 تائين حڪومت ۽ سي پي اين اي ۽ حڪومت طرفان باقاعدي اختيار ماڻيل عيوضين هڪ ناهه تي صحيحون ڪيون جنهن ۾ اخلاقي ضابطي جو مڪمل متن پڻ شامل آهي ۽ انجي ڀڃڪڙيءَ تي سزا ڏيڻ لاءِ بينچ جي جوڙجڪ بابت يڪرائپ پڻ ظاهر ڪئي وئي.“ (صفحو نمبر 72)

ان ريت ڏسي سگهجي ٿو ته 1977 کانپوءِ وارن سالن ۾ ٿيندڙ آپيشاهاڻي ڏاڍ ڏمر کي ڪيئن نه موهيندڙ لفظن ۾ لڪايو ويو جڻ ته ڪا صحافتي مزاحمت نه ٿي، نه ڪو جيل ويو ۽ نه ڪنهن ڦٽڪا کاڌا. اِهو آهي اسان جي مقتدره قومي زبان جو صحافتي درسي ڪتاب جيڪو 1990 ۾ شائع ٿيو ۽ ان ڪتاب ۾ پڻ صحافت جي مسئلن واري باب ۾ مالي ڏکيائين، تعليم جي گهٽ شرح، خريداريءَ واري قوت گهٽ هئڻ ۽ ڪاغذ جي کوٽ وغيره جو ته تمام گهڻو ذڪر آهي پر رياستي ڏاڍ ڏمر ۽ راءِ جي اظهار جي آزاديءَ جو گهٽ. ان کان پوءِ هڪ سڄو سارو باب ”صحافت ڪا اسلامي ضابطہ اخلاق“ آهي جنهن ۾ قرآن ۽ سنت جي روشنيءَ ۾صحافت ڪرڻ تي زور ڏنو ويو آهي. مثال جي طور تي صفحي نمبر 111 تي ”ڦلهورڻ کان پرهيز“ جي صلاح هن ريت ڏني وئي آهي: ” ۽ تجسس نه ڪندا ڪريو ۽ توهان مان ڪو به ڪنهن جي غيبت نه ڪري.“ (سورت الحجرات 12) ”جيڪڏهن ڪو شخص مسلمانن جا عيب ڦلهورڻ ۾ جنبيل هوندو ته الله انجي پويان پئجي ويندو.“ (حديث نبوي ابو دائود)..

”جيڪي ماڻهو چاهين ٿا ته فحاشي پکڙجي سي دنيا ۽ آخرت ۾ دردناڪ سزا جا مستحق آهن (سورت النور 109).“ احسن اختر ناز پنهنجي ڪتاب جي صفحي نمبر 115 تي لکي ٿو:

”ڪنهن مسلمان صحافيءَ جو پهريون فرض اِهو آهي ته هو نه رڳو پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۾ ئي اسلام جي حڪمن ۽ تعليم ئي عمل ڪري پر پنهنجي پيشيوارڻن فرضن ۾ پڻ ان ڳالهه جو خيال رکي ته سندس قلم ۽ زبان مڪمل طور تي الله تعاليٰ جي رضا ۽ خوشنوديءَ لاءِ استعمال ٿين. ان ريت ڪنهن مسلمان صحافيءَ جو ڪردار دين جي

دعوت جي ڪنهن داعي ۽ مبلغ وانگر هجي ٿو جيڪو فقط آخرت ۾ پنهنجي نجات کي آڏو ٿو رکي.”

اڳتي صفحي نمبر 118 تي لکي ٿو. ”جنس ۽ سونهن ڏانهن راغب ڪندڙ تصويرون شائع ڪرڻ يا پيش ڪرڻ ۽ لذت جو سامان پئدا ڪرڻ مڪمل طور تي غير اسلامي فعل آهي. پاليسي جوڙيندڙن کي پنهنجون سموريون نشريات ترتيب ڏيڻ مهل سدائين اسلامي حڪمن کي آڏو رکڻ گهرجي.“

ان ريت سڄي ڪتاب ۾ جتي ڪٿي نرت ۽ سنگيت کي بيهودو ليکيو ويو آهي. عشق ۽ عاشق کي ننديو ويو آهي ۽ ناٽڪن ۽ گانن کي ملعون سڏيو ويو آهي.

جيڪڏهن ننڍي ڪنڊ ۾ اڙدو صحافت جي تاريخ جي ڳالھ ڪبي ته ان ۾ مولوي محبوب عالم جي 1903 ۾ لکيل ”فهرست اخبارات هند“ کي مٿاهين حيثيت حاصل آهي. جنهن جي ترتيب ۽ مقدمو ۽ حاشيا طاهر مسعود لکي مغربي پاڪستان اڙدو اڪيڊميءَ طرفان 1992 ۾ شائع ڪئي ۽ ڪتاب جو نالو رکيائين ”اردو صحافت کي هڪ نادر تاريخ“ پر ٽائيٽل تي طاهر مسعود رڳو پنهنجو نالو ڏنو ۽ ٽائيٽل کان اصل ليکڪ مولوي محبوب عالم جو نالو گُم ڪري ڇڏيائين جيڪو اندرين ٽائيٽل تي ڏنو ويو آهي. هن ڪتاب ۾ غير مسلمان اڙدو صحافين جو ذڪر پڻ موجود آهي.

ڪراچي يونيورسٽيءَ جي سڌ سماءُ واري شعبي ”نظريات ابلاغ“ جي سري هيٺ هڪ ڪتاب سهيڙيو جيڪو ايم اي جي نصاب لاءِ مختص ڪيو ويو. انجو سهيڙيندڙ پروفيسر متين الرحمان مرتضيٰ هو، جيڪو 1998 ۾ يونيورسٽيءَ طرفان شائع ٿيو. هيءُ ڪتاب 370 صفحن تي ٻڌل آهي ۽ ان ۾ ڪُل ايڪويهه تفصيلي باب آهن جيڪي گهڻي ڀاڱي ترجمو ڪيل يا سهيڙيل آهن ۽ فقط ٽي باب اصلوڪا آهن جيڪي محمد انعام باري، پروفيسر ذڪريا ساجد ۽ پروفيسر متين الرحمان لکيا آهن.

حيرت جي ڳالھ اِها آهي ته هن ڪتاب ۾ پڻ پاڪستان ۾ راءِ جي اظهار تي پابندين، خاص طور تي فوجي آمريتن دوران صحافت تي پابندين، سينسرشپ ۽ صحافين جي جدوجهد ۽ قربانين بابت هڪ باب به

ناهي، جڏهن ته پاڪستان ۾ صحافتي جدوجهد جي هڪ ڏگهي تاريخ آهي ۽ پروفيسر مهدي حسن ۽ ضمير نيازيءَ جهڙا صحافي ۽ دانشور انهيءَ موضوع تي ڪتاب لکي چڪا آهن

انعام باريءَ جو ڇهن صفحن تي ٻڌل مضمون سياءَ ۾ تبديليءَ بابت آهي. پروفيسر ساجد ذڪريا جو ڇهن صفحن تي ٻڌل مضمون آهي "نظريۂ ابلاغ پاڪستاني تناظر ۾" هن مضمون ۾ پڻ ساڳي روائتي حب الوطني ۽ مذهبيت کي هٿي ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، مثال جي طور تي " پاڪستان جا نظام ابلاغ" جي عنوان تحت لکي ٿو:

"پاڪستان ۾ اسلامي تاريخ جي اِڪابرن ۽ اڳواڻن ۽ مذهبي تعليم بابت پروگرام پيش ڪرڻ قومي ضرورت آهي." (صفحو 301)

اڳتي لکي ٿو:

" پاڪستان جو هڪ ذار اسلامي ملڪ طور دنيا جي نقشي تي وجود ۾ اچڻ ئي ان ڳالهه جي ثابتي آهي ته اِهو سيپيتا ۽ اظهار جي حوالي سان ڏکڻ ايشيا بدران وچ اوڀر جو حصو آهي ۽ وقت گذرڻ سان گڏ اِهو پاسو اجان وڌيڪ واضع ٿيندو ويندو." (صفحو 302)

اجائين وڌيڪ اڳتي لکي ٿو:

"اسلام جي جيڪا تعبير علاما اقبال ۽ ٻين جديد مسلمان مفڪرن ڪئي آهي يعني قران ۽ سنت جي تفسير ۽ وضاحت سا جديد حالتن ۽ علمن جي روشنيءَ ۾ ڪئي وڃي ۽ رڳو جامد پوئواري کي ئي قران ۽ سنت جي تعبير نه ليکيو وڃي. انجي روشنيءَ ۾ قومي سڌسماءُ واري سرشتي کي نه رڳو جديد گهرجون پوريون ڪرڻ جو اهل بڻائي سگهجي ٿو پر انکي اسلام جي اخلاقي تعليم جو روپ ڏئي دنيا آڏو اِهو مثال پيش ڪري سگهجي ٿو ته سڌ سماءُ کي انسانيت جي حفاظت لاءِ ڪهڙن بنيادن تي جوڙيو وڃي." (صفحو نمبر 304)

ساڳي ريت پروفيسر متين الرحمان مرتضيٰ پنهنجي مضمون "قومي ابلاغي حڪمت عملي جي ضرورت" ۾ لکي ٿو:

"اسانجو قومي نقطي نظر، هدف مقصد، آدرش، مشاهير، قدر ۽ سڀ کان وڌيڪ اسانجو عزيز قومي نظريو، سيئي ڏوڙ ٿيندي ٿا نظر اچن

Scanned with CamScanner

جيڪي ڪجهه ڪالهه تائين اسانکي سڀ کان وڌيڪ پيارو هو، سو سيڪجهه ميرانجهيل بصيرت جي پاڇولي ۾ ويڙهجي پيو نه رڳو ايترو پر منظر تان گم پيو ٿئي.“

”اسان جون نظرياتي سرحدون پرڏيهي اگرائي آڏو بلڪل ڪليون پيون آهن جن جو ڪو به بچاءُ ناهي. هڪ نظرياتي رياست جي حيثيت ۾ اسانجو حق آهي ته اسين پنهنجي قومي، نظرياتي ۽ ثقافتي سڃاڻپ جي حفاظت ڪريون ۽ سڌ سماءُ جي رياستي پاليسي جوڙيون. اسانجي ملڪ ۾ ريڊيو، ٽيليويزن ۽ ڪجهه اخبارون رياست جي ڪنٽرول ۾ آهن پر عملي طور تي انهن کي رياستي ڪنٽرول ۾ رکڻ بدران حڪومت جي قبضي ۾ ڏنو ويو آهي جيڪا انهن کي پنهنجي مقصدن لاءِ ٿي استعمال ڪري“ (صفحو نمبر 335)

يعني صحافت جو هيءُ پروفيسر چاهي ٿو ته سڌ سماءُ جا ذريعا رياست جي ڪنٽرول ۾ رهن ۽ انهن تي حڪومت جو به اثر نه هجي مطلب ته حڪومت ۾ ايندڙ سياسي پارٽيون سڌ سماءُ کي پنهنجي مقصدن لاءِ استعمال ڪري ڇڏينديون، انڪري مٿن ڀروسو نٿو ڪري سگهجي جڏهن ته صاحبلوڪ کي رياستي ادارن تي مڪمل اعتماد آهي. هاڻ جنهن ملڪ ۾ صحافت جي پروفيسر جي سماجي ۽ سياسي شعور جو اِهو حال هجي، ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هو ڪهڙي قسم جا صحافي تيار ڪري عملي ميدان ۾ اُماڻيندو هوندو.

هن مضمون ۾ جنهن آخري ڪتاب جو حوالو ڏيڻ چاهيندس، سو همايون اديب جو ڪتاب ”صحافت پاڪستان ۾“ (ناشر عزيز پبلشرس، لاهور، 1984) آهي.

هيءُ ڪتاب اُن وقت شائع ٿيو جڏهن پاڪستاني صحافت 1984 تائين ميجر جنرل اسڪندر مرزا، جنرل ايوب خان، جنرل يحيٰ ۽ جنرل ضيا جا دور ڏسي چڪي هئي. جڏهن هيءُ ڪتاب لکيو ويو ته جنرل ضيا پنهنجي ڏاڍ ڏمر جا اٺ سال پورا ڪري چڪو هو پر همايون اديب جي هن ڪتاب ۾ انهن سمورن قدمن کان اک ٻيٽ ڪئي وئي آهي جيڪي مختلف آمريتن ۾ صحافت جي راءِ جي اظهار جي آزاديءَ کي چينياڻ لاءِ

ڪنيا ويا. اڌ کان وڌيڪ ڪتاب پاڪستان ٺهڻ کان اڳ واري صحافت بابت آهي ۽ ان ۾ بہ اڙدو صحافت جو ذڪر ڪندي غير مسلمان اڙدو صحافين جي آزاديءَ واري تحريڪ ۾ ڪردار کي نشانو بڻائيندي کين ”هندو اخبارون“ سڏيو ويو آهي يعني هندو مالڪن جون اڙدو اخبارون هندو اخبارون هيون نہ ڪي اڙدو اخبارون.

مثال جي طور تي همايون اديب پنهنجي ڪتاب جي صفحي نمبر 84 تي“ بعض ديگر هندو اخبارات ”جي سري هيٺ لکي ٿو:

”پرتاب اخبار انڊين نيشنل ڪانگريس جي ڪٽر حامي ۽ مسلمانن جي مخالف هئي. ملاپ اخبار جا بہ اهڙائي ويچار هئا. انهيءَ دور جي هڪ ٻئي هندو اخبار ”وير ڀارت“ هئي ۽ اِها پڻ تعصب ڀري ۽ ڪانگريس جي حمائتي هئي.“

جڏهن تہ ليکڪ مسلم ليگ جي حمائتي اخبارن کي ”ڪٽر“ ۽ ”هندو مخالف“ نٿو لکي جيتوڻيڪ مسلمانن جون اڙدو اخبارون پڻ پنهنجي ڪانگريس دشمنيءَ ۾ ۽ ڪانگريسي اڳواڻن جهڙوڪ مولانا ابوالڪلام آزاد خلاف زهر اوڳاڇڻ ۾ ڪنهن بہ ريت پوئتي نہ هيون.

همايون اديب جو تعصب ڀريو سياءُ رڳو غير مسلمانن تائين ئي محدود ناهي، سنڌ جي صحافت بابت سندس هن پيرا گراف تي نظر وجهو:

”سنڌ جي صحافت جي ڏس ۾ اِها ڳالهہ ذهن ۾ رکڻ گهرجي تہ ان صوبي جي مسلمان آبادي پسماندگيءَ جو شڪار هئي. مسلمان اڪثريت ۾ هوندي بہ سياسي طور تي ڪا اثرائتي حيثيت حاصل ڪري نہ سگهيا هئا. انجو وڏو سبب تعليمي ۽ معاشي طور تي سندن پوئتي هئڻ هو. مسلمان گهڻي ڀاڱي هاري هئا يا بار برادريءَ واري مزدوري ڪري پيٽ گذر ڪندا هئا. سندن وجود تي هندو سييتا ۽ سماجي و هنوار جا ڪارا ڪارونيار ڇانيل هئا.“ (صفحو نمبر 86)

همايون اديب اِهو ان صوبي بابت پيو لکي جنهن جي صوبائي اسيمبليءَ سڀ کان پهرين پاڪستان ٺاهڻ جو ٺهراءُ بحال ڪيو. هيءُ اُهو ئي ورتاءُ آهي جنهن تحت اوڀر پاڪستان کي بہ هندو ثقافت جي اثر هيٺ ڄاڻائي ڏڪار جو نشانو بڻايو ويندو هو.

ساڳي قسم جو نفرت ڀريو اظهار هو سرحد صوبي لاءِ پڻ ڪري ٿو:

”ننڍي ڪنڊ جي ورهاڱي کان اڳ سرحد صوبي مان شائع ٿيندڙ گهڻي ڀاڱي اخبارون ڪانگريس جون حمائتي هيون. سواءِ ڪجهه جي، باقي سموريون اخبارون هندن جي ملڪيت هيون يا وري سرحدي گانڌي خان عبدالغفار خان جي اثر هيٺ هيون پر جڏهن خدائي خدمتگار ۽ سرخپوش ريفرنڊم ۾ ناڪام ٿيا ۽ اڪنڊ ڀارت وارو سندن سپنو ساڀيان نہ ٿي سگهيو تہ هو پنهنجون اخبارون ۽ رسالا بہ برقرار رکي نہ سگهيا. پاڪستان ٺهڻ ڪانپوءِ سموريون ڪانگريسي اخبارون بند ٿي ويون“ (صفحو نمبر 88)

همايون اديب جي هن لکڻيءَ مان اِهو تہ پتو پوي ٿو تہ سرحد صوبي ۾ ڪانگريس هئي پر ان ڳالهہ جو ڪو بہ ذڪر ناهي تہ کهڙي ريت ڪانگريس جي چونڊيل حڪومت کي غير آئيني ۽ غير قانوني طور تي پاڪستان ٺهڻ جي فقط هڪ هفتي اندر ئي برخاست ڪيو ويو. سرخپوش ۽ خدائي خدمتگار تنظيمن تي پابندي مڙهي وئي جنهن جي نتيجي ۾ انهن جون اخبارون بند ٿي ويون. ليکڪ جي لکڻيءَ مان اِهو پتو ٿو پوي تہ ڄڻ اِهو سڀڪجهہ پاڻ مرادو ٿي ويو ۽ ان ڏس ۾ مسلم ليگ جي مرڪزي حڪومت جمهوريت جي جيڪا ٻيڙي ٻوڙي تنهن جو ڪو ذڪر ئي ڪيل ناهي ۽ نہ ئي وري بلوچستان ۽ اوڀر بنگال جي صحافت جو ڪو ذڪر ڪيو ويو آهي.

همايون اديب جي ڪتاب ”صحافت پاڪستان مين“ جي ڇهين باب ۾ ” آزادي ڪي بعد“ جي سري هيٺ ڪجهہ دلچسپ معلومات پڻ ڏني وئي آهي، مثال جي طور تي:

” قاديانين خلاف تحريڪ دوران ٿيندڙ هنگامن جي جانچ جي لاڳاپيل رپورٽ ۾ اِهو ڳالهہ ڪاڍو ويو تہ جولاءِ 1951 کان جون 1952 تائين ”آفاق“ ” احسان“ ” زميندار“ ۽ ”مغربي پاڪستان“ جهڙين حڪومت جي حمائتي اخبارن ۾ ٻہ لک روپيا ورهايا ويا. انهيءَ رقم جي منظوري پنجاب جي تڏهونڪي وڏي وزير ڏني هئي. اِها رقم بالغن جي تعليم لاءِ رکيل فنڊ مان ڪڍي وئي ۽ انجو مقصد قاديانين خلاف تحريڪ هلائڻ

هو.“(صفحو نمبر 119)

هڪ پاسي تہ اِهو ڪم ڪيو ويو تہ ٻئي پاسي جڏهن پنجاب ۾ مارشل لا مڙهي وئي تہ اخبارن تي سينسرشپ هنئي وئي جن مان روزاني ڊان، ايوننگ اسٽار، پاڪستان اڪنا مسٽ، مرر ۽ ورائٽيءَ جا سرڪاري اشتهار بند ڪيا ويا. سرڪار آفيسن لاءِ اِهي اخبارون بند ڪيون ويون ۽ انهن جي عيوضين کي سرڪاري ڪاڄن ۾ شريڪ ٿيڻ کان روڪيو ويو. اِهي سموريون اخبارون ڪراچيءَ مان نڪرنديون هيون.(صفحو نمبر 119)

مٿين پيراگراف مان ظاهر ٿو ٿئي تہ ڪهڙي ريت پاڪستان جي مرڪزي ۽ صوبائي حڪومتن پاڻ معاشري ۾ مذهبي ۽ فرقيوارائو ڏڦير پکيڙڻ لاءِ اخبارن کي استعمال ڪيو ۽ گذريل پنجهتر سالن ۾ اِهو زهر پکڙجي سموري صحافت ۽ پاڪستاني معاشري ۾ واسو ڪري ويو آهي.

هن ڪتاب ۾ بہ آمريتن جو مٿاڇرو ذڪر آهي مثال جي طور تي جنرل ايوب خان جي سينسرشپ ۽ اظهار جي آزاديءَ تي پابندين جو ذڪر فقط هڪ صفحي تي ڪيو ويو آهي جڏهن تہ ڀٽي خلاف هڪ پورو باب لکيو ويو آهي، جنهن ۾ ان دور کي اونداهو ترين سڏيو ويو آهي جڏهن تہ ايوب ۽ ضيا حڪومتن لاءِ اِهي لفظ استعمال نہ ڪيا ويا آهن. مثال جي طور تي صفحي نمبر 150 تي هو لکي ٿو:

”پيپلز پارٽيءَ جي حڪومتي دور ۾ اخبارن خلاف انتقامي ڪارواين جي جيڪڏهن ماضيءَ ۾ ڪنيل ان قسم جي قدمن سان ڀيٽ ڪئي وڃي تہ ڀٽو حڪومت جو پلڙو ڏيڍ سئو ورهين واري برطانوي سامراج جي ڏاڍاين کان بہ ڳرو نظر ايندو، جنهن جي هڪ جهلڪ اسانکي ان دور بابت ضيا حڪومت جي شائع ڪيل وهائٽ پيپر ۾ پڻ ملي ٿي.“

صاحبلوڪ جنهن ريت پيپلز پارٽيءَ جي حڪومت ۽ ذوالفقار علي ڀٽي کي نشانو بڻائيندي جنرل ضيا جي حمائت ٿو ڪري تنهن پاڪستان ۾ صحافين جي هڪ پوري نسل کي متاثر ڪيو آهي. ان قسم جا درسي ڪتاب پڙهي صحافت ۾ ايندڙن مان ڪهڙي توقع رکي سگهجي ٿي جيڪو ”مارشل لا نيا دور“ جي سري هيٺ اِهو سيکجهه

پڙهي آيو هجي.

"1977 جي پنج جولاءِ تي جڏهن ڀٽو حڪومت جي معزوليءَ ڪانپوءِ مارشل لا حڪومت اقتدار ۾ آئي ته ماڻهن سک جو ساهه کنيو" ان ريت همايون اديب جنرل ضيا لاءِ ٻولتو طوطو ٿو ٻڌجي ۽ سندس غير جمهوري ۽ ڏاڍ ڏمر تي ٻڌل حڪومت ۽ انجي خلاف صحافين جي ڏگهي جدوجهد جنهن ۾ ناصر زيدي، نثار عثماني، احفاظ الرحمان، منهاج برنا ۽ ٻيا وڏا نالا شامل آهن، کي غائب ٿو ڪري ڇڏي.

ان ريت پروڙيون ٿا ته ڪهڙي ريت پاڪستان ۾ صحافت ۽ سڌ سماءُ جي ذريعن جي تعليم کي استعمال ڪندي خاص طور تي جنرل ضيا ڪانپوءِ واري نسل کي هڪ پاسي ته اِهو نه پيو ٻڌايو وڃي ته پاڪستان ۾ جمهوري جدوجهد ۽ انساني حقن جي تحفظ ۽ راءِ جي اظهار جي آزاديءَ لاءِ صحافين ڪهڙيون قربانيون ڏنيون ۽ نه ئي اِهو سمجهايو ٿو وڃي ته ڪهڙي ريت خود رياستي ادارن مختلف فوجي آمريتن جي دورن ۾ ۽ انڪانپوءِ به هڪ طرفو بيانيو تيار ڪري صحافي تيار ڪيا جيڪي تنقيدي صلاحيتن کان وانجهيل آهن ۽ تاريخ کان اڻڄاڻ پڻ.

هن مضمون جي ايندڙ ڀاڱي ۾ ڏسنداسين ته ڪجهه غير درسي ڪتاب پڻ موجود آهن جيڪي صحافت جا شاگرد پڙهي سگهن ٿا ته جيئن کين تصوير جو ٻيو پاسو به نظر اچي.

هن مضمون جي پهرين ڀاڱي جو سرو هو "پاڪستان ۾ صحافتي ڪتابن جو هاڃو" ان ۾ ڪجهه اهڙن ڪتابن جو جائزو ورتل هو جيڪي پاڪستان ۾ يونيورسٽين جي سطح تي پڙهايا ٿا وڃن. پاڪستان ۾ صحافت جي شاگردن ۽ شاگردياڻين کي پڙهايو ويندڙ انهن ڪتابن جو سڀ کان وڏو ڏچو اِهو آهي ته انهن ۾ فقط هڪ ئي نقطي نظر بيان ڪيو ويو آهي ۽ مطالعه پاڪستان جي ڪتابن وانگر هڪ طرفي تاريخ ٿي پڙهائي وڃي. انکي روزاني نواءِ وقت جي سوچ جو ترجمان ليکي سگهجي ٿو.

پاڪستان ۾ اڙدو ٻوليءَ ۾ درجنن جي تعداد صحافتي ڪتاب

لکندڙن ۾ ٻه اهم نالا عبدالسلام خورشيد ۽ مسڪين حجازيءَ جا آهن، هيءُ ٻئي صاحب ساڄي ڌر جا قومپرست هئا ۽ مٿن مذهبي ۽ ٻه قومي نظريو شدت سان حاوي هو. هنن پاڪستاني صحافت خاص طور تي اردو صحافت کي هڪ خاص رُخ تي وڌو، جيڪو وڏي حد تائين جنرل ضيا جو ڏنل رخ هو، جنهن ۾ صحافت جو ڪم تنقيدي صلاحيتن وارا صحافي پيدا ڪرڻ بدران اهڙن صحافين جي پالنا ڪرڻ هو جيڪي رياستي بيانئي کي رد نه ڪن ۽ اظهار جي آزاديءَ تان نظرون ڦيرايون وڃن. انهن مجاهد صحافين جو ڪو ذڪر نه ڪيو وڃي جيڪي فوجي آپيشاهيءَ خلاف وڙهندا هيا، جيلن ۾ ويا، ڦٽڪا کاڌائون پر راءِ جي اظهار واري آزاديءَ تان هٽ نه ڪنيائون. خورشيد ۽ حجازيءَ جي نگرانيءَ ۾ جيڪي صحافت جا اُستاد ٺهيا سي به ساڳي سوچ وارا هئا ۽ سندن ذريعي جيڪا تحقيق ڪرائي وئي سا به هڪ طرفي هئي.

هن ڀاڱي ۾ ڪجهه اهڙن ڪتابن جو جائزو وٺنداسين جيڪي پاڪستاني صحافت جو اصل سرمايو آهن ۽ جيڪي پڙهي اڄ جا صحافتي شاگردان لائق ٿي سگهن ٿا جو پنهنجو پاڻ ۾ تنقيدي صلاحيتون پيدا ڪن.

تازوئي پروفيسر توصيف احمد خان جو ڪتاب ”پاڪستان ۾ صحافت ڪي متبادل تاريخ“ شائع ٿيو آهي پر انتي ڳالهه ٻولهه ڪان اڳ ۾ پاڪستان ۾ صحافت بابت ڪجهه ٻين ڪتابن جو ذڪر ڪجي جيڪي پاڪستان ۾ صحافين، صحافت جي شاگردن ۽ عام پڙهندڙن لاءِ ڪارائتا ثابت ٿي سگهن ٿا.

مثال جي طور تي اختر علي شاهه جو لکيل ڪتاب ”انتخابات اور اخبارات“ آهي ليکڪ 1960 واري ڏهاڪي ۾ حيدرآباد مان شائع ٿيندڙ روزاني اخبار ”پاسبان“ جو ايڊيٽر هو. ان ڪتاب مان پتو ٿو لڳي ته ڪهڙي ريت جنرل ايوب ۽ سندس رياستي مشينريءَ اخبارن کي استعمال ڪندي سڌي سنئين چونڊن جي مخالفت ڪئي ۽ اڻسڌي چونڊن جي حق ۾ اخباري مضمون لکرايا.

اختر شاهه جي ڪتاب ۾ آهي مضمون، ايڊيٽوريل ۽ اخباري

ايڊيٽرن نالي خط سهيڙيا ويا آهن جيڪي 1964 جي شروعات کان سڌي سنئين چونڊن جي مخالفت ۾ شائع ٿيڻ شروع ٿيا هئا. جنرل ايوب پنهنجي آپيشاهاڻي راڄ جا پنج سال پورا ڪري چڪو هو ۽ کيس ڊپ هو ته سڌي سنئين چونڊن ٿيڻ جي صورت ۾ کيس ڀيانڪ شڪست اچي سگهي ٿي. هن ڪتاب مان اندازو ٿو ٿئي ته جنرل ايوب انتهائي نڪ جي ڏاڍائيءَ سان اخبارن کي پنهنجي حق ۾ استعمال ڪيو پر پوءِ به محترما فاطمہ جناح کي هارائڻ لاءِ کيس چونڊن ۾ ڌانڌليءَ جو سهارو وٺڻو پيو.

جيتوڻيڪ اِهي اڻسڌي ريت ٿيل چونڊون هيون ۽ تن ڏينهن ۾ سڌي سنئين چونڊن خلاف سڀ کان وڏو دليل اِهو ٿي ڏنو ويو ته انهن تي خرچ گهڻو ٿو اچي جيڪو پاڪستان جهڙو غريب ملڪ سهي نٿو سگهي. هن ڪتاب ۾ اڻسڌي چونڊن جي حق ۾ درجنن جي ڳاڻيٽي ۾ نه پر سوين اخباري مضمون ۽ ايڊيٽوريل شامل ڪيا ويا آهن.

انڪانسواءِ هڪ ٻيو پلوڙ ڪتاب پروفيسر مهدي حسن جو لکيل آهي جيڪو پاڻ صحافي، استاد ۽ انساني حقن جو سرگرم ڪارڪن رهيو آهي سندس ڪتاب جو موضوع آهي اوڀر پاڪستان جي عليحدگيءَ ۾ سڌ سماءُ جي ذريعن جو ڪردار. هيءُ ڪتاب 1975 ۾ مڪمل ڪيو ويو پر اِهو 1977 ۾ پنجاب يونيورسٽيءَ جي ڏکڻ ايشيائي انسٽيٽيوٽ شائع ڪيو اِها شايد پهرين ڪوشش هئي جنهن ۾ پاڪستان جي چوويهن سالن جي زندگيءَ ۾ سڌسماءُ جي ذريعن جي ڪردار تي تحقيق ڪئي وئي پروفيسر مهدي حسن ثابت ڪيو ته سڌ سماءُ جا ذريعا جيڪي گهڻي ڀاڱي رياست جي داٻي هيٺ هئا، اصل ۾ قومي سلامتيءَ خلاف ڪم ڪري رهيا هئا جڏهن ته ظاهري طور تي اِهو تاثر پئي ڏنو ويو ته قومي سالميت کي هٿي پئي ڏني وڃي.

اوڀر ۽ اولهہ پاڪستان جا رهواسي هڪ ئي ملڪ جا شهري هئا پر رڳو هڪ مذهب وارو نعرو کين گڏجي رهڻ تي هرڪائڻ لاءِ ناڪافي هو. پروفيسر مهدي حسن پنهنجي اورچائپ ڀري تحقيق ۾ ملڪ جي ٻنهي ڀاڱن جون اخبارون ڦلهوريون آهن ۽ ريڊيو ۽ ٽيليويزن جي

پروگرام شيٽ جو جائزو ورتو اٿس، جيڪي سنڌ سماءُ واري ڪاتي مان هٿ ڪيائين. هن ڪتاب جا ڏهه باب آهن جن ۾ نہ رڳو اخبارن ۽ انهن تي لڳل پابندين جو جائزو ورتو ويو آهي پر ريڊيو، ٽيليويزن، فلم ۽ سنڌ سماءُ واري ڪاتي جي ڪردار جو پڻ تجزيو ڪيو ويو آهي تہ ڪهڙي ريت اهي سمورا پنهنجي پروپيگنڊا ۾ ناڪام ٿيا.

اڳتي هلي ضمير نيازيءَ اخبارن تي پابندين ۽ رڪاوٽن جو تفصيلي جائزو ورتو ۽ انگريزيءَ ۾ پنهنجو پهريون ڪتاب press in chains 1986 ۾ شائع ڪرايو. انهيءَ ڪتاب جو شاندار اڙدو ترجمو اجمل ڪمال ”صحافت پابند سلاسل“ جي سري سان ڪيو آهي جيڪو سڀ کان پهرين 1994 ۾ شائع ٿيو، جنهن ڪانپوءِ 2004 ۾ پاڪستان اسٽڊيز سينٽر ڪراچي يونيورسٽيءَ ٻيهر ڇپرايو.

”صحافت پابند سلاسل“ هڪ شاندار ڪتاب آهي جيڪو هر صحافيءَ کي ضرور پڙهڻ گهرجي. انهيءَ ڪتاب بابت ضمير نيازيءَ پيش لفظ ۾ لکي ٿو:

”هن ڪم جي شروعات 1965 ۾ ڪاغذ جي ٽڪرن تي پريس ايڊوائس نقل ڪرڻ سان ٿي اِهي هدائتون نيوز روم ۾ سنڌ سماءُ واري ڪاتي طرفان ٽيليفون تي وصول ٿينديون هيون. ڪجهه مهينن اندر ڪاغذ جي ٽڪرن جي انهيءَ ڍير کي سنڀالڻ ڏکيو ٿي پيو. پوءِ هڪ رجسٽر ناهيو ويو ۽ اِهي سرڪاري هدائتون تاريخوار ان ۾ درج ٿيڻ لڳيون. هيءُ اُهي ڏينهن هئا جڏهن الطاف گوهر سنڌ سماءُ جي مرڪزي سيڪريٽريءَ جي حيثيت ۾ هڪ هزار پنج سئو ستانوي روزاني اخبارن، هفتيوار، ٻہ هفتيوار، ماهوار ۽ ٻين رسالن جو عملي ايڊيٽر انچيف هو ۽ سنڌ سماءُ جا علائقائي آفيسر پنهنجي حدن مان شائع ٿيندڙ اخبارن ۽ رسالن جا ريزيڊنٽ ايڊيٽر ليکيا ٿي ويا، جن طئي ٿي ڪيو تہ ڪنهن خبر يا مضمون کي ڪيتري جاءِ ملڻ گهرجي.

ان ٽڪري مان ئي اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ ضمير نيازيءَ ڪيتري اورچائپ سان اِهو سمورو مواد سهيڙيو هوندو. ان ڪتاب ۾ صحافت جي اُها روائتي تاريخ ڏنل ناهي جيڪا عبدالسلام خورشيد ۽

مسڪين حجازيءَ جي ڪتابن ۾ ملي ٿي ۽ جن ۾ پاڪستان ٺهڻ ڪانپوءِ صحافت تي فوجي آپيشاهين ۾ ٿيندڙ ڏاڍ ڏمر جو ذڪر ورلي ئي ملي ٿو. ضمير نيازيءَ جي پنهنجي لفظن ۾، "هن ڪتاب جو مرڪزي خيال اخبارن تي مڙهيل پابندين ۽ اختلاف ڪرڻ جي ست سارينڊڙ صحافين خلاف ٿيندڙ انتقامي ڪاروائين تي ٻڌل آهي" (صفحو نمبر8)

هن ڪتاب جي شروعات آزاديءَ جي اڳ برطانوي حڪومت دوران اخبارن ۽ رسالن تي ٿيندڙ ڏاڍ ڏمر جي تفصيل سان ٿئي ٿي، جنهن ڪانپوءِ پاڪستان جي مختلف دورن ۾ صحافت تي پنجوڙ وجهڻ جي ڪوشش جو تفصيل سان ذڪر ۽ ان جا دستاويزي ثبوت ڏنا ويا آهن. ضمير نيازيءَ انهن اصل قوتن کي وائکو ٿو ڪري جن هن ملڪ ۾ جمهوريت کي چيٿاڙيو ته صحافت کي به ۽ اهو هرهر ڪيو ويو.

ضمير نيازيءَ جو ٻيو ڪتاب هو press under siege جيڪو 1992 ۾ ڪراچي پريس ڪلب طرفان شائع ڪيو ويو. انڪانپوءِ سندس ٽيون ڪتاب the web of censorship 1994 ۾ شائع ٿيو ۽ اڄ پنجويهن سالن کان وڌيڪ جو عرصو گذرڻ ڪانپوءِ به ان موضوع تي اِهو بهترين ڪتاب آهي. ان ۾ شامل ڪجهه باب "هڪ خطرناڪ پيشو،" "گهٽين ۾ سينسرشپ،" "ٻپ جا نيٽر" ۽ "ختم نه ٿيندڙ ڪڙو" آهن.

جيڪڏهن "صحافت پابند سلاسل" سينسر جي قينچيءَ بابت هو ته سندس ٻيا ڪتاب تشدد جو احاطو ٿا ڪن، جن ۾ هجوم طرفان صحافين ۽ اخباري آفيسن تي حملا ۽ پوٽارا چاڙهيل حملي آورن جي فائرنگ جا واقعا شامل آهن. ضمير نيازيءَ موجب 1965 کان 1991 تائين اوڻويهن صحافين ۽ اخباري ڪارڪنن کي قتل ڪيو ويو. هو جيڪڏهن اڄ جيئرو هجي ها ته پروڙي ها ته ايڪويهين صديءَ ۾ صحافين خلاف تشدد ڪهڙو رخ اختيار ڪيو آهي.

ضمير نيازيءَ جا اڙدو ڪتاب سهيڙيندڙن ۾ هڪ اهم نالو راحت سعيد جو آهي جنهن 1997 ۾ "حکایات خون چکاں" سهيڙيو، جنهن ۾ ٽي مضمون، ٽي انٽرويو ۽ ضمير نيازيءَ بابت پنج مضمون شامل آهن جيڪي خليق ابراهيم خليق، ڊاڪٽر محمد علي صديقيءَ ۽ ٻين لکيا آهن.

Scanned with CamScanner

هن ڪتاب کي ’’حکایاتِ خون چکاں‘‘ نالي هڪ ٻئي ڪتاب کان ڌار ليکيو وڃي جيڪو فيض احمد فيض بابت ”نئي افق“ گورنمنٽ ڪاليج لاهور مان شائع ڪيو هو.

راحت سعيد جو سهيڙيل ضمير نيازيءَ جو ٻيو اڙدو ڪتاب ’’انگلیاں فگار اپنی‘‘ 2000 ۾ شائع ٿيو. ان ۾ ضمير نيازيءَ جي انگريزي مضمونن ۽ مقالن جا اڙدو ترجما شامل آهن ٽيون ڪتاب ضمير نيازيءَ جي انٽرويوئن تي ٻڌل آهي جيڪي هن پاڪستان ۾ صحافت جي صورتحال تي ڏنا هئا. ان ڪتاب جو نالو ”باغباني صحرا“ آهي جيڪو 2003 ۾ شائع ٿيو. ياد رهي ته ’’حکایاتِ خون چکاں‘‘ فضلي سنز ڪراچيءَ، ’’انگلیاں فگار اپنی‘‘ آج پبليڪيشنز ۽ ”باغباني صحرا“ شهر زاد پبليڪيشنز شائع ڪيا.

ضمير نيازيءَ جو ادبي ذوق پڻ پلوڙ هو ۽ سندس ادبي مضموعن جو ڳٽڪو ”مرحلۂ شوق“ جي سري هيٺ آصف فرضيءَ سهيڙيو جيڪو ڊاڪٽر جعفر احمد ڪراچي يونيورسٽيءَ جي پاڪستان اسٽڊي سينٽر طرفان 2009 ۾ شائع ڪيو. ان ۾ امير خسرو ۽ غالب کانوٺي خواجا احمد عباس، جانثار اختر کانسواءِ ڪرشن چندر، فراق گورکپوري ۽ فيض تائين تي مضمون شامل آهن.

انگريزيءَ ۾ ضمير نيازيءَ جو آخري ڪتاب fettered freedom آهي. ارڙهن مضمونن وارو اِهو ڳٽڪو ڊاڪٽر جعفر احمد سهيڙي 2005 ۾ شائع ڪيو.

آخرڪار اِهو ضمير نيازي هو ڪير جنهن جي اهڙن شاندار ڪتابن کي پاڪستاني صحافت جو سرمايو ليکي سگهجي ٿو. ڪجھ ماڻهو سمجهن ٿا ته ضمير نيازيءَ جو تعلق ميانواليءَ سان هو جتان جي ٻين نيازين سان سندس ڪو سنگ سياپو يا مٽي مائٽي هئي. اعتبار ڪريو ته ائين بلڪل نه هو. سندس اصل نالو ابراهيم درويش هو ۽ هو ادب ۽ سماجي علمن جو سنجيدو پڙهندڙ هو. هُن پنهنجي صحافتي سفر جي شروعات بمبئي جي روزاني اخبار ”انقلاب“ کان ڪئي.

هُن پنهنجو نئون نالو ٻن سببن ڪري اختيار ڪيو. هڪ ته

Scanned with CamScanner

سندس خيال ۾ صحافت با ضمير ماڻهن جو پيشو هئڻ گهرجي، انڪري هُن پنهنجو نالو ضمير رکيو، انڪانسواءِ هو نياز فتحپوريءَ کان تمام گهڻو متاثر هو تنهن ڪري ضمير نيازي سڏرائڻ لڳو ضمير نيازي پاڪستان ٺهڻ کان هڪدم پوءِ نه پر ڇهه سال پوءِ 1953 ۾ بمبئي کان ڪراچي آيو، جتي سڀ کان پهرين اڙدو روزاني اخبار ”نئي روشني“ ۾ ڪم ڪيائين، جتان 1954 ۾ اٺن سالن لاءِ انگريزي اخبار ڊان ۾ ڪم ڪيائين اڳتي هلي هو انگريزي اخبارن ڊيلي نيوز ۽ بزنس ريڪارڊ سان لاڳاپجي ويو جتان 1992 ۾ ريٽائر ٿيو. هُن ”زمين ڪا نوحه“ جي سري هيٺ اڙدو ادب ۽ شاعريءَ جي هڪ چونڊ پڻ سهيڙي.

هت انهيءَ ڳالهه جو ذڪر دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو ته ضمير نيازي جي ڪتاب press under siege جي شائع ٿيڻ کان ٻه سال اڳ آءِ اي رحمان جو ساڳي سري سان هڪ ڪتاب شائع ٿي چڪو هو اِهو سندس ڪالمن جو ڳٽڪو ڪو جيڪو 1990 ۾ شائع ٿيو. اِهو آءِ اي رحمان جي بهترين ڪالمن جو ڳٽڪو آهي جنهن مان 1980 واري ڏهاڪي دوران صحافتي تاريخ جو پتو لڳي ٿو.

خاص طور تي ان ڪتاب جو اٺون باب ”جمهوريت لاءِ جدوجهد“ انتهائي معلوماتي آهي ۽ ڄاڻائي ٿو ته ڪهڙي ريت ڪو آزاد صحافي پاڪستان ۾ آپيشاهاڻي حڪومت خلاف لکي سگهي ٿو ۽ جدوجهد ڪري سگهي ٿو. هُن پنهنجي ڪالمن ۾ جنرل ضيا طرفان اسلامي نظام آڻڻ وارن نعرن کي چڱي ريت وائکو ڪيو آهي.

1980 واري ڏهاڪي ۾ سڌ سماءُ جي ذريعن جي متبادل تاريخ بابت هڪ ٻيو ڪتاب ”من گهڙت عورت“ آهي جيڪو 1997 ۾ شائع ٿيو، جنهن ۾ لاهور جي سيمرغ ڪليڪٽو ان ڳالهه جو جائزو ورتو آهي ته جنرل ضيا جي فوجي آپيشاهيءَ دوران سڌ سماءُ جي ذريعن عورتن کي ڪهڙي ريت پيش ڪيو. تحقيق نيلم حسين، نسرين شاهه، فريداشير ۽ ٻين ڪئي آهي جڏهن ته انجو اڙدو ترجمو روبينا سهگل ڪيو آهي.

سيمرغ انهيءَ تحقيق جي شروعات 1985 ۾ ڪئي هئي جڏهن اسلامي نظام واري ڳالهه ڪندي جنرل ضيا کي اٺ ورهيه لنگهي چڪا

Scanned with CamScanner

هئا ۽ معاشري تي مدي خارج سوچون مڙهڻ لاءِ سڌسماءُ جي ذريعن کي پڻ استعمال ڪيو پئي ويو ۽ عوام ۽ معاشري تي اهڙي قانونسازي مڙهي پئي وئي جيڪا بنيادي طور تي عوام دشمن ۽ معاشري ۾ جمهوري قدرن جي خلاف هئي.

ڊاڪٽر مهدي حسن جو هڪ مضمون ”اخبارات اور پاڪستاني معاشره“ 1996 ۾ ڪراچيءَ مان شائع ٿيندڙ ڪتابي سلسلي ارتقا جي ارڙهين پرچي ۾ شائع ٿيو. جيتوڻيڪ اِهو فقط ڏهن صفحن تي ٻڌل مضمون هو پر ڊاڪٽر مهدي حسن انتهائي خوبصورتيءَ سان ان ۾ ڄڻ ته ڄاڻ جو سمنڊ پلٽائي ڇڏيو، هو اسانکي سمجهائي ٿو ته پاڪستان ۾ اخبارن جو ڪردار انتهائي تڪراري آهي ۽ ان ۾ چار ڌريون آهن، جن مان سڀ کان پهرين ته اخباري مالڪ آهن جيڪي نفعي پويان ڊوڙن ٿا، ٻئي ڌر ڪارڪن صحافي آهن جن اصولن ۽ آدرشن لاءِ سختيون سٺيون آهن.

ڊاڪٽر مهدي حسن موجب 1947 کان 1997 وارن پنجاهه سالن دوران پاڪستان فيڊرل يونين آف جرنلسٽس جيڪا 1953 ۾ قائم ٿي ۽ جنهن جي پهرين ترجيع صحافت جي آزاديءَ آهي اِها ويڙهه اڪيلي سر وڙهندي آئي آهي ۽ انهيءَ جدوجهد ۾ اخباري مالڪ يا سياسي پارٽين جو ڪو حصو نه هو.

1977 ۾ جنرل ضيا جي مارشل لا حڪومت ڪجهه غير اهم صحافين کي مراعتون ڏئي متوازي پي ايف يو جي ٺهرائي جنهن کي مارشل لا اختياريءَ جي مڪمل پٺڀرائي حاصل هئي. انهيءَ نام نهاد يونين مارشل لا جي سمورن قدمن جي حمائت ڪئي پر اصل ڪارڪن صحافي ضيا مارشل لا ۾ به اخبارن جي بندش ۽ اظهار جي آزاديءَ تي پابنديءَ خلاف جدوجهد ۾ رڌل رهيا ۽ ڪجهه ٽريڊيونينن سان گڏجي لڳ ڀڳ ٽن سئو کان وڌيڪ پورهيتن ۽ صحافين فوجي ڪورٽن جون سزائون ڀوڳيون، جن ۾ چئن صحافين کي ڦٽڪا هڻڻ واري تاريخي سزا پڻ شامل آهي.

ڊاڪٽر مهدي حسن چوي ٿو ته ان ڏس ۾ ٽين ڌر حڪومت آهي

جيڪا اخبارن بابت فوجي ۽ سويلين واري فرق ڪانسواءِ لڳ ڀڳ هڪجهڙي پاليسي رکي ٿي. سڏ سماءُ جي ذريعن جي ڏس ۾ چوٿين ڌر عوام آهي جنهن کي هئڻ ته سڀ کان وڌيڪ اهم ڪپندو هو پر باقي ٽئي ڌريون پنهنجو پاڻ کي عوام کان وڌيڪ با اختيار، عقلمند ۽ قابل سمجهن ٿيون. مهدي حسن جي پنهنجي تحقيق موجب 1992 ۾ پاڪستان ٽيليويزن جي خبرن ۾ روزانو سراسري پنجاهه کان وڌيڪ ڀيرا وزيراعظم جو نالو يا عهدو ورجايو ٿي ويو، 1995 ۾ اِها سراسري گهٽجي ٽيهن تائين پهتي.

مهدي حسن پنهنجي انهيءَ مضمون جي پڇاڙي ان شڪائت تي ٿو ڪري ته اخبارون عوام جي اصل مسئلن يعني صحت، تعليم وغيره کي نظر انداز ڪري بيانن واري صحافت ڪري رهيون آهن ڇاڪاڻ جو اِهو عمل نام نهاد صحافين لاءِ سولو ڪم آهي.

پاڪستاني صحافين ۽ وارث مير

مضمونن جي هن سلسلي جي شروعاتي ڀاڱي ۾ عبدالسلام خورشيد ۽ مسڪين حجازيءَ جي سرڪاري صحافت جي مطالعه پاڪستان سوچ ڪانوٽي سرڪاري بيانئي کي للڪاريندڙ ضمير نيازي ۽ ڊاڪٽر مهدي حسن جي ڪتابن ۽ مضمونن جو ذڪر ڪيو اٿئون. هاڻ پاڪستاني صحافت جي هڪ ٻئي وڏي نالي پروفيسر وارث مير جو ذڪر ڪنداسين جنهن جون لکڻيون پڙهڻ اڄ جي پاڪستاني صحافين لاءِ ضروري آهن ته جيئن سندن ذهن جرڪي سگهن.

وارث مير 1938 ۾ سيالڪوٽ ۾ ڄائو ۽ 1962 ۾ پنجاب يونيورسٽيءَ مان ايم اي صحافت ڪرڻ ڪانپوءِ روزاني نواءِ وقت ۾ ميگزين ايڊيٽر ۽ ڪالم نويس بڻيو ۽ پوءِ مشرق اخبار ۾ پڻ ڪالم لکندو رهيو. اڳتي هلي هو پنجاب يونيورسٽيءَ جي صحافت واري شعبي جو سربراهه پڻ رهيو ۽ سوين شاگردن ۽ شاگردياڻين کي حقيقي صحافت جي تعليم ڏنائين. سندس اصل ڪارنامو هڪ ته 1971 ۾ اوڀر پاڪستان ۾ ٿيل فوج ڪشيءَ جي مخالفت ۽ پوءِ جنرل ضيا جي فوجي

آمريت خلاف مسلسل ڪالم لکڻ هو جنهن جي ڪري ڪيس خطرناڪ نتيجا ڀوڳڻا پيا ۽ پنجاهه ورهين کان ٻه گهٽ ڄمار ۾ دل جو دورو پوڻ سبب 1987 ۾ گذاري ويو پر ان کان اڳ هو ايترو وڏو تحريري اثاثو ڇڏي چڪو هو جيڪو اڄ ڏينهن تائين پاڪستان ۾ اوتروئي ڪارائتو آهي جيترو 1980 واري ڏهاڪي جي اونداهي ڏينهن ۾. هت سندس ڪالمن جي ٻن ڳٽڪن "حريتِ فڪر ڪي مجاهد" ۽ "ڪيا عورت آڌي هي؟" تي مختصر ڳالهه ٻولهه ڪنداسين.

پروفيسر وارث مير پاڪستاني صحافت ۾ دانش منديءَ جو وڏو علمبردار هو هو ڪيترن ئي موضوعن تي ڄاڻ ۾ پڙ هو ۽ سندس علم سندس لکڻين مان پلٽجندو هو. هت حبيب جالب جو سندس متعلق لکيل هڪ نظم بروقت ٿيندو، سو پيش آهي:

حق پرست وصاحبِ کردار وارث میر تھا

آمروں سے برسرِ پیکار وارث میر تھا

اس کی تحریروں کے رہتے تھے ہم منتظر

سچ تو یہ ہے کہ حاصلِ اخبار وارث میر تھا

وقف تھا اس کا قلم انسانیت کے واسطے

اہلِ غم کا مونس وغم خوار وارث میر تھا

فکر اس کی اصل میں ملائیت کی شکست تھی

ذی نگاہ واقفِ اسرار وارث میر تھا

لفظ اس کا تیر تھا باطل کے سینے کے لیے

اہلِ حق تھا نہیں کہتا تھا ظلمت کو ضیا

آنسوؤں کو پی کے نغمہ بار وارث میر تھا

دوست تھا وہ بے مثال اور آدمی تھا بے نظیر

سر بسر جالب محبت وپیار وارث میر تھا

Scanned with CamScanner

پروفيسر وارث مير 1985 کان 1987 تائين ٻه سال روزاني جنگ اخبار ۾ جيڪي ڪالم لکيا سي سندس مرڻ پڄاڻان ”حريت فڪر ڪي مجاهد“ جي سري هيٺ جنگ پبلشرز 1989 ۾ شائع ڪيا اهي مضمون سندس عقل ۽ ڏاهپ جو نمونو آهن.

جنرل ضيا جي اونداهي دور ۾ پروفيسر وارث مير پنهنجي پڙهندڙن کي جذباتيت، جهالت ۽ رومانيت کان بچائڻ جا سمورا جتن ڪيا. هُن پنهنجي ڪالمن ۾ اسلامي تاريخ جي انهن مجاهدن جو ذڪر ڪيو جن مختلف دورن ۾ حق سچ جو اظهار ڪيو ۽ انجي عيوض سزائون ڀوڳيندا رهيا. سندس ڪالمن ۾ الڪندي ۽ ابن اشد کان وٺي معتز لاءِ اخوان الصفا تائين هر ڪنهن جو ذڪر آهي ۽ اِهو ٻه ته ڪهڙي ريت معاشري روشن خياليءَ خلاف ڪات ڪهاڙا ڪنيا جنهن جي نتيجي ۾ معتز لاءِ اخوان الصفا کي آڻ ميڄٽي پئي.

وارث مير پنهنجي ڪالمن ۾ جمال الدين افغاني ۽ محمد عبده جو ٻه پوتا ميل ڪيو آهي ۽ ترڪيءَ جي آخري خليفي جي آزادي مخالف ڪردار جو ٻه. انهيءَ ڪتاب جي پيش لفظ ۾ پروفيسر ڪرار حسين لکي ٿو:

”وارث مير هڪ با شعور ۽ با ضمير دانشور، شهري، اُستاد ۽ صحافي هو. هُن پنهنجي قلم کي عوام جي امانت ٿي ليکيو. سندس آڏو ترقي پسندي ڪنهن فرقي جو نالو نه هئي، نه ئي ڪنهن عقيدي جو عنوان بلڪ اِها سگهاري ۽ جيون ڀري فڪر، زماني جي درست شعور ۽ عوام جي ڏاهپ، پنهنجي حقن ۽ آزاديءَ جي بچاءُ، غربت ۽ بدحالي، جهالت ۽ وهم پرستيءَ کان نجات، هر قسم جي ڏاڍ ڏمر ۽ آپيشاهيءَ کان آزادي ۽ تخليقي جوهر جي واڌ ويجهه ۽ وسيع تر سڀيتا جو نالو آهي.“ شايد ترقي پسنده جي ان کان بهتر ۽ جامع تشريح ممڪن ناهي ۽ وارث مير انهيءَ تشريح تي پورو ٿو لهي.

وارث مير پنهنجي مضمون ”هاٿ هماري قلم هوئي“ ۾ لکي ٿو، ”غلام ۽ زوال پذير قوم جي سياست ۽ حڪومت سان هلندي انجو سوچون ٻه نيوڙجي وينديون آهن. اِهي اڳتي وڌڻ بدران ماضيءَ ڏانهن

ٻوڙ پائينديون آهن.“ (صفحو نمبر 18). وارث مير اِهو واضح ڪري ٿو ته مسلمان معاشرن کي عروج اوڏي مهل ئي حاصل ٿيو جڏهن انهن معاشرن علم کي هٿي ڏيندڙ ماحول فراهم ڪيو جنهن جي هنج مان وڏا تخليقي مفڪر ۽ روائتون ٽوڙيندڙ دانشور اُسري نڪتا، اهڙا دانشور جن وقت جي حاڪمن جي نظرين ۽ خيالن کي للڪاريو، ساڻن اختلاف ڪيو ۽ معاشري کي سرڪاري رٿا جي سانچي ۾ پيهڻ جي ڪوشش آڏو ڇاتي تاڻي بيٺا.

هڪ ٻئي مقالي ”تحرڪ خرد افروزي“ ۾ ڄاڻائي ٿو ته عقليت جي تحريڪ جي اثر ۾ مسلمانن اندر ڪيترين ئي تخليقي هستين، فلسيوف ۽ سائنسدان پيدا ٿيا. وارث مير جو مطالعو تمام گهڻو وسيع هو انڪري هو امام غزاليءَ کان متاثر ناهي پر غزاليءَ جي مخالفن ۾ سندس قدبت واري ابوالوليد طرطوشيءَ جي حوالي سان لکي ٿو ته پڇاڙيءَ ۾ غزاليءَ سيڪجهه تياڳي صوفين سان وڃي مليو ۽ فلسفي خيال ۽ منصور حلاج جا ڪجهه مذهب ۾ گاڏڙ ڪيائين ۽ فقها ۽ متعڪمين کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ شروع ڪيائين. احياالعلوم لکيائين ته جيئن ته تصوف ۾ مڪمل مهارت نه هيس سو منهن ڀر اچي ڦهڪو ڪيائين ۽ سڄي ڪتاب ۾ موضوعي حديثون ڀري ڇڏيائين.

ان ريت وارث مير اسانکي غزاليءَ جي ڀيٽ ۾ رازي، فارابي ۽ ابن سينا جي سوچ سان سلهاڙيل ٿو نظر اچي جيڪي عقل جي بالادستيءَ تي ويساهه رکندڙ هئا. وارث مير پنهنجي لکڻين ۾ ابن سينا جهڙن مفڪرن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي بيٺل ٿو نظر اچي. هو لکي ٿو:

”ابن سينا منطقي فڪر جو انداز طئي ڪرڻ مهل عقل سان گڏوگڏ تجربي جي اهميت کي پڻ واضح ڪيو ۽ ايئن سائنس ۽ ٻين عقلي علمن ۾ تحقيق جا نوان دڳ کوليائين فارابيءَ جو مذهبي فلسفو ذري گهٽ يوناني فلسفي جو پڙاڏو آهي ۽ انڪانپوءِ ابن سينا واحد ماڻهو آهي جنهن وٽ يوناني فلسفي جو مڪمل اثر هئڻ سان گڏوگڏ هڪ تدبر، تفهيم ۽ فڪري وهنوار موجود آهي.“ (صفحو نمبر 27).

وارث مير مسلمان فلسيوفن ۽ سائنسدانن ۾ اخوان الصفا جو پڻ ذڪر ٿو ڪري ۽ لکي ٿو: "اسانجي عالمن جي لکڻين ۽ تقريرن ۾ اخوان الصفا جو تمام ٿورڙو ذڪر ملي ٿو نه ته ڏاهپ جي اِها تحريڪ فرانسيسي انقلاب جو بنياد بڻي. انهيءَ ڳجهي تنظيم ڏهين صديءَ جي پڇاڙ ۾ عقلي علمن جي انسائيڪلو پيڊيا سهيڙي. هيءُ أهو وقت هو جڏهن حڪومتن ۽ مذهبي ٽولن جا نمائندا مسلمان معاشري ۾ پئدا ٿيندڙ فلسفين ۽ سائنسدانن خلاف تحريڪون هلائڻ ۾ پڙ ٿي چڪا هئا، انڪري اخوان الصفا جا ميمبر ڳجهي ريت ڪم ڪندا هئا."

وارث مير اسانکي ٻڌائي ٿو ته اخوان الصفا ڪا فرقيوار تنظيم نه هئي. انهيءَ تحريڪ جي ڪارڪنن چاهيو ٿي ته مسلمان عقلي علم اختيار ڪن جيڪي الڪندي، فارابي، ابن سينا ۽ ٻين وڏايا ويجهايا هئا.

وارث مير پنهنجي لکڻين ۾ هرهر ان ڳالهه تي زور ٿو ڀري ته جيستائين اسلامي تاريخ ۾ عقل جو استعمال رهيو، مسلمان سرخرو رهيا ۽ جڏهن هُنن بي عقليءَ جو دڳ ورتو سندن زوال شروع ٿي ويو ۽ جڏهن مسلمان حاڪمن ۽ مذهبي طبقي پنهنجي مفادن خاطر عقل ۽ ڏاهپ خلاف رخ ورتو ۽ ڪين نون ويچارن جي اظهار جي اجازت نه ڏنائون. ته پوءِ مسلمانن جي علمي ڪارنامن کي يورپ واسين پنهنجي هينئن سان هنڊايو.

"ٻارهين صديءَ جي اوسي پاسي عقليت پسندن تي زندگي تنگ ڪئي وئي انڪري هنن اوڀر کان لڏپلاڻ ڪئي ۽ اولهه يعني اسپين ۾ سام ورتائون جتي بنو اُميا جي حڪومت قائم ٿي چڪي هئي پر اموي خليفو پڻ عقل ۽ ڏاهپ واري تحريڪ کي گهڻو عرصو برداشت ڪري نه سگهيو. نراسائيءَ جي دور ۾ ابن باجا پئدا ٿيو، جنهن عقل جي اهميت تي زور ڀريندي چيو، "مادو آزاد ناهي پر انجي تشريح عقل ۽ روح جي حوالي سان ڪري سگهجي ٿي." (صفحو نمبر 29)

"ابن باجا کانپوءِ ابن طفيل جي ذهني ڪيفيت به ان کان ڪو گهڻي مختلف نه هئي. پنهنجو فلسفو سمجهائڻ لاءِ ابن طفيل پنهنجي هڪ ڪتاب ۾ حئي بن يقطان جي ڪهاڻي پڻ بيان ڪئي آهي. ان دور ۾

فلسفي ۽ سائنس جي تعليم کي ممنوع قرار ڏنو پئي ويو انڪري ابن طفيل علامتن ۽ تشبيهن ۾ ڳالهه سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي پر عقل ۽ ڏاهپ جي تحريڪ اڳتي وڌائڻ ۾ ابن رشد جي ڀرپور ڪوشش جو ذڪر ضرور ڪرڻو پوندو.“

واضح رهي ته اِهي سمورا مضمون وارث مير روزاني جنگ اخبار لاءِ لکيا جيڪي 1985 کان 1987 دوران شائع ٿيا. انهن ۾ سندس هڪ ٻيو لاجواب مضمون ”تحريڪ تجديد و احيائي دين“ آهي جنهن ۾ هو جمال الدين افغانيءَ جي ذڪر سان شروعات ٿو ڪري ۽ محمد عبده تي پڻ تفصيلي طور تي ٿو ڳالهائي. وارث مير مصري مفڪر قاسم امين کان به تمام گهڻو متاثر ٿو نظر اچي جيڪو 1865 ۾ ڄائو ۽ فقط ٻائيتاليهن ورهين جي ڄمار ۾ 1908 ۾ گذاري ويو.

قاسم امين مسلمان عورتن بابت ٻه ڪتاب لکيا جيڪي ”تحريرالمراٰة“ ۽ ”المراٰة الجديده“ جي سري هيٺ شائع ٿيا. قاسم امين ان نتيجي تي پهتو ته مسلمان معاشري جي پوئتي پيل هئڻ جو هڪ سبب عورتن جو پوئتي پيل هئڻ آهي جن تي مسلمان ملڪن جي رسمن رواجن ۽ سماجي لاڙن ترقي ۽ آزاديءَ جا گس بند ڪري ڇڏيا آهن. سندس تجويز هئي ته عورت کي پڻ طلاق ڏيڻ جو حق هئڻ گهرجي. وارث مير لکي ٿو:

”مصر ۾ اسلامي قانونن ۽ ڪورٽن ۾ سڌارن لاءِ پتوڙيندڙ روشن خيال عالمن جي جدوجهد جو اڀياس ڪبو ته صورتحال پاڪستان کان ڪو گهڻو مختلف نظر نه ايندي. پڙدي ۽ نڪاح ۽ طلاق بابت قاسم امين جي ڪتابن خلاف مصر ۾ احتجاج ۽ مخالفت جو طوفان کڙو ڪيو ويو ۽ مدي خارج مذهبي عالمن مٿس شديد ڇوهه ڇنڊيا ۽ سڄي زندگي ڪيس سڪون جو ساهه کڻڻ نه ڏنائون.“ (صفحو نمبر 44)

وارث مير موجب قرآني آيتن ۾ سائنسي ثبوت حاصل ڪرڻ جو لاڙو علاما مشرقي وٽ ملي ٿو، جنهن کي غلام جيلاني برق وڌيڪ هٿي ڏني. وارث مير موجب وچ اوڀر جي نامياري مذهبي عالم ناصرالدين الباني ڪتاب پرده جي حاشين ۾ لکي ٿو ۽ مولانا مودوديءَ

Scanned with CamScanner

جي پڙدي بابت اڪثر سوچن سان شديد اختلاف ٿو ڪري. انڪانپوءِ عبدالقادر المغربيءَ جو ذڪر آهي جنهن پنهنجي سماجي، مذهبي، ادبي ۽ تاريخي مقالن ذريعي مسلمانن ۾ عقليت جي تحريڪ کي وڌايو پر اهڙن ذاهن کي وڏيون قربانيون ڏيڻيون پيون. مثال جي طور تي مصري يونيورسٽيءَ جي استاد ڊاڪٽر منصور فهميءَ جو خاص طور تي ذڪر ڪندس جنهن جي مقالي جو عنوان هو "اسلام جي روائتي ارتقائي دائري ۾ عورت جي حالت" فرانس مان پي ايچ ڊي ڪري آيل ڊاڪٽر منصور فهمي لاڳيتو مخالفن کي منهن ڏيندو رهيو. هو ڪنهن به مصري يونيورسٽيءَ ۾ عهدو ماڻي نه سگهيو ڇاڪاڻ جو مذهبي عالمن جو مدي خارج طبقو ڪيس اوله نواز ليکيندو هو.

وارث مير جو هڪ ٻيو مضمون مصر جي طه حسين ۽ شيخ عليءَ بابت آهي هو اسانکي ڄاڻائي ٿو ته نظر کان محروم ڊاڪٽر طه حسين جو ڳاڻيٽو مصر جي انهن عظيم عالمن ۽ روشن دماغ مفڪرن ۾ ٿئي ٿو جن ادب ۽ تاريخ جي تجزئي ۽ تنقيد جي مدي خارج اصولن کان بغاوت ڪئي ۽ ايندڙ مصري ليکڪن کي سائنسي نقطي نظر فراهم ڪيو.طه حسين مصري يونيورسٽيءَ مان ابوالعلا مصريءَ جي شاعري ۽ سوربورن يونيورسٽيءَ مان ابن خلدون جي فلسفي تي تحقيق ڪري پي ايچ ڊيءَ جون به ڊگريون حاصل ڪيون. هُن اسلامي ثقافت جي مختلف پاسن تي ڪتاب لکيا پر جڏهن اسلام کان اڳ واري دور جي شاعريءَ تي سندس ڪتاب شائع ٿيو ته ڇڻ طوفان ڪڙو ٿي ويو جيتوڻيڪ هُن پنهنجي ڪتاب جو سرو بدلائي "الادب الجاهلي" رکيو پر ان هوندي به سندس ترقي پسند خيال حملي جي زد ۾ رهيا.

ڊاڪٽر طه حسين جو چوڻ هو ته جنهن ادب کي اسين اسلام کان اڳ وارو ٿا سڏيون اُهو گهڻي ڀاڱي اسلام اچڻ کانپوءِ ئي تخليق ٿيو آهي، ان ڪري اِهو جاهلي نه پر اسلامي آهي جنهن ۾ اسلام کان اڳ واري زماني جي زندگيءَ بدران خود مسلمانن جي زندگي ۽ سندن لاڙن ۽ سوچن جو اظهار ٿئي ٿو. انکي جاهليت سان ڳنڍڻ ۾ ڪجهه مفاد هئا ۽ قرآن تفسير ڪندڙن جي مقصد جي تڪميل پڻ آڏو هئي. جڏهن ڊاڪٽر

Scanned with CamScanner

طه حسين ”الادب الجاهلي“ ۾ اهڙي قسم جي خيالن جو اظهار ڪيو ته مذهبي عالمن کيس ملحد قرار ڏئي ڇڏيو.

هن ڪتاب ۾ هُن رائج طريقن تي شديد تنقيد ڪئي آهي ۽ پيشروئن جي هر ڳالهه تنقيدي نظر کانسواءِ قبول ڪرڻ کي ڏڪاري اٿس هو لکي ٿو ته جيڪڏهن عربي ادب کي واڌ ويجهه ڏيڻي آهي ته پوءِ انکي ديني علمن کان آجو ڪرڻو پوندو. مزيدار ڳالهه اِها آهي ته طه حسين جي جواب ۾ هڪ ڪيميائي ماهر محمد الغمراديءَ ”نقدِ تحليلي“ جي سري هيٺ ڪتاب لکي دليل ڏنو ته هر ڳالهه جي پرک جي شروعات شڪ جي بنياد تي نٿي ڪري سگهجي ۽ ڪجهه ڳالهيون ڪو سوال اُٿارڻ کانسواءِ مڃڻيون پونديون آهن.

ساڳي ريت وارث مير شيخ علي عبدالرزاق جو ذڪر ٿو ڪري ته هو به ڊاڪٽر طه حسين جو هم خيال هو ۽ 1925 ۾ لکيل پنهنجي ڪتاب ”الااسلام و اصول الحڪم“ ۾ خلافت خلاف دليل ڏيندي لکيو اٿس ته پيغمبر محمد ڪنهن مملڪت يا رياست جا بنياد رکڻ جي ڪا به ڪوشش نه ڪئي اِها نبوت جي منصب لائق هئي. سندس دعوت خالص طور تي مذهبي هئي نه ڪي سياسي.

مصر جي شيخ عليءَ موجب اسلام ۾ ڪا به اهڙي ڳالهه ناهي جيڪا مسلمانن کي پراڻو سرشتو ختم ڪرڻ کان روڪيندي هجي جنهن کين محڪوم بڻائي رکيو هجي. مسلمان آزاد آهن ته پنهنجي ملڪن جي قاعدن ۽ سرشتن کي تازي ترين فڪري پيش رفتن جي آڌار تي اڏين جيڪي انساني ذهنن ڦلهوريون آهن ۽ جن کي قومن جي تجربن بهترين حڪومتي اصول ليکيو آهي انجي پيٺ ۾ ڊاڪٽر محمد حميد الله جو چوڻ آهي ته حضرت محمد جيڪو مملڪتي دستور ڏنو ۽ حڪمرانيءَ وارو سرشتو قائم ڪيو ان تي ٿي عمل دنيا لاءِ ڪارائتو ٿيندو پر شيخ علي انکان مختلف راءِ ٿو رکي ۽ جنگي، دنياوي، سياسي ۽ مذهبي پاسن کي ڌار ڌار ٿو ليکي.

وارث مير جي مضمونن ۾ مصري ليکڪ ۽ ناٽڪ نويس توفيق الحڪيم جو پڻ ذڪر آهي جنهن جي ناٽڪن ۾ ترقي پسند ويچارن جو

واسو هو. سندس ٻن ناٽڪن ”شهرزاد“ ۽ ”اهل کهف“ جو اڙدو ترجمو ڊاڪٽر ظهور احمد اظهر ڪري چڪو آهي. انڪانسواءِ الجزائر جي هڪ ٻئي روشن خيال مفڪر ۽ ليکڪ ڊاڪٽر محمد امين جي لکڻين جو تعارف ڪرائيندي لکي ٿو:

”ڪنهن قوم جي تاريخ تي تحقيق ڪندڙن ڪي سڀ کان وڌيڪ ڌيان ان قوم جي فڪري ۽ عقلي واڌ ويجهه جي تاريخ ۽ انهيءَ تاريخ تي ٻاهرين راءِ ۽ مذهبن جي اثرن جي تحقيق ۾ ڏئي ٿي.“ (صفحو نمبر52)

وارث مير احمد امين جو اُهو پيرا گراف نقل ڪيو آهي جنهن ۾ هو پنهنجي ذات جي خول مان نڪرڻ جو ذڪر ٿو ڪري.

”جيڪڏهن آءُ مختلف مرحلا طئي نہ ڪريان ها تہ ڪهڙي قسم جو انسان هجان ها؟ دنيا ڪي هڪ اک سان ڏسان ها، جيڪا هاڻ ٻنهي اکين سان ڏسان ٿو. اڳي زمانو ماضيءَ جي تصورن ۾ وڪوڙيل هو، هاڻ ماضي حال ٻنهي کي ڏسڻ لڳو آهيان.. پهرين هڪ علم کان مالا مال هئس هاڻ ڪيترن ئي علمن کان پرباش آهيان. اڳي مونکي شين جي هڪ ذائقي ۽ رنگ جو پتو هو، هاڻ ڪيترائي رنگ ۽ ذائقا چکيان ٿو.ان ريت اک ۾ پيٽ، تنقيد ۽ تبصري جي صلاحيت پئدا ٿي وئي آهي. جيڪڏهن اِهي مرحلا طئي نہ ڪريان ها تہ ڪر رجعت پرست ليکڪ هجان ها. لفظن جي سينگهار جو ئي اونو هجي ها، هاڻوڪي دور جي مفڪرن کي نظر انداز ڪري اڳاٽن مفڪرن جي ڳالهين ۾ وچڙان ها. بنان ڪنهن تخليقي ۽ تنقيدي جوهر جي رڳو ڪاڳر ڪارا ڪرڻ ۾ رڌل هجان ها. آءُ ترجمي ۽ اصلوڪي لکڻين لاءِ جديد فڪر ۽ سوچ جو ٿورائتو آهيان، جيڪو گل تہ نئون آهي پر اِهو پراڻا گل پڻ گڏائي گلدستو بڻايو ويو آهي.“ (صفحو نمبر 53)

اهڙي ريت پروڙيون ٿا تہ پروفيسر وارث مير ڪيڏي نہ خوبصورتيءَ سان هڪ مصري روشن خيال ۽ ترقي پسند مفڪر جا لفظ اسان تائين پهچايا آهن. وارث مير اسانکي ٻڌائي ٿو تہ مصري قوم کي پنهنجي روشن خيال مفڪرن تي جائز طور تي فخر آهي پر 1952 واري انقلاب کان اڳ انهن مفڪرن مان گهڻي ڀاڱي کي سندن روشن خياليءَ

Scanned with CamScanner

سبب حڪومتي ۽ سياسي سطح تي ڪنهن بہ قسم جي سرگرم پذيرائي حاصل ٿي نہ سگهي هئي.

جمال عبدالناصر رجعت پرست بادشاهي نظام کان قوم کي آجپو ڏياريو ۽ سياست سان گڏوگڏ مدي خارج ۽ آپيشاهي پسند مذهبي لاڙا پڻ ڪمزور ڪيا پر اخوان المسلمين ۽ ٻين مسلمان ملڪن ۾ ناصر جو تعلق صهيوني تحريڪ سان جوڙيو ويو.

ناصر کانپوءِ انور السادات اخوان المسلمين تي مڙهيل پابندين ۾ ڪجھ گهٽتائي آندي ۽ انجي اخبارن ۽ رسالن جي اشاعت بحال ڪئي ۽ سڄ سماءُ جي ذريعن وسيلي سادات پنهنجي صوم وصلوات جو پابند هئڻ، پرهيزگار ۽ ديندار هئڻ وارو تاثر جوڙيو. وارث مير لکي ٿو تہ 1983 ۾ سندس قاهرا واري دوري دوران مصري صحافين ڪيس ٻڌايو هو تہ مصري ٽيليويزن کي خاص هدائت ڪئي وئي هئي تہ سادات جي تقرير ڪرڻ دوران سندس نرڙ وارو محراب خاص طور تي ڏيکاريو وڃي پر ان هوندي بہ سادات رجعت پرستن هٿان مارجي ويو.

مختصر اِهو تہ وارث مير جو ڪتاب ”حريت فڪر ڪي مجاهد“ علم ۽ ڄاڻ جو املھ خزانو آهي جنهن ۾ سندس روزاني جنگ اخبار ۾ شائع ٿيل اهڙا مضمون ۽ ڪالم شامل آهن جيڪي اڄ پاڪستان ۾ صحافت سان تعلق رکندڙ هر فرد کي پڙهڻ گهرجن. هئڻ تہ اِهو گهربو هو تہ وارث مير جا ڪتاب، ضمير نيازي ۽ مهدي حسن جي ڪتابن سان گڏ پاڪستان جي يونيورسٽين جي صحافتي نصاب جو حصو هجن ها ۽ جيڪڏهن ايئن ٿئي ها تہ اڄ وڏي تعداد ۾ اهڙا صحافي موجود هجن ها جيڪي روشن خيال ۽ ترقي پسند هجن ها ۽ منجهن اِها صلاحيت هجي ها جو مطالعہ پاڪستان جي درسي ڪتابن مان ڦٽندڙ تنگ نظر ذهنيت کان نڪري اچن ها پر شايد اِهو ئي اسانجي اصل حاڪمن کي قبول ناهي، انڪري فياض چوهان جهڙا ماڻهو پروفيسر وارث مير بابت جهالت ڀري ڳالھ ٻولھ ڪا ڪن ۽ وائڪا ٿا ٿين.

Scanned with CamScanner

پاڪستان جي ستر ورهين جي تاريخ جو مٿاڇرو جائزو

اڄ جڏهن پاڪستان ۽ برطانيا کان آزاديءَ جو سترهون ڏيهاڙو پيو ملهايو وڃي، مناسب ٿيندو ته پنهنجي ماضيءَ تي هڪ نظر ڊوڙائجي ۽ جانچجي ته انهيءَ عرصي دوران ڇا ڪجهه ڪيو ويو آهي. جيتوڻيڪ اسانجي تاريخ ڪو ايتري فخر جوڳي به ناهي جو انجي آڌار تي دنيا آڏو ڳاٽ اوچو ڪري سگهون پر اِها ايتري اهم ضروري آهي جو انجو نئين نسل کي پتو ضرور هئڻ گهرجي. هن مضمون ۾ ڪوشش ڪئي ويندي ته انهن ستر سالن کي ڪجهه صفحن تي قلمبند ڪري سگهجي.

جڏهن پاڪستان آزاد ٿيو ته ان ۾ رهندڙ مختلف طبقن جا پنهنجا پنهنجا سپنا هئا. اڄڪلهه جا نوجوان اڪثر اِهو سوال اُٿاريندا آهن ته ڇا پاڪستان درست ٿيو يا هندستان جو متحد رهڻ بهتر هجي ها. انهيءَ سوال جو مختصر جواب اِهو ٿي سگهي ٿو ته جيڪڏهن مونکان 1940 ۾ پڇيو وڃي ها ته شايد چوان ها ته هندستان کي متحد رهڻ گهرجي پر جيڪڏهن ساڳيو ئي سوال 1947 ۾ ڪيو وڃي ها ته شايد چوان ها ته پاڪستان کي ٺهڻ ئي گهرجي. انجو وڏو سبب اِهو آهي ته 1940 کان 1947 وارن ستن سالن ۾ ڳالهه ايترو ته اڳتي وڌي چڪي هئي جو جيڪڏهن

پاڪستان نہ ٺهي ها تہ شايد سمورو هندستان ڊگهي عرصي تائين رتوڇاڻ جو شڪار رهي ها ۽ پوءِ آخرڪار ٽٽي ئي وڃي ها.

1947 تائين مسلم ليگ ڪانسواءِ خود ڪانگريس پڻ ان نتيجي تي پهچي چڪي هئي تہ مسلمان اڪثريتي علائقن کي زور زبردستيءَ سان گڏ رکڻ بدران انهن جو ڌار ٿي وڃڻ ئي بهتر ٿيندو. ڪجهہ ماڻهن جو چوڻ آهي تہ جيڪڏهن پاڪستان نہ ٺهي ها ۽ هندستان متحد رهي ها تہ سڄي هندستان ۾ جمهوريت وڌي ويجهي ها ۽ اُهي علائقا جيڪي هن وقت پاڪستان ۾ شامل آهن اُتي بہ جمهوريت جون پاڙون پختيون هجن ها پر ان بدران هڪ وڏو امڪان اِهو بہ موجود هو تہ جيڪڏهن پاڪستان نہ ٺهي ها تہ شايد سگهو ئي سڄي هندستان تي مارشل لا مڙهجي وڃي ها. خير اِها ڳالهہ ٻولهہ هاڻ بي معني آهي ۽ هاڻ جو ملڪ قائم ٿي ئي چڪو آهي تہ پوءِ اسانجو ڌيان انجو جواز ڦلهورڻ بدران انجي اڏاوت ۽ ترقيءَ تي هئڻ گهرجي.

جڏهن پاڪستان ٺهيو تہ ان ۾ رهندڙ عام ماڻهن جا سپنا اِهي هئا تہ ان ۾ ڪنهن فلاحي رياست جون سموريون خوبيون هونديون. ان ۾ صحت ۽ تعليم جون سهولتون مفت ۽ اعليٰ درجي واريون هونديون. پاڻيءَ جي فراهمي ۽ نڪاسيءَ جو ڀرپور انتظام هوندو. توانائي جا ذريعا فراهم ٿيندا. رستن جو ڄار وڇايو ويندو. ماڻهو پنهنجي گهرن، پاڙن ۽ شهرن ۾ محفوظ هوندا. حڪمرانيءَ وارو انداز انصاف ڀريو هوندو ۽ هر ڪنهن جي انصاف تائين رسائي هوندي.

جيڪڏهن عام ماڻهن جا اِهي سپنا هئا تہ ٻين طبقن جا سپنا گهڻا مختلف هئا. مثال جي طور تي ان خطي ۾ رهندڙ زميندارن ۽ جاگيردارن جا اِهي سپنا هئا تہ ڪنهن بہ قسم جا زرعي سڌارا نہ ٿين ۽ جيڪڏهن ٿين تہ انهن کي ناڪام بڻايو وڃي ڇاڪاڻ جو گڏيل هندستان ۾ ڪانگريس اعلان ڪري چڪي هئي تہ تڪڙي بنيادن تي زرعي سڌارا ڪيا ويندا يعني وڏن زميندارن ۽ جاگيردارن کان زمينون ڦري عام هارين ۾ ورهايون وينديون ۽ وڌيڪ زمين رکڻ تي سرڪاري پابندي هوندي.

ساڳي ريت نئين قائم ٿيل پاڪستان ۾ رهندڙ ۽ آيل سرمائيدارن جي خواهش هئي تہ ڪين ڀارت جي گهڻي ڀاڱي غير مسلمان سرمائيدارن سان چٽاڀيٽي نہ ڪرڻي پوي ۽ پاڪستان جي معيشت ۽ صنعت هاڻ مسلمان سرمائيدارن ۽ صنعتڪارن جي هٿ وس هجي جنهن ۾ هو ڪنهن مقابلي ڪانسواءِ سيڙپڪاري ڪن ۽ نفعو ڪمائين.

اُن وقت مسلمان سول ۽ فوجي ڪاموراشاهيءَ جو سپنو اِهو هو تہ جيئن تہ هاڻ ڪين سرڪاري عهدن لاءِ غير مسلمانن سان مقابلو نہ ڪرڻو پوندو، انڪري هو انتهائي سولائي سان اعليٰ ترين عهدن تي پهچي ويندا ۽ ٿيو بہ اِهوئي، مثال جي طور تي جنرل ايوب خان گڏيل هندستان ۾ ڪڏهن بہ فوجي سربراهہ بڻجي نہ سگهي ها ۽ نہ ئي پنهنجو پاڻ کي فيلڊ مارشل جو عهدو ڏئِي سگهي ها ۽ نہ ئي شايد ملڪ جو صدر بڻجي ها. اِهو سڀڪجهہ انڪري ممڪن ٿي سگهيو جو هتي سول ۽ فوجي ڪامورا شاهيءَ پنهنجي انهن سمورن سپنن جي ساڀيان ماڻي جيڪي هو شايد گڏيل هندستان ۾ ڪڏهن بہ حاصل نہ ڪري سگهن ها.

ساڳي ريت مذهبي اڳواڻن جو اِهو سپنو هو تہ هو پاڪستان ۾ ملائيت وارو راڄ آڻيندا، جتي سندن فرقي ۽ مذهب جي مڪمل هڪ هٽي هوندي ۽ معاشري جي هر شعبي ۾ فرقيواريت داخل ڪري ماڻهن جي عام جيوت کي بہ فرقن جي تابع ڪيو ويندو.

ساڳي ريت سياستدانن جو سپنو هو تہ ڪين سياست ۾ غير مسلمان مخالفن کي منهن ڏيڻو نہ پوي ۽ خاص طور تي جيڪا پهرين آئين ساز اسيمبلي وجود ۾ آئي، تنهن جي ڪوشش هئي تہ آئين ئي نہ جڙي سگهي ڇاڪاڻ جو نئون آئين ٺهڻ ڪانپوءِ پهرين آئين ساز اسيمبليءَ کي پاڻمرادو ختم ٿي وڃڻو هو ۽ اسيمبليءَ جي اڪثر ميمبرن کي خدشو هو تہ نئين آئين تحت ٿيندڙ نين چونڊن ۾ کٽي نہ سگهندا ان ڪري آئين ٺاهڻ واري عمل کي غير ضروري طور تي اينگهايو ويو.

انهيءَ سموري عمل ۾ فقط عام ماڻهو جا سپنا ساڀيان ماڻي نہ سگهيا باقي سمورن پنهنجي سپنن جي گهڻي ڀاڱي ساڀيان ماڻي ورتي. عوام کي صحت ۽ تعليم جون سهولتون تہ نہ مليون پر جاگيردار ۽

زميندار پنهنجي جاگيرن ۽ زمينن تي برقرار رهيا. پاڻيءَ جي فراهمي ۽ نڪاس جون سهولتون ته ڦٽل رهيون پر سرمائيدار وڏا قرض حاصل ڪري ڦٻائيندا رهيا ۽ پنهنجي صنعتن جو تلڇٽ پاڻيءَ وهڪرن ۾ وجهي ماڻهن جي زندگين ۾ عذاب وڌائيندا رهيا.

بجليءَ جي سهولتن لاءِ عام ماڻهو ستر سالن کان واجهائيندا رهيا پر سول ۽ فوجي ڪاموراشاهيءَ پنهنجي لاءِ خوشحاليءَ جا ٻيٽ ضرور قائم ڪيا. اعتبار نه اچيوَ ته ڊفينس هائوسنگ اٿارٽي ۽ بحريا ٽائون جي علائقن تي نظر ڊوڙايو. ساڳي ريت عام ماڻهن کي ڳوٺاڻي علائقن ۾ ته ڇا خود شهري علائقن ۾ به خراب ۽ ٽٽل ڦٽل روڊ رستا پلئه پيا پر مذهبي ۽ فرقيوار ڌڪار جو پرچار ڪندڙ ملان اجان تائين لينڊ ڪروزر ۽ ڪروڙين رپين جي موٽر گاڏين ۾ ٿا سير سپاٽا ڪن.

هاڻ سوال اِهو ٿو پيدا ٿئي ته آخرڪار اِهو ٿيو ڪيئن جو عوام جا سپنا ته دڦ تي ويا جڏهن ته باقي سمورا طبقا پنهنجا مفاد حاصل ڪندا رهيا. پهرين ڳالهه اِها ته پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ جيڪي ڪم شروعات ۾ ئي ڪرڻ گهربا هئا تن کان اک ٽيٽ ڪئي وئي مثال جي طور تي آئين تيار ڪرڻ سڀ کان پهريون مرحلو هو ڇاڪاڻ جو آئين ئي ملڪ کي هڪ سگهارو سياسي بنياد فراهم ڪري سگهي ٿو پر لڳ ڀڳ سمورا سياسي اڳواڻ انهيءَ ڪوشش ۾ جنبيل رهيا ته آئين نه ٺهي.

جمهوري روائتن جي پاڙ پٽڻ وارو عمل آزاديءَ جي پهرين سال ۾ ئي شروع ڪيو ويو. سرحد صوبي ۾ ڊاڪٽر خان صاحب جي چونڊيل حڪومت شروعات ۾ ئي برطرف ڪئي وئي ۽ ڪوشش ڪئي وئي ته مسلم ليگ کانسواءِ ڪا ٻئي سياسي پارٽي اُڀري نه اچي. قائداعظم جي گذاري وڃڻ کانپوءِ وزيراعظم لياقت علي خان جا مقامي اڳواڻن سا ڏڦير ۽ اختلاف اُڀري سامهون آيا.

لياقت علي خان جي پاڪستان ۾ ڪا چونڊ تڪ نه هئي ۽ ڪيترائي مقامي اڳواڻ کيس مهاجر ليکيندي سندس راهه ۾ رڪاوٽون وجهي رهيا هئا ۽ ٻئي پاسي لياقت علي خان پاڻ به اهڙا قدم کڻي رهيو هو جن سان سندس مخالفت ۾ واڌ ايندي رهي. انکانسواءِ قرارداد مقاصد

Scanned with CamScanner

جي صورت ۾ قوم تي اهڙو عذاب مڙهيائين جيڪو اڄ ڏينهن تائين ڀوڳي رهيا آهيون.

انهيءَ ٺهراءُ جي پاڪستان جي غير مسلمان رهواسين ۽ خاص طور تي اوڀر بنگال جي رهواسين شديد مخالفت ڪئي. پاڪستان جو قانون وارو پهريون وزير جوگندرناٿ منڊل هندو هو، جنهن جي چونڊ قائداعظم ڪئي هئي. هُن قرارداد مقاصد کي هڪ اهڙو دستاويز ليکيو جنهن جي نتيجي ۾ ملڪ مذهبي بنياد پرستي ۽ فرقيواريت جو پانڊيئڙو ٻڌجڻو هو ۽ اڳتي هلي ٿيو به اِهوئي. انڪانپوءِ منڊل به نراس ٿي پاڪستان کان هليو ويو ۽ پاڪستان ۾ مذهبي رواداريءَ جا امڪان گهٽ کان گهٽ ٿيندا ويا.

لياقت علي خان جو چئن سالن وارو راڄ أٿل پٿل وارو دور رهيو. ڪنهن به صوبائي حڪومت کي آزاديءَ سان ڪم ڪرڻ جي وٿي نه ڏني وئي. مرڪز هر صوبائي معاملي ۾ ٽنگ اڙائيندو رهيو. وڏن وزير کي هر هر برخاست ٿي ڪيو ويو ۽ مٿن بدعنوانين جا الزام ٿي ڌريا ويا. آئين سازيءَ واري بنيادي ڪم ۾ ڪوتاهي پڻ ڪئي وئي ۽ سڀ کان وڏيڪ اِهو ته پاڪستان کي پنهنجي پاڙيسري ملڪن افغانستان، هندستان ۽ سوويت يونين کان پرڀرو ڪري امريڪا جي هنج ۾ ويهاريو ويو.

پاڪستان ۾ امريڪي مداخلت جو ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته لياقت علي خان جي دور ۾ ئي ترقي پسند ۽ سيڪولر ماڻهن کي نشانو بنائڻ جو ڪم شروع ٿيو. راولپنڊي سازش ڪيس تيار ڪري شاندار دانشورن ۽ پورهيت اڳواڻ کي قيد ڪيو ويو جن ۾ فيض احمد فيض، سيد سجاد ظهير، حسن عابدي، ظفرالله پوشني، ميجر اسحاق، محمد حسن عطا ۽ ٻيا ڪيترائي اڳواڻ ۽ ڪارڪن شامل هئا.

ان جو نتيجو اِهو نڪتو جو ملڪ ۾ ساڄي ڌر جي فرقيوار ۽ بنياد پرست اڳواڻن کي مڪمل ڇوٽ ڏني وئي پر سندن مقابلي ۾ ترقي پسند ۽ لبرل بيانيو ڏئي سگهندڙن کي ڪچليو ويو، جيڪو عمل اڄ ڏينهن تائين هلندڙ آهي جنهن جي نتيجي ۾ ملڪ جو سماجي تاڃي پيٽو

Scanned with CamScanner

پورا پورا ٿي ويو آهي.

لياقت علي خان جو قتل هڪ ڏکوئيندڙ واقعو هو جنهن ملڪ جي سياسي سرشتي کي شديد نقصان رسايو. انهيءَ قتل جي سازش ڪڏهن به وائڪي نه ٿي سگهي پر انجو سڀ کان وڌيڪ فائدو ٽن ماڻهن کي ٿيو جيڪي سول ۽ فوجي ڪامورا شاهيءَ جا عيوضي هئا يعني ملڪ غلام محمد، ميجر جنرل اسڪندر مرزا ۽ جنرل ايوب خان. اهي ٽئي همراهه لياقت علي خان جي قتل پڄاڻان هڪٻئي پويان مملڪتي سربراهه بڻيا. خواجا ناظم الدين کي وزيراعظم بڻائي غلام محمد کي گورنر جنرل بڻايو ويو جيڪو پاڻ سياستدان نه هو پر هڪ اڙنگو ڳالهائيندڙ ڪامورو هو جنهن ڪنهن کي به عزت ۽ مان نٿي ڏنو.

آڪٽوبر 1951 ۾ لياقت علي خان جي قتل ڪانپوءِ نئين وزيراعظم خواجا ناظم الدين خلاف سازشون شروع ٿيون جن جو سڀ کان وڏو محرڪ خود ملڪ غلام محمد هو. سڌسماءُ جي ذريعن وسيلي ڪردار ڪشيءَ جي شروعات پڻ اُن دور ۾ ئي ٿي جڏهن ته فرقيواراڻي قوتن کي پنهنجي مقصدن لاءِ استعمال ڪرڻ به تڏهن ئي شروع ٿيو خواجا ناظم الدين سادو سودو اڳواڻ هو جنهن جو تعلق بنگال جي هڪ اڙدو ڳالهائيندڙ گهراڻي سان هو. هو محلاتي سازشن ۾ انهن ٽنهي همراهن جو مقابلو نه ٿي ڪري سگهيو.

انهيءَ دور ۾ قاديانين خلاف وڏي پئماني تي تحريڪ شروع ٿي جنهن کي ڪنٽرول ڪرڻ ۾ سول انتظاميا ناڪام ٿي يا ڪئي وئي مختلف رنگن روپن واريون فرقيوار تنظيمون ڦٽي نروار ٿيون ۽ احمدين جي مسئلي کي پاڪستان جو سڀ کان وڏو مسئلو بڻائي پيش ڪيو ويو. انڪانپوءِ ملڪ ۾ خوراڪي جنسن جي کوٽ پيدا ٿي ۽ اخبارن خواجا ناظم الدين کي "قائد قلت" جو لقب ڏئي ڇڏيو. سندس بابت هُلايو ويو ته هو پنهنجي هٿن سان ٿو کائي انهيءَ ڪري ٿلهو متارو آهي جڏهن ته ملڪ خوراڪ جي کوٽ جو شڪار آهي.

ساڳي ريت اِهو به هُلايو ويو ته خواجا ناظم الدين کي ڪڪڙ پالڻ جو شوق آهي ۽ هو پنهنجو گهڻي ڀاڱي وقت ڪڪڙن سان ٿو

گڏاري. اِهي اهڙي ئي قسم جا الزام هئا جهڙا اڳتي هلي آصف زرداري، تي هنيا ويا ته هو پلن گهوڙن جو شوقين آهي يا نواز شريف لاءِ چيو ويو ته هو پاين، رهڙي ۽ لسيءَ کان سواءِ نٿو رهي سگهي ۽ اعليٰ سطحي گڏجاڻين ۾ پڻ ڪاڌن پيتن جو ذڪر ڪرڻ لڳندو آهي. ان قسم جي ڳالهين پکيڙڻ پويان اصل مقصد اِهو هوندو آهي ته عوام جو پنهنجي اڳواڻن تان ويساهه ختم ٿي وڃي ته جيئن سول ۽ فوجي ڪاموراشاهي جنهن وقت چاهي عوام جي چونڊيل عيوضين کي ڪن مان جهلي ٻاهر تڙي ڪڍي ۽ پوءِ ڪجهه ماڻهن کان مٺايون ورهائي سندن تصويرون شائع ڪيون وڃن.

مطلب ته خواجا ناظم الدين خلاف سازشون سٽجي چڪيون هيون ۽ گورنر جنرل ملڪ غلام محمد اپريل 1953 ۾ ڪيس وزيراعظم واري عهدي تان برطرف ڪري ڇڏيو ۽ محمد علي بوگرا جيڪو پاڪستان ۾ اوترو ئي اڻڄاتل هو جيترو اڳتي هلي آندل معين قريشي يا شوڪت عزيز، کي وزيراعظم بڻايو ويو.

انهيءَ دوران 1955 ۾ هڪ اهم واقعو اِهو ٿيو جو اولهه پاڪستان جا صوبا ختم ڪري ون يونٽ مڙهيو ويو جنهن کي عددي لحاظ کان اوڀر پاڪستان جي برابر ليکيو ويو جڏهن ته اوڀر پاڪستان جي آبادي اولهه پاڪستان کان لڳ ڀڳ ڏهه سيڪڙو وڌيڪ هئي. ون يونٽ ٺهڻ دوران ملڪ غلام محمد بيمار ٿي پيو ۽ سندس جاءِ تي اسڪندر مرزا کي نئون گورنر جنرل بڻايو ويو.

اسڪندر مرزا گورنر جنرل بڻجڻ کانپوءِ محلاتي سازش ۾ اجائين وڌيڪ اضافو ڪيو ۽ نئين آئين تحت مملڪتي صدر وارو عهدو سنڀالڻ کانپوءِ ڪنهن به وزيراعظم کي پير کپائي حڪومت ڪرڻ نه ڏنائين. چوڌري محمد عليءَ کانپوءِ آءِ آءِ چندريگر، حسين شهيد سهروردي ۽ فيروز خان نون وزيراعظم بڻيا پر اسڪندر مرزا ڪنهن مان به مطمئن نه ٿيو ۽ هرڪنهن کي هٽائي پنهنجي صدارت پختي ڪرڻ ۾ جنبيل رهيو.

1956 ۾ جڏهن نئون آئين لاڳو ڪيو ويو ته ان تحت نيون

چونڊون ڪرائيٽيون هيون پر هر هر ملتوي ڪرڻ ڪانپوءِ جڏهن ڪاٽو لڳايو ويو ته جيڪڏهن چونڊون ڪرايون ويون ته امڪاني طور تي عوامي ليگ ۽ نيشنل عوامي پارٽي کٽي وينديون انڪري اسڪندر مرزا ست آڪٽوبر 1958 تي مارشل لا مڙهي آئين ختم ڪرڻ جو اعلان ڪيو ۽ سمورين سياسي سرگرمين تي پابندي مڙهيندي جنرل ايوب خان کي چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر مقرر ڪيو جنهن اسڪندر مرزا جو ڀرپور ساٿ ڏنو هو.

هاڻ اسڪندر مرزا کي اِهو ڊپ ورائي ويو ته جنرل ايوب خان کيس ئي نه برطرف ڪري ڇڏي سو جنرل ايوب خان کي مطمئن ۽ پنهنجو وفادار رکڻ لاءِ چوويهه آڪٽوبر 1958 تي ايوب خان کي وزيراعظم بنائڻ جو اعلان ڪيائين پر ٽن ڏينهن اندر ئي ستاويهه آڪٽوبر تي ايوب پنهنجي جنرلن کي اُماڻي صدر اسڪندر مرزا کي گرفتار ڪرايو ۽ پوءِ کيس جبري ڏيهه نيڪاليءَ تي اُماڻي ڇڏيائين. ان ريت هاڻ جنرل ايوب خان ڪنهن ڀائيواري ڪانسواءِ اقتدار جو اڪيلو والي بڻجي ويو ۽ ان ريت سندس يارهن ورهين واري آمريت شروع ٿي جنهن ۾ نه رڳو سندس پنهنجا گهر ڀاتي ۽ مٽ مائٽ پر سندس پٽن جا ساهرا پڻ ارب پتي بڻجي ويا پر اڄ ڏينهن تائين ڪنهن به ڪانئن سندن دولت جو پڇاڙو ناهي ڪيو.

جنرل ايوب خان جي حڪومت کي شروعات ۾ عوامي پذيرائي حاصل ٿي ڇاڪاڻ جو ماڻهو هر هر وزيراعظم بدلائڻ واري عمل مان خوش نه هئا ۽ ڪنهن مستحڪم ۽ پائيدار حڪومت جا گهرجائو هئا. جنرل ايوب خان اِهو تاثر ڏنو ته هو ئي ملڪ جو خيرخواهه ۽ هڏ ڏوکي آهي. هُن سياسي سرگرمين تي پابندي برقرار رکي ۽ سمورن وڏن سياستدانن کي رضاڪاراڻي طور تي سياست تان هٿ ڪٽي وجڻ جو چيائين، جڏهن ته ٻئي صورت ۾ سندن خلاف ڪيس داخل ڪري کين سزائون لڳٽيون هيون.

ايوب خان جي حڪومت جا شروعاتي پنج سال انتهائي سختيءَ وارا هئا. فوج هر شئي تي حاوي ٿيندي وئي ۽ سياستدان ڪنڊ پاسي ٿي

ويا. ڪوبہ نہ هو جيڪو ايوب خان کي للڪاري. ايوب خان نئون آئين جوڙڻ لاءِ هڪ ڪميشن قائم ڪيو پر پنهنجي ئي ڪميشن جون سفارشون ٺڏي خالص صدارتي سرشتو لاڳو ڪيائين جنهن ۾ لڳ ڀڳ سمورا اختيار سندس ئي هٿ وس هئا.

انڪانسواءِ جنرل ايوب خان عوام کي مطمئن ڪرڻ لاءِ بنيادي جمهوريت وارو سرشتو متعارف ڪرايو جنهن ذريعي بنيادي جمهوريت جا ميمبر عوام ذريعي چونڊجڻا هئا پر مٿين سطح تي سمورا اختيار ايوب خان وٽ ئي رهڻا هئا. پنج سال اقتدار ۾ رهڻ ڪانپوءِ ايوب خان ڪجھ نرمي ڪئي ۽ مخالف ڌر کي سرگرمين جي اجازت ڏنائين، جنهن محترما فاطما جناح کي پنهنجو صدارتي اُميدوار نامزد ڪيو پر 1964 جي ڌانڌلي ڪيل چونڊن ڪانپوءِ فاطما جناح کي شڪست ڏئي ايوب خان ٻيهر پنجن سالن لاءِ صدر بڻجي ويو.

ڌانڌليءَ وارن انهن نتيجن جا انتهائي اُگرا نتيجا نڪتا ڇاڪاڻ جو خاص طور تي اوڀر پاڪستان جا رهواسي جيڪي سمجهي رهيا هئا تہ هاڻ ملڪ ۾ جمهوريت ايندي، انتهائي نراس تي ويا ۽ اوڀر پاڪستان ۾ عليحدگيءَ واري تحريڪ زور تي وئي. انهيءَ دوران ايوب خان ڪشمير فتح ڪرڻ لاءِ 1965 واري جنگ شروع ڪئي جيڪا بنان ڪنهن حاصلات جي ختم تہ تي وئي پر پاڪستان پنهنجو بچاءُ ڪرڻ ۾ ڪامياب رهيو.

انهيءَ جنگ ڪري عارضي طور تي جنرل ايوب خان جي مقبوليت بحال ٿي پر جنوري 1966 ۾ ٿيندڙ تاشقند ناهہ ۽ انڪانپوءِ ايوب خان جي هڪ ويجهي ساٿي ذوالفقار علي ڀٽي مٿس سخت الزام ڌريندي چيو تہ ايوب خان ڪشمير جو سودو ڪري ڇڏيو آهي. انهيءَ ڪانپوءِ ڀٽو ايوب خان کان ڌار ٿي ويو ۽ 1967 ۾ پنهنجي ڌار پيپلز پارٽي قائم ڪيائين جيڪا سگهو ئي عوام ۾ گهر ڪري وئي.

1967 ۾ فاطما جناح جي گذاري وڃڻ ڪانپوءِ ايوب خان خلاف تحريڪ زور ٺيڻ شروع ٿي. هاڻ ٻي سياسي قوتون هيون جنکي عوام جي پذيرائي حاصل هئي، شيخ مجيب الرحمان جي عوامي ليگ، اوڀر پاڪستان

۾ انتهائي مقبول هئي جڏهن ته اولهه پاڪستان ۾ ڀٽي جي پيپلزپارٽي ۽ نيشنل عوامي پارٽي جيڪا ولي خان گروپ ۽ مولانا ڀاشاني گروپن ۾ ورهائجي چڪي هئي. انهن ٽنهي سياسي قوتن ايوب خان خلاف ڀرپور عوامي تحريڪ هلائي جنهن جي نتيجي ۾ هو استعفا ڏيڻ تي مجبور ٿيو ۽ پنهنجي ئي آئين جي ڀڃڪڙي ڪندي اقتدار قومي اسيمبليءَ جي اسپيڪر حوالي ڪرڻ بدران فوجي سربراهه جنرل يحيٰ خان کي سونپيائين يا ان لاءِ ڪيس مجبور ڪيو ويو هو. هاڻ جنرل يحيٰ خان هڪ وڏيڪ مارشل لا مڙهي صدر ٿي ويو ۽ ملڪ ٽوڙڻ ڪانپوءِ ئي پڇر ڇڏيائين.

مارچ 1969 ۾ جنرل يحيٰ خان جي اقتدار سنڀالڻ تي ماڻهن ايوب خان مان ڇوٽڪارو حاصل ٿيڻ تي سک جو ساهه کنيو. ايندڙ ڏينهن ۾ جنرل يحيٰ خان ڪجهه اهڙا اعلان پڻ ڪيا جن مان ماڻهن ليکيو ته اِهو جنرل قوم سان سچو آهي ۽ پنهنجي اعلان موجب چونڊون ڪرائي اقتدار عوام جي چونڊيل عيوضين حوالي ڪندو.

جنرل يحيٰ خان سياسي سرگرمين جي مڪمل آزادي ڏني ۽ عوام جو گهر تي ون يونٽ ختم ڪيائين، جنهن ماڻهن ۾ سرهائي آندي. آخرڪار ڊسمبر 1970 ۾ عام چونڊون ڪرايون ويون جن ۾ مذهبي پارٽيون مڪمل طور تي ناڪام ٿيون ۽ نسبتاً سيڪولر ۽ لبرل جمهوري پارٽيون يعني اوڀرپاڪستان مان شيخ مجيب الرحمان جي عوامي ليگ ۽ اولهندي ڀاڱي مان ذوالفقار علي ڀٽي جي پيپلز پارٽي ۽ ولي خان جي نيشنل عوامي پارٽي وڏي اڪثريت سان سوڀاريون ٿيون.

اولهندي ڀاڱي خاص طور تي سرحد صوبي ۽ بلوچستان مان مفتي محمود جي جمعيت العلماءِ اسلام پڻ ڪجهه سيٽون حاصل ڪيون. اِهي نتيجا عوام جي خواهشن پٽاندر ته هئا پر جنرل يحيٰ خان لاءِ بنهه اعتبار ڪرڻ جوڳا نه هئا ڇاڪاڻ جو ڪيس خاطري هئي ته ڪا به پارٽي واضع اڪثريت حاصل ڪري نه سگهندي جنهن جي نتيجي ۾ سياستدان پاڻ ۾ وڙهندا رهندا ۽ هو پاڻ صدارتي ڪرسي سنڀاليو ويٺو هوندو.

هاڻ جو شيخ مجيب الرحمان جي عوامي ليگ سڀ کان وڏي

Scanned with CamScanner

پارٽي بڻجي حڪومت ٺاهڻ جي حيثيت ۾ اچي وئي ته جنرل يحيٰ خان ۽ ذوالفقار علي ڀٽو ڳڏجي شيخ مجيب الرحمان خلاف سازشون سٽڻ لڳا. جنرل يحيٰ صدر جي عهدي تي رهڻ چاهيو جڏهن ته ڀٽو اقتدار ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿيڻ جو خواهشمند هو ۽ مخالف ڌر جو اڳواڻ ٿيڻ نٿي چاهيائين.

ڊسمبر 1970 جي چونڊن جي نتيجن اچڻ ڪانپوءِ صدر جنرل يحيٰ خان ڪي هڪدم قومي اسيمبليءَ جو اجلاس گهرائڻ کپندو هو پر هو ان ڪوشش ۾ هو ته ڪيس صدر جي عهدي تي برقرار رکڻ جي خاطري ڪرائي وڃي جنهن لاءِ شيخ مجيب الرحمان تيار نه هو، اِها لڳ ڀڳ اهڙي ئي صورتحال هئي جنهن ۾ ڪيترائي سال پوءِ محترما بينظير ڀٽو کان ضمانت ورتي وئي ته هوءَ غلام اسحاق خان کي صدر چونڊرائيندي.

شيخ مجيب الرحمان وڏي اڪثريت سان سوڀارو ٿي چڪو هو ۽ ملڪ جو وزيراعظم ٿيڻ لاءِ تيار هو پر جنرل يحيٰ سان گڏوگڏ ذوالفقار علي ڀٽو ڪيس سولائي سان اقتدار ڏيڻ لاءِ تيار نه هئا. ڀٽو اولهندي ڀاڱي جو وزيراعظم ٿيڻ جو به خواهشمند هو ۽ ان تي شيخ مجيب سان اقتدار ۾ ڀائيواري ڪرڻ تي تيار هو جڏهن ته مجيب ڪنهن به قسم جو ٺاهه ڪرڻ کان نابري واري ۽ گهر ڪئي ته قومي اسيمبليءَ جو اجلاس گهرايو وڃي. ٽن مهينن جي هڻ هٽان ڪانپوءِ جنرل يحيٰ خان چونڊن جا نتيجا منسوخ ڪري عوامي ليگ خلاف فوجي ڪاروائي شروع ڪئي.

ان ريت مارچ 1971 ۾ اوڀر پاڪستان ۾ گهرو لڙائي شروع ٿي جيڪا آخرڪار ڊسمبر 1971 ۾ لکين شهرين جي قتلام ڪانپوءِ بنگلاديش ٺهڻ تي پڄاڻيءَ تي پهتي. ان سان گڏيل پاڪستان پورو ٿيو ۽ اوڀر پاڪستان هندستان جي فوجي مداخلت ڪانپوءِ هندستاني فوج جي والار هيٺ آيو جنهن اقتدار مجيب جي عوامي ليگ حوالي ڪيو. پاڪستان جا لڳ ڀڳ هڪ لک فوجي ۽ غير فوجي شهري هندستان جا قيدي بڻيا ۽ ان ريت پاڪستان کي جمهوريت کان نابري وارڻ جي وڏي قيمت چڪائڻي پئي ۽ پنهنجي پهرين پنجويهن سالن اندر ئي پاڪستان به ڀاڱا ٿي ويو.

Scanned with CamScanner

1971 ڪانپوءِ وارو نئون پاڪستان

ذوالفقار علي ڀٽي اقتدار سنڀاليو ته پاڪستان جو بچيل ڀاڱو انتهائي نراسائي جو شڪار هو. ان جا لڳ ڀڳ هڪ لک فوجي ۽ غير فوجي هندستان جي قيد ۾ هئا. پاڪستاني فوج هٿيار ڦٽا ڪرڻ ڪانپوءِ اِهو ئي مناسب ليکيو ته جنرل يحيٰ خان کي معزول ڪري اقتدار ذوالفقار علي ڀٽي حوالي ڪيو وڃي ۽ ڀٽو به ان لاءِ تيار هو، هُن شايد چاهيو ٿي ته اوڀر پاڪستان پل ڌار ٿي وڃي پر جيئن ته اولهندي ڀاڱي ۾ سندس پارٽي اڪثريتي پارٽي هئي تنهنڪري انکي هر صورت ۾ اقتدار ۾ اچڻ گهرجي.

ذوالفقار علي ڀٽي ان دوران انتهائي ناهڪاري ڪردار ادا ڪيو ۽ مجيب الرحمان جي سوڀ مڃڻ بدران انهيءَ ڪوشش ۾ جنبيل رهيو ته ڪنهن طريقي سان اقتدار ۾ ڀاڱي ڀائيوار بڻجي ۽ ڪيس مخالف ڌر جو ڪردار ادا نه ڪرڻو پوي پر ان هوندي به پاڪستان ٽٽڻ جا اصل جوابدار جنرل يحيٰ خان، جنرل ٽڪا خان ۽ جنرل امير عبدالله خان نيازي هئا جن اقتدار جي نشي ۾ اوڀر پاڪستان جي اڪثريتي پنيرائي رکندڙ پارٽيءَ کي چيڀاٽڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي.

مارچ 1971 کان ڊسمبر 1971 تائين واري گهرو لڙائي ۽ هندستان سان جنگ وارو عرصو پاڪستان جي فوجي قيادت انتهائي شرمناڪ طريقي سان گهاريو. جنرل يحيٰ خان پنهنجي نينگ مستين ۾ پورو هو جڏهن ته جنرل نيازي بنگالين جو نسل تبديل ڪرڻ ۾ رڌل رهيو.

ڀٽي اقتدار ۾ اچڻ ڪانپوءِ شڪست جو اهو داغ ڌوئڻ جي ڪوشش ڪئي. ڇهن مهينن ڪانپوءِ ئي هندستان سان ڳالهين ٻولهين جي شروعات ڪيائين ۽ جولاءِ 1972 ۾ شملا ٺاهه ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو، جنهن ذريعي پاڪستاني قيدين جي آزادي جي راهه سولي ٿي پر ان موقعي جو لاڀ پرائيندي ڀٽي ڪشمير وارو مسئلو مستقل بنياد تي حل ڪرڻ جي ڪا ڪوشش نه ڪئي جيڪو ان لاءِ سونهري موقعو هو.

1972 ۾ ڀٽي نيشنل عوامي پارٽي ۽ جمعيت العلماءِ اسلام سان ٽه ڌري ٺاهه ڪري سرحد ۽ بلوچستان ۾ انهن ٻنهي پارٽين جي گڏيل

حڪومت جوڙڻ جي اجازت ڏني پر سگهوئي ڀٽو هر قسم جي مخالفت کي چيڀاٽڻ لاءِ اُتاولو ٻڻجي ويو. فقط نون مهينن اندرئي بلوچستان ۾ عطاالله مينگل جي چونڊيل حڪومت غداريءَ جا الزام ڌري ڊاهي ڇڏيائين جنهن تي احتجاج ڪندي سرحد ۾ مولانا مفتي محمود پڻ وڏ وزارت تان استعفا ڏئي ڇڏي، ان ريت ٻنهي صوبن مان پيپلز پارٽي مخالف حڪومتون ختم ٿي ويون ۽ ڀٽي اُتي به جيئن تيئن ڪري پنهنجون حمائتي حڪومتون قائم ڪري ورتيون.

1973 جو سال ان حوالي سان اهم هو جو ان ۾ ملڪ جو نئون ۽ يڪرائپ وارو آئين جڙيو جنهن تي مخالف ڌر پڻ صحيحون ڪيون. نيشنل عوامي پارٽي ۽ جمعيت العلماءِ اسلام پنهنجو حڪومتون ڊهڻ ڪانپوءِ به انهيءَ آئين تي صحيحون ڪرڻ تي راضي ٿيون ۽ ان ريت يڪرائپ واري آئين جو ڪارنامو ڀٽي سان گڏوگڏ ولي خان ۽ مفتي محمود جو پڻ ليکڻ گهرجي.

ڀٽي ٽڙتڪڙ ۾ پنهنجي اسلامي سرشلزم واري پروگرام تي پڻ عمل ڪيو ۽ لڳ ڀڳ سموريون وڏيون صنعتون ۽ بينڪون رياستي ملڪيت ۾ ورتائين. سمورا تعليمي ادارا پڻ قومي ملڪيت ۾ ورتا ويا جنهن سبب صنعتڪاري ۽ تعليم وارن شعبن تي تمام گهڻو ناهڪاري اثر پيو.

جيڪڏهن رياستي ملڪيت ۾ ڪرڻ ڪانپوءِ انهن ادارن جو معيار بهتر ٿئي ها ته اِهو قدم لاڀائتو هجي ها پر ٿيو اِهو جو اِهي سموريون صنعتون ۽ بينڪون رياستي ملڪيت ۾ اچڻ ڪانپوءِ ڄڻ ته سول ۽ فوجي ڪاموراشاهيءَ جي راڄ هيٺ اچي ويون جن پنهنجي مرضيءَ واريون سياسي ڀرتيون ڪيون جنهن سان انهن ادارن جي ڪارڪردگي انتهائي ڦٽي وئي. نئين سيڙ پڪاري ۽ صنعتڪاري بلڪل بند ٿي ويون جڏهن ته نوان تعليمي ادارا پڻ کلڻ بند ٿي ويا يعني خانگي شعبو مڪمل طور تي مفلوج ٿي ويو جنهن جي ڪري واپاري ۽ صنعتڪار ڀٽي جا مخالف ٻڻجي ويا. ٻئي پاسي ڀٽي خود پنهنجي آئين کي تاراج ڪرڻ شروع ڪيو ۽ سمورا اختيار پنهنجي هٿ وس ڪيائين.

پوءِ 1975 ۾ ڀٽي ملڪ جي سڀ کان وڏي لبرل، سيڪيولر ۽ جمهوري پارٽي يعني نيشنل عوامي پارٽي (نعپ) تي حتمي حملو ڪيو ۽ ان تي غداريءَ جو الزام ڌري پابندي لڳائي، جڏهن تہ انجا سمورا اهم اڳواڻ جهڙوڪ خان عبدالولي خان، عطاالله مينگل، مير غوث بخش بزنجو، گل خان نصير وغيره گرفتار ڪيا ويا. اِهو ملڪ ۾ جمهوريت تي هڪ ڪاپاري وار هو جنهن ڪانپوءِ ساڄي ڌر جي انتهاپسنديءَ ڪي هٿي ملي، بنياد پرست ۽ فرقيوار قوتون ڪلئي عام لامارا هڻڻ لڳيون پر لبرل ۽ ترقي پسند قوتن جي نڙيءَ تي نُهن ڏنو ويو ۽ اِهو ڪڌو ڪم ڪندڙ ڪا فوجي حڪومت نہ پر ذوالفقار علي ڀٽي جي جمهوري حڪومت هئي.

طاقت جي نشي ۾ ٻوندبيل ڀٽي هڪ پاسي تہ مخالف ڌر ڪي چيڀاٽيو تہ ٻئي پاسي ڀارت دشمنيءَ جو نئين سر راڳ الاپڻ شروع ڪيائين ۽ ڪشمير لاءِ هزار سالن تائين ويڙهہ جي ڳالهہ ڪيائين. ملڪ ڪي نيو ڪليئر هٿيارن جي تياريءَ لاءِ ائٽم بم جي ڏڳ تي لاٿائين ۽ پنهنجو پاڻکي عرب ملڪن جو ساٿاري ڪيائين. انهن سمورن قدمن جي نتيجي ۾ ملڪ جي ڪاٻي ڌر واريون ترقي پسند ۽ لبرل قوتون ڪمزور ٿيون ۽ ساڄي ڌر جي ملائيت سگهاري ٿي جنهن آخرڪار ڀٽي جو سر روليو.

1976 تائين ڀٽي آئيني ترميمن ذريعي عدالتي سرشتي ڪي وڏي حد تائين پنهنجي تابع ڪري ورتو هو ۽ هاڻ ايئن پئي لڳو تہ هو ڊگهي عرصي تائين اقتدار ۾ رهندو ڇاڪاڻ جو مخالف ڌر ڪي مڪمل طور تي چيڀاٽيو ويو هو. فوج ۾ جنرل ضيا جهڙو منافق سربراهہ بڻايو ويو هو جيڪو ڀٽي ڪي پنهنجي چاپلوسيءَ ذريعي ڄار ۾ ڦاسائي چڪو هو. ڀٽي جي جوڙيل فيڊرل سڪيورٽي فورس (ايف ايس ايف) جا غنڊا ٻي روڪ ڪاروائين ۾ رڌل هئا جن مان ڀٽو پڻ خوش هو. اهڙي صورتحال ۾ ڀٽي وقت کان اڳ چونڊن جو اعلان ڪري ڀهرين تہ مخالف ڌر ڪي اچرج ۾ وجهي ڇڏيو پر سگهوئي مخالف ڌر متحد ٿي ڀٽي ڪي نہ رڳو حيران پر پريشان پڻ ڪري ڇڏيو.

مارچ 1977 وارين چونڊن ۾ ڀٽو جيڪڏهن ڌانڌلي نہ بہ ڪرائي

ها تڏهن به ڪٿي وڃي ها چاڪاڻ جو ڪيس عوامي پذيرائي حاصل هئي پر جڏهن هُن پنهنجي لاءِ بنان مقابلي چونڊجڻ جو رستو اختيار ڪيو ته سندس وزيرن ۽ مشيرن پڻ ساڳيو دڳ ورتو.

مخالف ڌر متحد ٿي پاڪستان قومي اتحاد (PNA) قائم ڪيو جنهن جو بنيادي تصور نظام مصطفيٰ قائم ڪرڻ هو. ان ۾ مخالف ڌر جون ننڍيون وڏيون نو پارٽيون شامل هيون جيڪي نظرياتي طور تي هڪٻئي کان بنهه مختلف هيون پر سڀئي ڀٽي مان تنگ هيون. ان ۾ ساڄي ۽ کاٻي ڌر ٻنهي جا نمونا موجود هئا، جن جي اڳواڻي مفتي محمود ڪري رهيو هو. نعپ جي جاءِ والاريندڙ سردار شيرباز خان مزاريءَ جي نيشنل ڊيموڪريٽڪ پارٽي پڻ ان اتحاد جو حصو هئي.

چونڊ نتيجن ۾ پيپلز پارٽي وڏي اڪثريت سان سوڀاري ٿي ته قومي اتحاد ڌانڌليءَ جو الزام ڌريندي تحريڪ هلائڻ جو اعلان ڪيو جنهن مارچ کان جون وارن ٽن مهينن ۾ سڄي ملڪ کي مفلوج ڪري ڇڏيو. ڀٽو احتجاجي تحريڪ کي دٻائي نه سگهيو ۽ ڳالهين ٻولهين تي مجبور ٿيو. ڊگهين ڳالهين ٻولهين کانپوءِ نيٺ چونڊن تي راضپو ڏيکاريائين پر ٺاهه تي صحيحون ڪرڻ ۾ دير ڪيائين، جنهن جو فائدو وٺندي سندس پنهنجي ئي چونڊيل فوجي سربراهه جنرل ضيا پنهنجي محسن جي پُٺ ۾ ڇُرو هنيو ۽ ڀٽي کي برطرف ڪري اقتدار تي قابض ٿي ويو.

پنج جولاءِ 1977 تي جنرل ضيا ۽ سندس ساٿاري جنرل جمهوريت تي حملي آور ٿيا ۽ سمورن سياستدانن کي قيد ڪيائون. جنرل ضيا نوي ڏينهن اندر عام چونڊون ڪرائڻ جو وعدو ڪيو پر يارهن سالن کان وڌيڪ عرصو اقتدار تي قابض رهيو. ان ريت پاڪستان ۾ هڪ ٻئي اونداهي دور جي شروعات ٿي جنهن پاڪستان کي ايترو نقصان پهچايو جو شايد ان کان اڳ يا پوءِ ڪنهن نه پهچايو هجي.

جنرل ضيا اقتدار سنڀاليندي ئي ڀٽي مان چوٽڪارو حاصل ڪرڻ لاءِ پتوڙڻ لڳو. هڪ پراڻو ڪيس نئين سر کوليو ويو جنهن ۾ ڀٽو قتل جي جوابدار طور نامزد هو. نواب محمد احمد خان قصوريءَ جي پٽ

احمد رضا قصوريءَ ڀٽي تي پنهنجي والد جي قتل جو الزام ذريو هو. فوجي حڪومت جي خوشنودي ماڻڻ لاءِ پاڪستان جي اعليٰ ترين ڪورٽ جنرل ضيا کي وڻندڙ فيصلا ٻڌائيندي پهرين ته اقتدار تي سندس قبضي کي جائز ليکيو ۽ پوءِ ججن جي ڦير گهير ڪري ڀٽي کي ڦاسي چاڙهي ڇڏيو.

عالمي اڳواڻن جي منٿ ميڙ کي ٺڏيندي اپريل 1979 ۾ جنرل ضيا ملڪ جي پهرين چونڊيل وزيراعظم ۽ پنهنجي محسن ذوالفقار علي ڀٽي کي ڦاسي ڏئي ڇڏي. ڊسمبر 1979 ۾ افغانستان ۾ سوويت فوجن جي مداخلت خطي ۾ هڪ نئين جنگ جي شروعات ڪئي. امريڪا جنرل ضيا ۽ سندس حڪومت کي ڀرپور ريت استعمال ڪيو ۽ ملڪ ۾ جهادي وايو منڊل پکڙجڻ لڳو.

هزارن جي تعداد ۾ مدرسا کوليا ويا ۽ جهادين جي تربيت لاءِ امريڪا پنهنجي خزاني جا در کولي ڇڏيا، جنهن مان اسانجي سول ۽ فوجي ڪاموراشاهي ڀرپور لاڀ پرائيندي ملڪ ۾ لٽ ٻانٽني، ڦٽڪن ۽ ڦاسين جو سلسلو شروع ڪيو پر امريڪا جو ان سان ڪو سرو ڪار نه هو. اُن ته پاڪستان کي استعمال ڪندي سوويت يونين کي ڏنگڻ تي چاهيو جيڪو ڪيائين به. جنرل ضيا آئين، جمهوريت ۽ انساني حقن جا ڌاٽا ڪڍي ڇڏيا ۽ ساڄي ڌر جي سمورين پارٽين خاص طور تي جماعت اسلاميءَ انهيءَ دور ۾ اقتدار جا ڀرپور مزا ماڻيا ۽ ملڪ کي انهيءَ فرقيواريت جي ڌٻڻ ۾ ڌڪيو جنهن مان اڄ ڏينهن تائين نڪري نه سگهيا آهيون.

جنرل ضيا پنهنجي يارهن سالن واري دور ۾ ڀٽي جي رياستي ملڪيت واري پاليسي تبديل ڪئي ۽ ڪيترائي صنعتي ۽ تعليمي ادارا انهن جي اصلوڪن مالڪن کي موٽائي ڏنائين، جنهن جو ملڪي معشيت تي اثر پيو، مٿان وري امريڪي پئسو پڻ آيو پئي جنهن مان جنرل ضيا جي وفادار اشرافيا لاڀ پئي پرايو.

ان سالن تائين ڪنهن پائيداريءَ کانسواءِ اقتدار جا مزا ماڻڻ کانپوءِ 1985 ۾ جنرل ضيا غير پارٽي بنيادن تي عام چونڊون ڪرايون ۽

Scanned with CamScanner

محمد خان جوڻيجي کي وزيراعظم نامزد ڪيائين پر هو ٽي سال به هلي نه سگهيو. اپريل 1988 ۾ اوجڙي ڪئمپ ۾ ٿيل ڌماڪن جي جانچ رپورٽ ظاهر ڪرڻ ٿي چاهيائين جيڪا ڳالهه جنرل ضيا کي پسند نه آئي ۽ محمد خان جوڻيجي کي برطرف ڪري ڇڏيائين، جڏهن ته پاڻ به اگسٽ 1988 ۾ ٿيل پر اسرار هوائي حادثي ۾ مارجي ويو.

جنرل اسلم بيگ نئون فوجي سربراهه بڻيو ۽ غلام اسحاق خان نئون صدر. جنهن عام چونڊون ڪرايون ته محترما بينظير ڀٽو جي پيپلزپارٽي ڪاميابي ماڻي حڪومت قائم ڪئي پر ڪيس شرطن شروطن تي اقتدار ڏنو ويو. کيس مجبور ڪيو ويو ته هوء غلام اسحاق خان کي صدر ۽ صاحبزادي يعقوب علي خان کي پرڏيهي وزير طور قبولي.

بينظير ڀٽو ارڙهن مهينا ئي حڪومت ڪئي ۽ آگسٽ 1990 ۾ غلام اسحاق خان سندس حڪومت برطرف ڪري ڇڏي ۽ نيون چونڊون ڪرائي تن ڏينهن ۾ اسٽيبلشمينٽ جي دادلي ميان نواز شريف کي وزيراعظم بڻايو، جيڪو پڻ ٽن سالن اندر غلام اسحاق خان سان وڙهي پيو ۽ کيس به 1993 ۾ برطرف ڪيو ويو پر هن ڀيري خود غلام اسحاق خان کي پڻ پنهنجي صدارت تان هٿ ڌوئڻا پيا.

1993 ۾ هرهر حڪومتون تبديل ٿينديون رهيون. سال شروع ٿيو ته نواز شريف وزيراعظم هو پر اپريل 1993 ۾ غلام اسحاق خان کيس برطرف ڪري بلغ شير مزاري، کي نگران وزيراعظم مقرر ڪيو جيڪو فقط چاليهه ڏينهن وزيراعظم رهڻ کانپوء، سپريم ڪورٽ جي حڪم تي نواز شريف جي بحال ٿيڻ تي پنهنجو عهدو وڃائي گهر پيڙو ٿيو. نواز شريف جي بحالي غلام اسحاق خان کي قبول نه هئي جنهن تي فوجي سربراهه جنرل عبدالوحيد ڪاڪڙ مداخلت ڪري صدر ۽ وزيراعظم ٻنهي کان استعفا ڏياري ۽ معين قريشي، جي نگران حڪومت جوڙي.

ٿيندڙ چونڊن جي نتيجي ۾ محترما بينظير ڀٽو ٻيهر وزيراعظم بڻجي وئي ۽ پنهنجي پراڻي ساٿي فاروق احمد خان لغاري، کي صدر چونڊيائين پر پوء به جمهوريت هلي نه سگهي ۽ ٽن سالن

کانپوءِ بينظير ڀٽو ۽ فاروق لغاري هڪٻئي سامهون اچي بيٺا. صدر فاروق لغاريءَ آئين ۾ ڪيل جنرل ضيا جي اٺين ترميم ذريعي هڪيرو ڀيهر وزيراعظم کي برطرف ڪري ڇڏيو.

فيبروري 1997 وارين چونڊن ۾ ڪاميابي حاصل ڪري نواز شريف ڀيهر وزيراعظم بڻجي ويو پر اڍائي سالن کانپوءِ ئي جنرل پرويز مشرف کيس گرفتار ڪري ڏيهه نيڪال ڪري ڇڏيو.

ان ريت 1988 کان 1999 وارو نام نهاد جمهوري دور پاڪستان لاءِ انتهائي عدم استحڪام وارو دور رهيو جنهن ۾ بينظير ڀٽو ۽ نواز شريف ٻه ٻه ڀيرا وزيراعظم بڻيا پر ٻنهي کي پير کوڙي ڪم ڪرڻ نه ڏنو ويو. آخرڪار هڪ ٻئي فوجي حڪومت اقتدار تي قبضو ڪيو ۽ جنرل پرويز مشرف ڪارگل ۾ ڪيل پنهنجي ڪوتاهين تي پڙدو وجهڻ لاءِ وزيراعظم کي نشانو بڻايو. ايئن جنرل پرويز مشرف جي نون سالن واري آمريت جو دور شروع ٿيو جنهن جمهوريت کي اجائين وڌيڪ نقصان رسايو.

جنرل پرويز مشرف پنهنجي نون سالن واري اقتداري دور جا پهريان ٽي سال ڪنهن به پائيواريءَ کان سواءِ راج ڪيو ڇاڪاڻ جو چيف جسٽس ارشاد حسن خان هڪيرو ڀيهر ڪورٽن کي فوجي حڪومت جي واهر تي مجبور ڪري ڇڏيو هو جنهن دوران مشرف کي آئين ۾ ترميم جو اختيار پڻ ڏنو ويو. 2002 ۾ جنرل مشرف چونڊون ڪرائي پنهنجي پسند جي حڪومت قائم ڪئي جنهن ۾ پهرين ظفرالله خان جماليءَ کي وزيراعظم بڻايو ويو ۽ ڪائنس پوءِ چوڌاري شجاعت ۽ شوڪت عزيز کي.

جنرل پرويز مشرف جي دور ۾ امريڪا جي ورلڊ ٽريڊ سينٽر تي حملو ٿيو جنهنڪري امريڪا کي افغانستان ۾ فوجي اڳرائي ڪرڻ جو موقعو مليو ۽ جنرل مشرف جا ڀاڳ کليا. پنهنجي نون سالن واري اقتداري دور ۾ جنرل مشرف پاڪستان کي جنرل ضيا وانگر مڪمل طور تي امريڪي اشارن تي هلايو ۽ ٺاهوڪو مال ڪمايو. آخرڪار چيف جسٽس افتخار محمد چوڌريءَ جي برطرفيءَ جنرل مشرف جو ٻيڙو ٻوڙي ڇڏيو.

Scanned with CamScanner

سموريون جمهوري قوتون ۽ وڪيلن جون تنظيمون چيف جسٽس جي بحاليءَ لاءِ روڊ رستن تي نڪري آيون جنهن جي ڪري جنرل مشرف کي هڪ ڀيرو ٻيهر هنگامي حالتون لاڳو ڪرڻيون پيون. مشرف بينظير ڀٽو سان اين آر او ڪيو پر جڏهن مشرف جي اشارن تي هلڻ کان نابري واريائين ته مارجي وئي جنهن پاڪستان ۾ جمهوريت کي شديد هاڃو رسايو.

ڊسمبر 2007 ۾ بينظير ڀٽو جي شهادت کانپوءِ عام چونڊون ٿيون ته سنڌس پيپلز پارٽي حڪومت ٺاهڻ ۾ ڪامياب ٿي ۽ يوسف رضا گيلانيءَ کي وزيراعظم بڻايو ويو جنهن کي سنڌس ئي هٿان بحال ٿيل چيف جسٽس افتخار محمد چوڌريءَ برطرف ڪري ڇڏيو ڇاڪاڻ جو هُن صدر آصف زرداريءَ خلاف سوئٽزرلينڊ کي ڪيس کولڻ لاءِ خط لکڻ کان نابري واري. ڪائنس پوءِ راجا پرويز اشرف وزيراعظم بڻيو ۽ پيپلز پارٽيءَ جيئن تيئن ڪري پنهنجا پنج سال پورا ڪيا.

2013 وارين چونڊن ۾ مسلم ليگ نواز اڪثريت حاصل ڪري حڪومت قائم ڪئي ۽ لاڳيتو ڌرڻن ۽ مختلف ڪيسن کي منهن ڏيندي رهي.

ان ريت جيڪڏهن ڏٺو وڃي ته پاڪستان جي ستر ورهين واري تاريخ ۾ ڪڏهن به جمهوريت کي وڌڻ ويجهڻ نه ڏنو ويو آهي جنهن جو پاڪستان کي انتهائي نقصان رسيو آهي. هرهر جمهوري تسلسل ٽٽڻ سبب اڄ ڏينهن تائين ڪو به وزيراعظم پنهنجي عهدي تي پنج سال رهي نه سگهيو آهي. لياقت علي خان چئن سالن کانپوءِ قتل ڪيو ويو ۽ ذوالفقار علي ڀٽو جيڪو پنهنجي وزيراعظم واري عهدي جا پنج سال پورا ڪري پئي سگهيو، تنهن پنهنجو مدو پورو ٿيڻ کان هڪ سال اڳ چونڊون ڪرائي ڄڻ ته پنهنجي پيرن تي پاڻ ڪهاڙو وهائي ڇڏيو.

ان ريت سياسي طورتي پاڪستان مستقل بنيادن تي غير يقيني صورتحال جو شڪار رهيو ۽ ڪنهن به جمهوري طور تي چونڊيل کي پير ڪپائي ڪم ڪرڻ جو موقعو نه ڏنو ويو. سول ۽ فوجي ڪاموراشاهيءَ کان سواءِ موقعي پرست سياستدانن جو ٽولو پڻ چور

دروازي مان اقتدار ۾ اچڻ واسطي آمرن جي مدد ڪندو رهيو ۽ مٿان وري اعليٰ ڪورٽون پڻ پنهنجن غلط فيصلن ذريعي هرهر فوجي آمريتن جي ته پنڀرائي ڪنديون رهيون پر چونڊيل حڪومتن جي راهه ڪوٽي ڪرڻ ۾ به اڳڀريون رهيون.

هاڻ اُميد ڪرڻ گهرجي ته ستر سالن جي جيوت ڪانپوءِ ڪاش اسين جمهوري طور تي سگهارا ٿي سگهون ۽ اسانجي سول ۽ فوجي ڪاموراشاهي ۽ سياستدان ادراڪ ڪن ته ايڪويهين صديءَ ۾ جمهوريت ئي سڌريل قومن جو حڪمرانيءَ وارو رستو آهي جنهن کي هرهر بدلائي نٿو سگهجي.

سنڌ جي تاريخ تي برطانوي ساڃاھ ونڊڻ جا ڪتاب

جيتوڻيڪ پيپلز پارٽيءَ جي حڪومت تي سنڌ ۾ انجي خراب ڪارڪردگيءَ سبب سخت چوھ چنبيا ويندا آهن ۽ اها تنقيد گهڻي حد تائين درست پڻ آهي پر گهٽ ۾گهٽ ڪتابن جي حوالي سان سنڌ حڪومت جي ثقافت کاتي ڪيترائي چڱا ڪم پڻ ڪيا آهن جن جو ذڪر ڪرڻ گهرجي.

جيڪڏهن اوهين ڪتابن جا شوقين آهيو ته پوءِ پڪ سان پراڻن ڪتابن جي ڳولا ۾ ضرور رهيا هوندا ۽ ڪتابي ميلن ۾ پڻ ويندا هوندا پر انهن ڪانسواءِ به ڪي جايون آهن جتي ڀلا ڪتاب ملي ٿا پون. مثال جي طور تي جيڪڏهن ڪراچيءَ جي لياقت نيشنل لائبرري جو ڦيرو ڏينلو ته اوهانکي خوشگوار حيرت ٿيندي. هتي ثقافت کاتي جي ڪتاب گهر تي کاتي جي هڪ رٿا تحت شائع ٿيل ڪتاب موجود آهن. هن رٿا جو سربراهه سنڌ جو ناميارو دانشور ۽ صحافي مدد علي سنڌي آهي جنهن کي سنڌ جي ثقافت واري وزير سردار شاهه جي مڪمل پنيرائي حاصل آهي.

تازوئي هنن درجن کن اهڙا ناياب ڪتاب ٻيهر شائع ڪيا آهن جيڪي ڊگهي عرصي کان ناپيد هئا. پهرين ڪتاب جو نالو آهي "انڊس ۽

ان جا صوبا” جيڪو وليم پيٽرڪ اينڊرو جو لکيل آهي جيڪو اوڻويهين صديءَ جي وچ ڌاري سنڌ آيو ۽ پنهنجا مشاهدا لکيائين. هو سنڌ پنجاب ريلوي جو سربراهه هو ۽ هندستان ۾ ريل کي هٿي ڏيڻ جو پرچار هو. 1843 ۾ سنڌ جي فتح کانپوءِ اينڊرو سنڌ جي هر ڪنڊ پاسي جو سفر ڪيو ۽ زميني ۽ دريائي سفر بابت تفصيلي رپورٽ تيار ڪيائين. هيءُ ڪتاب انهيءَ سفر جي احوال تي ٻڌل آهي جنهن کي پهرين رپورٽ ۽ پوءِ ڪتابي صورت ۾ شائع ڪيو ويو. اينڊرو کي 1853 ۾ ان ذميواريءَ سان لڳايو ويو ته هو تاج برطانيا جي وسعت لاءِ اچ وڃ جا ذريعا قلهوري. هن سڄي خطي جي لڳ ڀڳ سمورن قديم ۽ جديد رستن جو دورو ڪيو ۽ زميني ۽ دريائي سفر جا نقشا تيار ڪيائين. اينڊرو جي رٿ تي ئي نه رڳو ريل پرٽيليگراف جا سرشتا جوڙيا ويا ۽ بولان ۽ خيبرلڪ تائين لائينون وڇايون ويون. هن ڪتاب ۾ ڪراچيءَ بابت پڻ ڄاڻ ڀريا باب موجود آهن.

رچرڊ فرانسز برٽن به اوڻويهين صديءَ جي وچ ڌاري سنڌ آيو. برٽن جو اصل موضوع ٻولي ۽ ادب کانسواءِ ماڻهن جون ريتون رسمون هو. جيڪڏهن ڪائنس اڳ اينڊرو زمين جي لاهين چاڙهين ۾ دلچسپي رکندڙ هو ته برٽن جي نظر ماڻهن جي حرڪتن ۽ سندس ڪن ماڻهن جي ڳالهين تي لڳل هئا. برٽن ڪيترين ئي ٻولين جو ماهر هو ۽ عربيءَ جي ڪلاسڪ “الف ليلا” جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري چڪو هو. پنهنجي زندگيءَ ۾ هُن چاليهارو کن ڪتاب لکيا، جڏهن ته ٻه درجن کن ڪتاب سندس مرڻ پڄاڻان شائع ٿيا.

برٽن جو ڪتاب “سنڌ هڪ اداس ماٿري” ٻن جلدن ۾ پهريون ڀيرو 1851 ۾ شائع ٿيو. انهيءَ حيرت انگيز ڪتاب ۾ برٽن هندستان جي پنهنجي سير ۽ سفر جا تفصيل لکيا آهن جن مان خاص طور تي بمبئي، ڪراچي، ٺٽي، ڀنڀور، جهرڪ، حيدرآباد، سکر، شڪارپور ۽ سنڌو دريا بابت سندس تاثر پڙهڻ لائق آهن. پنهنجي لکڻين ۾ هو سنڌ جي رهواسين جو تجزيو پڻ ڪري ٿو ۽ سندن عام جيوت تي پنهنجي راءِ پڻ ڏئي ٿو. هن ڪتاب ۾ ڪُل اڻاويهه باب آهن جن ۾ سنڌو ماٿريءَ جون شاندار جهلڪيون ٿيون نظر اچن، خاص طور تي يارهون باب جيڪو ڪوٽڙيءَ

بابت آهي ۽ چوڏهون باب جيڪو سنڌي عورتن بابت آهي، انتهائي دلچسپ آهن.

ڪو ٻن ڏهاڪن کانپوءِ برٽن ٻيهر سنڌ آيو ۽ ڪجهه پراڻين جاين سان گڏوگڏ ڪجهه نون ماڳن تي پڻ ويو. سندن نون مشاهدن تي ٻڌل ڪتاب 1871 ۾ Sindh Revisited جي سري هيٺ شائع ٿيو. هيءُ ڪتاب سندس پهرين ڪتاب کان وڌيڪ تفصيلي ۽ چار سئو صفحن تي ٻڌل هو.

ٽيهن کان وڌيڪ بابن تي ٻڌل اِهو ڪتاب اوڻهويهين صديءَ واري سنڌ بابت هڪ خزانو آهي. ان ڪتاب جو ٽيون باب ڪراچيءَ بابت آهي ۽ ان ۾ اينگلو انڊين فوج جو پڻ ذڪر آهي جنهن کي هو ”چوٽيءَ کان ڪڙيءَ تائين ٻريل سڙيل“ ٿو سڏي. اِهو پڙهندي پتو ٿو لڳي ته ڪي شيون ڪڏهن به بدلبيون ناهن.

لڳ ڀڳ ساڳي دور ۾ هڪ ٻئي عالم ايڊورڊ آرچرلينگ ليءَ ”مير مراد عليءَ جي دربار ۾ هڪ ايلچيءَ جو بيان“ جي سري هيٺ هڪ ڪتاب لکيو. لينگ لي خيرپور ۾ هڪ سياسي ايجنٽ هو ۽ سندس عهدو ميجر جي برابر هو جڏهن ته مير مراد علي خيرپور رياست جو ٻيو حڪمران هو جيڪو 1842 کان 1894 تائين اقتدار ۾ رهيو. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ مٿس فراڊ ۽ دوکي دولاب جا الزام ڌري سندس اقتداري اختيار انتهائي محدود ڪري ڇڏيا هئا ۽ ڪيس اتر سنڌ جي ڪجهه ايراضيءَ تي ئي اقتدار حاصل هو، جنهن ۾ خيرپور ۽ انجي اوسي پاسي وارو علائقو شامل هو.

هيءُ ڪتاب ٻن جلدن تي ٻڌل آهي، ۽ هر جلد ٻه سئو کن صفحن وارو آهي ۽ انهن ۾ ترتيبوار نو ۽ ست باب آهن. پهرين جلد جي پهرين باب ۾ مير مراد عليءَ جي انهيءَ سفر جو دلچسپ داستان آهي جنهن ۾ هو اٽليءَ ۾ ڦاسي پيو هو. وٽس پئسا ڏوڪڙ ختم ٿي ويا هئا ۽ سندس نوڪرن مان ڪنهن کي به اطالوي ٻولي نه ٿي آئي. هن ڪتاب جي ليکڪ يعني لينگ ليءَ کي انگلستان کان اٽلي اماڻيو ويو ته جيئن مير صاحب کي مصيبت مان ڪڍي سنڌ پهڙو ڪجي. اِهو تفصيل پڙهي پتو لڳي ٿو ته انگريز ڪهڙي ريت مقامي حاڪمن جو خيال رکندا هئا بس شرط رڳو

اِهوئي هو تہ هو سندن وفادار هجن.

هن ڪتاب جي پهرين جلد ۾ انگلستان کان اٽلي ۽ پوءِ هندستان تائين جي سفر جا تفصيل آهن جنهن ۾ بحراحمر ۽ عدن کان ٿيندي حيدرآباد، شڪارپور ۽ خيرپور تائين جي سفر جا مشاهدا آهن. ٻئي جلد ۾ گهڻي ڀاڱي سنڌ جي سماجي ۽ معاشي حالتن تي ڳالهہ ٻولهہ ڪئي وئي آهي.

ايندڙ ڪتاب اليگزانڊر شينڊ جو آهي جڪيو 1832 ۾ ڄائو ۽ 1907 ۾ گذاري ويو. هن جنرل جان جيڪب بابت هڪ ڪتاب لکيو جيڪو 1900 ۾ شائع ٿيو. ان ڪتاب جو سرو هو ”جنرل جان جيڪب ڪمانڊر ۽ جيڪب آباد جو باني“ اِهو بہ هڪ ناياب ڪتاب آهي ۽ مدد علي سنڌي مبارڪباد جو مستحق آهي جو اِهو ٻيهر ڇپرائي سهگيو آهي. جيتوڻيڪ جان جيڪب فقط ڇائيتاليهہ سال جيئرو رهيو ۽ ان مان لڳ ڀڳ ٽي ڏهاڪا هندستان ۾ گذاريائين هيءُ ڪتاب ويهن بابن ۾ جان جيڪب جي زندگيءَ جو احوال ٿو ڄاڻائي.

آخر ۾ ٻن وڌيڪ ڪتابن جو ذڪر ڪرڻ ضروري ٿيندو جن مان هڪ ”سنڌو ماٿريءَ جي تاريخ کان اڳ واري سڀيتا“ ليکڪ ڪي اين ٻڪشٽ ۽ ٻيو ”سنڌ مغلن جي دور ۾“ آهي. پهريون ڪتاب 1935 ۾ ڏنل خطبن جو ڳٽڪو آهي جڏهن تہ ٻيو ڪتاب يوسف ميراڪ جي 1934 ۾ لکيل ڪتاب جو ترجمو ۽ تعارف آهي.

اِهي سمورا ڪتاب سٺي ڪاغذ تي رنگين ٽائيٽل ۽ نقشن سان شائع ڪيا ويا آهن ۽ انهن جون قيمتون پڻ مناسب آهن يعني ٽي سئو رپين کان نو سئو رپين تائين. اِهي سمورا ڪتاب انگريزيءَ ۾ آهن ۽ جيڪڏهن انهن جا اڙدو ۽ سنڌي ترجما اجان تائين نہ ٿيا آهن تہ ضرور ڪرائڻ گهرجن. ان کان اڳ جو انهن ڪتابن جون سموريون ڪاپيون وڪامجي وڃن ڪتابن جي دڪان جو ڦيرو ڏيو ۽ مدد علي سنڌيءَ لاءِ نيڪ تمنائن جو اظهار ڪريو.

عدالتي هٿوڙي جي تاريخ

اچو تہ ان ڪان شروعات ڪريون تہ جمهوريت ڇا آهي؟ جمهوريت جي اُپٽار ان ريت ڪري سگھون ٿا تہ اِها عوام جي راءِ جو اظهار آهي جيڪو ووٽن ذريعي سامهون آندو ويندو آهي ۽ ان راءِ جو استعمال عوامي عيوضي ڪندا آهن. عوامي راءِ ضروري ناهي تہ ڪو سول ۽ فوجي ڪاموراشاهيءَ جي مرضيءَ موجب هجي.

عوامي راءِ ڪورٽن جي فيصلن جي ابتڙ پڻ ٿي سگھي ٿي ۽ اسٽيبلشمينٽ جي مخالف بہ. عوامي راءِ کي جھورڻ لاءِ سول ۽ فوجي ڪاموراشاهيءَ وٽ ڪيترائي طريقا هوندا آهن ۽ جيڪڏهن اِهي طريقا سولائي سان ڪم نہ اچن تہ پوءِ ڪورٽن جو هٿوڙو يا فوجيءَ جي بندوق ڪتب آڻي سگھجن ٿا. شايد جنرل فيض علي چشتيءَ چيو هو تہ وزيراعظم هائوس ۽ صدارتي محل تي قبضي لاءِ فقط هڪ ٽرڪ ۽ ٻہ جيپون گھربل هونديون آهن.

عوامي راءِ ڇينيائڻ جو هڪ ٻيو طريقو اِهو هوندو آهي تہ چونڊون ٿيڻ ئي نہ ڏجن تہ جيئن ماڻهو پنهنجي راءِ جو اظهار ئي نہ ڪري سگھن. هڪ ٻيو طريقو اِهو ٿي سگھي ٿو تہ چونڊون تہ ٿيڻ ڏجن پر ان ڪان اڳ يا ان دوران چونڊن جي عمل تي آڱريون ڪنيون وڃن. يا وري چونڊن ڪانپوءِ انهن ۾ ڌانڌليءَ جو الزام ڏرجي.

اِهو بہ ممڪن آهي تہ چونڊن ڪان اڳ ڪورٽن جو هٿوڙو استعمال ڪندي اڻوڻندڙ عنصرن کي چونڊ عمل ڪان ٻاهر ڌڪيو وڃي.

اهو بہ ممکن آهي تہ گهربل قانونسازي ٿيڻ نہ ڏني وڃي يا وري ان ۾ نقص ڪڍي چونڊون ملتوي ڪيون وڃن. اِهو بہ ٿي سگهي ٿو تہ تشدد پريا واقعا ڪرائي ماڻهن کان سندن ووٽ ڏيڻ جو حق ڪسيو وڃي.

تشدد ۽ دهشتگرديءَ جوهڪ نتيجو اِهو نڪرندو آهي جو ماڻهو چونڊ مهم ۾ انجي جلسن جلوسن ۾ شريڪ ٿيڻ کان ڪيٻائيندا آهن جنهن سان غير جمهوري قوتن جو فائدو ٿيندو آهي يا وري چونڊن واري ڏينهن تي پولنگ اسٽيشنن تي قبضو ڪرڻ سولو ٿي پوندو آهي. ووٽ ڏيڻ واري سموري عمل کي هائيجيڪ ڪري سگهجي ٿو يا وري بيلٽ باڪسن تي قبضو ڪري ڳٽپ واري عمل کي تڪراري بڻائي سگهجي ٿو. جعلي ووٽ ڏياري سگهجن ٿا يا وري مخصوص طبقن/ پرتن جهڙوڪ عورتن ۽ اقليتي برادرين کي راءِ ڏيڻ واري حق کان محروم ڪري سگهجي ٿو.

پوءِ چونڊن کانپوءِ ڌرڻا ڪرائي سگهجن ٿا تہ جيئن چونڊجي آيل سکون سان پنهنجو ڪم ڪار نہ ڪري سگهن. انهن ڌرڻن کي بندوق ۽ هٿوڙي ٻنهي جي مدد حاصل ٿي سگهي ٿي ۽ جڏهن جمهوري حڪومت ڪنبڻ لڳي تہ ڌرڻو ڏيندڙن جي هڙان وڙان واهر ڪري سگهجي ٿي تہ جيئن هو مستقبل ۾ بہ پنهنجون خدمتون آڇڻ ۾ ڪا هٻڪ محسوس نہ ڪن. بندوق ۽ هٿوڙي کي انساني حقن جي ڪارڪنن خلاف استعمال ڪري سگهجي ٿو پر ڌرڻي باز بدمعاشن خلاف نہ ڇاڪاڻ جو هو تہ پنهنجائي ماڻهو آهن ۽ پنهنجن خلاف ڪهڙي ڪاروائي؟

ڪورٽن جو هٿوڙو انهن ماڻهن خلاف حرڪت ۾ نہ ايندو آهي جيڪي زهر ٿا اوڳاڇين ۽ جمهوريت کي گهٽ وڌ ڳالهائيندا آهن. اِهو هٿوڙو جمهوري حڪومت کي تہ هر ڳالهہ لاءِ ذميوار ٿو ليکي پر غير جمهوري قوتن آڏو انکي ڄڻ تہ نانگ سونگهيو وڃي.

اهڙي صورتحال ۾ جيڪڏهن جمهوري حڪومت جيئن تيئن ڪري هلندي رهي تہ انکي هر پل پلصراط تي هلڻو پوندو آهي تہ حڪومت اجهو وئي سا وئي. پاڪستان جي سموري تاريخ انهيءَ پسمنظر ۾ سمجهي سگهجي ٿي، خاص طور تي گذريل ڏهن سالن جي تاريخ.

پاڪستان وجود ۾ آيو ته آئين جوڙڻ وارو عمل لاڳيتو ملتوي ٿيندو رهيو. عوامي راءِ جو ڪڏهن به احترام نه ڪيو ويو، مثال جي طور تي جگتو فرنٽ جي اوڀر پاڪستان ۾ 1954 واري ڪاميابيءَ ڪانپوءِ نئين چونڊيل وڏي وزير اي ڪي فضل الحق کي ڪجهه هفتن اندر ئي برطرف ڪيو ويو.

وري جڏهن آئين وجود ۾ آيو ته 1956 ۾ اِهو فقط اڍائي سالن اندرئي منسوخ ڪيو ويو ۽ عام چونڊون پهرين اڻڄاڻايل مدي لاءِ ملتوي ۽ پوءِ منسوخ ڪيون ويون. انهيءَ سموري عمل ۾ بندوق ۽ هٿوڙو عوام بدران ٻلوانن سان سلهاڙيل هئا. جڏهن خود ساختا فيلڊ مارشل ۽ صدر جنرل ايوب خان 1965 وارين چونڊن ۾ وڏي پيماني تي ڌانڌلي ڪئي ۽ پنهنجي سموري رياستي مشينريءَ جي مدد سان فاطما جناح کي هارائڻ جو اعلان ڪيائين ته ان تي به عدالتي هٿوڙو خاموش رهيو. جڏهن 1962 واري آئين کي 1969 ۾ خود انجي ٺاهيندڙ ئي ٽوڙيو تڏهن به ڪورٽن جو هٿوڙو ٻُڙڪ به ٻولي نه سگهيو. جنرل يحيٰ خان جي اقتدار تي قبضي کي مشهور عاصما جيلاني ڪيس ۾ غير قانوني ته ليکيو ويو پر اوستائين گهڻي دير ٿي چڪي هئي. جنرل يحيٰ خان پنهنجي گهر ۾ نٽ ڪندو رهيو ۽ ڪيس ڪا سزا نه آئي.

1971 ۾ فوجي ڪاروائي ذريعي وحشياڻا ظلم ڪيا ويا. انجي ڏوهارين کي حمودالرحمان ڪميشن رپورٽ ۾ وائکو ڪيو ويو پر ڪورٽ جنگي ڏوهن جي انهن جوابدارن مان ڪنهن هڪ تي به الزام نه ڌريو جڏهن ذوالفقار علي ڀٽو آئين کي ٽوڙي مروڙي رهيو هو ته اُن وقت به ڪورٽن جو هٿوڙو ماٺ رهيو، نه رڳو ايترو پر ڀٽي جي غير آئيني ۽ غير جمهوري قدمن کي ڪورٽن هٿي ڏني، مثال جي طور تي نيشنل عوامي پارٽيءَ تي پابندي ۽ بلوچستان ۾ فوجي ڪاروائيءَ کي ڪورٽن تحفظ ڏنو، اڳتي هلي جڏهن جنرل ضيا ڀٽي کي نشانو بڻايو ۽ فوجي بغاوت ڪئي ته اُن وقت به هٿوڙو ستل رهيو بلڪه خود ڀٽي خلاف متحرڪ ٿي ويو.

جنرل ضيا سمورين جمهوري ۽ آئيني روائتن کي نپوڙي ڇڏيو

پر ڪورٽون سالن گڏ ٻڌل رهيون. ڀٽي جو عدالتي قتل انصاف جو چٽر اڏائڻ برابر هو جنهن ۾ جج ۽ جنرل ٻئي شريڪ هئا. اڄ ڏينهن تائين اهو ڪيس ان ڳالهه جو مثال آهي ته عوامي اڳواڻن کي ڪهڙي ريت خوار ڪري موت جي ننڊ سمهاري سگهجي ٿو ۽ ان لاءِ هٿوڙو پڻ استعمال ڪري سگهجي ٿو. انجو مقصد اهڙن عوامي اڳواڻن کي راهه تان هٽائڻ هوندو آهي جيڪي پنهنجي مقبوليت جي عروج تي هوندا آهن. عدالتي حلقن ۾ به اڄان تائين ڀٽي واري ڪيس کي بدنام زمانو ڪيس ليکيو ويندو آهي جنهن جو قتل جي ٻين ڪيسن ۾ مثال به نه ڏنو ويندو آهي.

جنرل ضيا پنهنجي يارهن ورهين واري اقتداري دور ۾ آئين کي توڙي مروڙي انجي شڪل ئي ڦٽائي ڇڏي پر ڪنهن به جج ان خلاف ٻڙڪ به نه ٻولي ۽ نه ئي آئين جي بالادستيءَ جي ڳالهه ڪئي. ڪيترائي نوان قانون جيڪي جمهوري طور تي چونڊيل پارليامينٽ بدران فوجي جرنيلن ۽ سندن چاڙتن ٺاهيا هئا، ملڪ تي مڙهيا ويا جن ذريعي عورتن ۽ مذهبي اقليتن کي خاص طور تي نشانو بڻايو ويو. عقيدن ۽ انساني حقن تي پابنديون مڙهيون ويون پر ڪنهن به جج "آئين جي بنيادي ڍانچي" جو بچاءُ نه ڪيو. نام نهاد مجلس شورا کي ڪنهن به جج نه للڪاريو جڏهن ته اها آئين ۾ ترميمون منظور ڪري جنرل ضيا جي حڪمن کي قانوني جواز فراهم ڪري رهي هئي ۽ اهڙا قانون جوڙي رهي هئي جن سان گڏيل قومن جي انساني حقن واري پڌرنامي جي ڀڃڪڙي ٿئي ٿي.

جنرل ضيا خود پنهنجي نامزد ڪيل وزيراعظم کي برطرف ڪيو ته ڪورٽ انهيءَ قدم کي غير آئيني ليکيو پر اهو به اُن وقت جڏهن جنرل ضيا جهاز ڦاٽڻ جي نتيجي ۾ مارجي چڪو هو پر پوءِ به جوڻيجي کي بحال نه ڪيو ويو ۽ نه ئي انهيءَ غير قانوني قدم تي جنرل ضيا يا سندس جيئرن ساٿين مان ڪنهن کي ڪا سزا ڏني وئي. هو سمورا جنرل ضيا جي يارهين سالن واري اقتداري دور ۾ هُن سان گڏجي ملڪ، آئين، انساني حقن ۽ جمهوريت کي تاراج ڪندا رهيا پر ڪنهن به

ڪورٽ نه ته کين پڪڙيو ۽ نه ئي سزا ڏني.

اڳتي هلي 1990 واري ڏهاڪي ۾ ڪاموراشاهيءَ جي سڀ کان وڏي عيوضي غلام اسحاق خان جمهوريت سان جيڪا ويڌن ڪئي ان ۾ بندوق ۽ هٿوڙو ٻئي سندس ساٿاري رهيا. جڏهن جسٽس سجاد علي شاهه کي خود سندس ئي برادر ججن هٽايو ته ڪو به اهڙو حڪم نه ڏنو ويو جنهن ۾ سجاد علي شاهه جا فيصلا منسوخ ڪيا ويا هجن جن سان بينظير ڀٽو جي حڪومت بحال ٿي وڃي ها.

1999 ۾ نواز شريف جي ڳري مينڊيٽ ۽ ٻه ڀاڱي ٽي اڪثريت کي جنرل پرويز مشرف ڪچري جي ڍير تي ڦٽو ڪري ڇڏيو جنهن سان هڪ ڀيرو ٻيهر آئيني گهوٽالو پئدا ٿيو ۽ جمهوريت پٽڙيءَ تان لهي وئي پر سپريم ڪورٽ ۽ انجي ججن فوجي آمر جو ساٿ ڏيڻ ۾ ويرم ئي نه لڳائي ۽ جمهوريت جي پُٺ ۾ ڇُرو هنيائون. هڪ ڀيرو ٻيهر آئين جو ”بنيادي ڍانچو“ انتهائي جهوريو ويو پر عبوري آئيني حڪمن تحت حلف کڻندڙ پي سي او ججن پنهنجي چمڙي بچائڻ ۾ عافيت ليکي.

شايد پاڪستان جي تاريخ جو واحد چيف جسٽس جنهن ڪنهن آمر آڏو جهڪڻ کان نابري واري سو افتخار محمد چوڌري هو پر هُن به بحال ٿيڻ کانپوءِ آمر خلاف ڪا ڪاروائي نه ڪئي نه ئي جنرل پرويز مشرف کي ٻيهر صدر چونڊجڻ کان روڪيائين.

پر جيئن ئي چونڊيل حڪومت اقتدار ۾ آئي جسٽس چوڌري هڪدم نڪري نروار ٿيو ۽ پيپلز پارٽيءَ جي حڪومت جا پورا پنج سال ان خلاف ڪاروايون ڪندو رهيو ۽ اڳتي وڌي انتظامي فيصلا به پاڻ ڪرڻ لڳو جنهن سان حڪومت مفلوج ٿي وئي، ايستائين جو هڪ چونڊيل وزيراعظم يوسف رضا گيلانيءَ کي به گهر ڀيڙو ڪيائين.

جڏهن نواز شريف هڪ ڀيرو ٻيهر وزيراعظم چونڊجي آيو ته کيس به پنهنجو مدو پورو ڪرڻ نه ڏنو ويو ۽ کيس ته پارٽي قيادت لاءِ به نا اهل قرار ڏنو ويو. جسٽس ثاقب نثار هن ملڪ ۾ جمهوريت، سياست ۽ پارليامينٽ جي تذليل ۾ جيڪو ڀيانڪ ڪردار ادا ڪيو سو پاڪستان جي تاريخ جو سياهه ترين باب آهي. هُن پنهنجون ذميواريون چڱي ريت

نيائڻ بدران ڊيم لاءِ چندو گڏ ڪرڻ، اسپتالن جي مامرن ۾ مداخلت ڪرڻ ۽ خود پنهنجي ڪورٽ جي سائلن کي ذليل ڪرڻ جو ڪو موقعو هٿان نہ وڃايو.

مختصر طور تي اِهو تہ پاڪستان جي مُني صديءَ واري تاريخ ۾ ڪورٽن جي هٿوڙي سدائين بندوق وارن جو ساٿ ڏنو آهي. جمهوريت جون پاڙون اُکيڙڻ ۾ وسان نہ گهٽايو آهي ۽ آمرن هٿان پارليامينٽ کي تاراج ڪرڻ جي مڪمل اجازت ڏني آهي.

جسٽس منير، جسٽس مولوي مشتاق ۽ جسٽس انوارالحق ڪانوني جسٽس نسيم حسن شاهہ، جسٽس سجاد علي شاهہ ۽ جسٽس ارشاد حسن خان ڪانوني جسٽس افتخار محمد چوڌري، جسٽس حميد ڊوگر ۽ جسٽس ثاقب نثار تائين هر ڪنهن پنهنجي وت آهر هن ملڪ جي ڪورٽن جي هٿوڙي کي جمهوريت ۽ سياست خلاف استعمال ڪيو آهي ۽ ها ان ۾ جسٽس جاويد اقبال جو نالو رهجي ويو جيڪو ڪورٽ مان رٽائر ٿيڻ کانپوءِ بہ پڃاڙي جي نالي تي جمهوريت، سياست ۽ سڌسماءُ جي ذريعن خلاف پنهنجي مهم جاري رکندو اچي.

مذهبي سڌارن جي مختصر تاريخ

هاڻ ان ڳالهہ کي پنج سئو سالن کان وڌيڪ جو عرصو لنگهي چڪو آهي جڏهن مارٽن لوٿر 1517 ۾ پنهنجا پنجانوي مقالا لکيا جنهن سبب مذهبي سڌارن جو هڪ اهڙو دور شروع ٿيو جنهن اولهہ ۾ روشن خيال ۽ روادار معاشرن جو بنياد وڌو.

انجي پيٽ ۾ جيڪڏهن اسين پنهنجي نندي کنڊ تي نظر ڊوڙايون تہ پندرهين ۽ سورهين صديءَ ۾ هتي بہ ڪجهہ مذهبي تحريڪون شروع ٿيون جن ۾ ڀڳتي تحريڪ، سيد محمد جونپوريءَ جي سرواڻيءَ واري مهدوي تحريڪ، بابا گرونانڪ جي تحريڪ جيڪا اڳتي هلي سک مت جو روپ اختيار ڪري هڪ نئون مذهب بڻي، اڪبر بادشاهہ جو آئين "راهہ نموني" جنهن کي اڳتي هلي ڪجهہ ماڻهن دين الاهيءَ جو نالو ڏنو ۽ شيخ احمد سرهندي يا مجددالف ثانيءَ جي تحريڪ جيڪا اڪبر بادشاهہ جي مذهبي تبديلين جي خلاف هئي.

هندستان ۾ انهن تحريڪن جا سبب ۽ نتيجا يورپ جي مذهبي سڌارن کان بنهہ ڌار هئا. هن مضمون ۾ پروڙيندا سين تہ پنج صديون اڳ يورپ ۾ ڪهڙيون مذهبي تبديليون آيون ۽ اولهہ جي سڀيتا ۽ جيوت ان مان ڪهڙا لاڀ پرايا. اِهو بہ ڏسندا سين تہ يورپ ۾ انهن سڌارن سان گڏ وڏي پئماني تي رتو ڇاڻ بہ ٿي جڏهن تہ اسانجي خطي ۾ انهن مذهبي تحريڪن مان ڪي گهڻا سبق نہ پرايا ويا ۽ جيڪڏهن پرايا بہ ويا تہ انهن

جي وسعت يورپ جي پيٽ ۾ تمام گهٽي محدود رهي.

شايد سڀ کان وڏو فرق نشاط ثانيا جو هو جنهن ۾ ثقافتي ۽ دانشوراڻا معرڪا ٿيا جن يورپ جو نقشو بدلايو ۽ سڌارن جو دڳ کوليو جڏهن ته هندستان ۾ اسانکي نئين زندگيءَ جي اهڙي ڪا لاٽ نظر نٿي اچي جنهن هتان جي مذهبي نقشي کي بنيادي طور تي بدلائي ڇڏيو هجي. يورپ ۾ مذهبي سڌارڪ تحريڪن کان اڳ دانشوراڻو ماحول اهڙو هو جنهن ۾ لاطيني ۽ يوناني ادب ۽ فلسفي کي ڀيهر پڙهيو ۽ سمجهيو ويو. ان سان انسان دوستيءَ جا لاڙا وڌيا ۽ يورپ آهستي آهستي مذهبيت جي گهري رنگ مان نڪري آيو. انهيءَ نئين انسان دوستيءَ فطرت جي سونهن کي ساراهيو ۽ دنيا تياڳڻ کان پاسو ڪيو.

وچولي دور جي ڪيٿوليڪ ذهن زميني سرگرمين کي ناپسند ٿي ڪيو جڏهن ته پادرين ۽ حاڪمن پنهنجي لاءِ هر قسم جون دنياوي آسائشون ٿي چاهيون. انهيءَ دور ۾ جڏهن انسان دوستيءَ جي شروعات ٿي ته پختي ويساهه جي جاءِ تجسس ۽ تحقيق والارڻ شروع ڪئي، تنقيدي شعور بيدار ٿيو جيڪو هندستان ۾ اسان کي ڳولهيو نٿو ملي جيتوڻيڪ هتي به ڪي ايڪڙ ٻيڪڙ اهڙين سرگرمين جا ٻيٽ هئا پر اُهي ڪڏهن به مڪمل طور تي بالادست نه ٿي سگهيا.

دانشوراڻي دلچسپين جو وايو منڊل جهڙي ريت يورپ ۾ جرڪيو انجو هندستان ۾ ڪو اولڙو به نظر نٿو اچي، مثال جي طور تي ڇاپي خاني جي ايجاد ۽ نون رستن جي ڦلهور يورپي آباديءَ کي ڏونڌاڙي ڇڏيو ۽ اِها اُٿل پٿل رڳو ڪجهه ماڻهن تائين ئي محدود نه رهي. ساڳي ريت يورپ جون وڌندڙ واپاري سرگرميون وڏيڪ دريافتن جو سبب بڻيون ۽ يورپي ثقافت ۽ سڀيتا ڏيهان ڏيهه پکڙجڻ شروع ڪيو. ان ريت دانشوراڻي تحريڪن هڪ طرح سان يورپ جي نئين واپاري جيوت سان گڏجي ڪم ڪيو جيڪو هندستان ۾ نه ٿي سگهيو. شايد انجو سبب اِهو هو ته هندستاني معاشرو مجموعي طور تي جامد، ساڪت ۽ خوراڪ ۾ پاڻ پرو هو جڏهن ته يورپي معشيت ۽ واپاري زندگي هڪٻئي تي انحصار ڪندڙ هيون.

جو هڪ سبب اهو به ٿي سگهي ٿو ته يورپ ۾ اهستي اهستي جاگيرداراڻو سرشتو ٺهڻ لڳو هو ۽ قومي وحدتن تي ٻڌل رياستون وجود ۾ اينديون ويون. جاگيرداري ٽٽڻ سان يورپ ۾ مذهبي وحدت پڻ ڏڦير جو شڪار ٿيڻ لڳي جنهن جو مرڪز رومن ڪليسا هو. جيتوڻيڪ هندستان ۾ ڪا هڪ متحد ڪليسا نه هئي پر پوءِ به زندگيءَ جي هر شعبي ۾ مذهب نمايان حيثيت رکندڙ هو. يورپي ڪليسا ۽ هندستاني مذهبن ٻنهي پنهنجي اثرواري حلقي ۾ روحاني اختيار قائم رکڻ جي وڏي پتوڙ ڪئي.

رومي ڪليسا جي عام جيوت ۾ وڌيڪ منظم طريقي سان بالادستي هئي جڏهن ته هندستان ۾ اِهو نسبتي لحاظ کان گهٽ هو. ٻنهي جاين تي مذهبيت پنهنجي اخلاقي اثر جي ٻل تي عوامي تاثير حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ها ايترو ضرور آهي جو يورپي ڪليسا وٽ زمين ۽ دولت بي حساب هئي جنهن سبب انجي اثر رسوخ ۾ استحڪام هو جڏهن ته هندستان ۾ صورتحال ان ڪري به مختلف هئي جو هتي گهڻي ڀاڱي حاڪمن جو مذهب اسلام هو جڏهن ته آبادي گهڻي ڀاڱي هندو هئي، شايد انڪري ئي يورپ ۾ سياسي اڳواڻن رومي ڪليسا جي بالادستي قبول ڪئي هئي جڏهن ته هندستان ۾ گهڻي ڀاڱي حاڪمن مذهبي اڳواڻن کي اهڙي قبوليت نه بخشي هئي.

وچيئن دور واري ڪليسا ۾ مڪمل آمريت هئي جڏهن ته هندستان ۾ اهڙي ڪنهن مذهبي آمريت جو وجود نه هو. هندستان ۾ مذهبي وحدت اٿلي هئي جڏهن ته رومي ڪليسا جو مڪمل انحصار انهيءَ مذهبي وحدت تي هو جنهن ڪري انکي للڪارڻ انتهائي ڏکيو هو. جيتوڻيڪ ٻنهي جاين تي مذهب عام جيوت کي وڏي حد تائين متاثر ٿي ڪيو پر انجا لاڙا ۽ نوعيتون ڌار ڌار هيون.

يورپ ۾ هڪ ٻيو عنصر مقدس رومي شهنشاهيت جو هو جيڪا يورپ جي هڪ وڏي حصي ۾ مسيحي بادشاهن ۽ شهزادن تي بالادست هئي جيتوڻيڪ ڪڏهن ڪڏهن انکان انحراف به ٿي ڪيو ويو. اِها مقدس رومي شهنشاهيت اصل ۾ جرمن مقامي حاڪمن جو هڪ ڍرو

ڏارو اتحاد هئي جنهن جي اڳواڻي هڪ چونڊيل شهنشاه ٿي ڪئي.

جرمن علائقن ۾ لڳ ڀڳ ٽي سئو جاگيردارائيون رياستون هيون جن گڏجي مقدس رومي شهنشاهيت ٿي جوڙي هئي؛ اهو وقت هو جڏهن مذهبي تحريڪن جي شروعات ٿي. نيشنل جيو گرافڪ جي "هسٽري" رسالي پنهنجي سيپٽمبر آڪٽوبر 2014 واري پرچي ۾ مارٽن لوٿر تي هڪ تفصيلي مضمون شائع ڪيو آهي، ان ۾ ٻه اهو چيو ويو آهي ته مسيحيت ۾ سڌارن جو بنياد چوڏهين ۽ پندرهين صديءَ ۾ وڌو ويو. ان وقت مذهبي اڳواڻ جهڙوڪ جان ويڪلف آڪسفورڊ ۾ سال 1320 کان 1350 تائين ۽ جان هنس 1370 کان 1415 تائين پراگ جي يونيورسٽيءَ ۾ رومي ڪليسا کي للڪاري رهيا هئا.

ويڪلف ڪليسا جي دولت کي ننديو ۽ انجيل پڙهڻ تي زور ڀريو. سندس خيال هو ته انجيل مقدس جو انگريزي ترجمو ٿيڻ گهرجي کانئس متاثر ٿي جان هنس پڻ روائتن کان وڌيڪ بائيبل کي مقامي ٻولين ۾ پڙهائڻ تي زور ڀريو.

اِها سڌارڪ تحريڪ جنهن کي پروٽسٽنٽ انقلاب پڻ سڏيو ٿو وڃي، روحاني ۽ دنياوي طاقتن وچ ۾ هڪ قسم جي ويڙهه بڻجي وئي. ان قسم جا تضاد هندستان ۾ پڻ هئا پر هتي اُنهيءَ انتها تي نه پهچي سهگيا. يورپ ۾ انهيءَ اتحاد کي وڌيڪ هٿي قومپرستيءَ ڏني جنهن جو هڪ اولڙو اسانکي شيواجيءَ واري قومپرستيءَ ۾ نظر ٿو اچي.

يورپ ۾ رومي ڪليسا جي شاندار دولت ۽ عام ماڻهن تي ڳاٽي ٽوڙ محصول عوام کي ڪليسا خلاف ڪري ڇڏيو. هونئن ته هندستان ۾ ٻه ڪڏهن مسلمان حاڪم پنهنجي غير مسلم رعيت کان جزيو نالي محصول وصول ڪندا هئا پر ان مان مذهبي ڌرين کي ڪو اهڙو فائدو نه ٿيندو هو جهڙو يورپ ۾ ٿي ٿيو. انڪانسواءِ رومي ڪليسا کان ڪجهه ماڻهن جي عليحدگيءَ جو هڪ سبب خود ڪليسا ۾ غير اخلاقي حرڪتن ۽ پنهنجن کي نوازڻ وارو ورتاءُ هو. ان سان گڏوگڏ هڪ نئين قسم جي مذهبي پارسائيءَ پڻ مذهبي اختلافن کي ريج ڏنو.

ويڪلف ۽ هنس کانپوءِ هڪ ولنديزي عالم اهراس مس 1465

کان 1535 تائين مذهبي سڌارن جو ڪم ڪيو. هو پاڻ به ڪيٿوليڪ پادري هو ۽ سماجي نقاد ۽ نشاط ثانيا ۾ هڪ انسان دوست تحريڪ جو داعي هو. هن نئين عهدنامي جا لاطيني ۽ يوناني ترجما تيار ڪيا ۽ اهڙا سوال اٿاريائين جيڪي پروٽسٽنٽ تحريڪ لاءِ ڪارائتا ثابت ٿيا ۽ اڳتي هلي ڪيٿوليڪ سڌارن لاءِ پڻ. جيتوڻيڪ اهراس مس به ڪيٿوليڪ ڪليسا جو ناقد هو پر هو مارٽن لوٿر جيترو نه هو. هُن پوپ جي اختيارن کي تسليم ڪندي وچٿرو رستو ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ روائتي عقيدي پارسائيءَ جو تحفظ ڪندي مارٽن لوٿر جي انهيءَ ڳالهه کي رد ڪيائين ته رڳو عقيدو ئي ڪافي آهي.

ويڪلف هس ۽ اهراس مس جي تعليم نون خيالن جو بنياد رکيو. سندن الاهيت ان ڳالهه تي زور ڏنو ته ذاتي روحاني نئين سر جوڙجڪ ڪئي وڃي ۽ ڪليسا جي اڪثر دعوائن کي رد ڪيو وڃي. شايد ويڪلف ۽ هس کان وڌيڪ اِها انسان دوست تحريڪ هئي جنهن رومي ڪليسا جي بدعنوانين تي وار ڪيو اسانکي اِهو به ياد رکڻ گهرجي ته پروٽسٽنٽ تحريڪ جا اڳواڻ ڪنهن وڏي رواداري ۽ آزاد دانشوريءَ جا قائل نه هئا ۽ نه ئي تحقيق ۽ تجسس تي زور ٿي ڏنائون. ايندڙ وقت پروڙيو ته پروٽسٽنٽ تحريڪ جي چئن اهم اڳواڻن مارٽن لوٿر، ڪيلون، نوڪس ۽ زوينگليءَ عدم رواداريءَ جو مظاهرو ڪيو ۽ آزادي خياليءَ سان وير رکيائون.

هو جنهن ڳالهه جي ڪليسا کان گُهر ڪري رهيا هئا تنهن تي پاڻ به عمل نه ڪيائون. پروٽسٽنٽ اپار جرمنيءَ کان شروع ٿيو ۽ اسڪينڊينويا، پولينڊ، هالينڊ، سوئٽزرلينڊ، آئرلينڊ، انگلينڊ، بوهيميا ۽ هنگريءَ تائين پکڙجي ويو انهيءَ احتجاجي مسيحيت جي هڪ شڪل لوٿر ازم هئي جيڪا جرمن پادري مارٽن لوٿر 1485 کان 1545 تائين پيش ڪئي. انجو بنيادي خيال ”عقيدي مان جواز“ حاصل ڪرڻ هو جڏهن ته رومي ڪليسا پنهنجو جواز روائتن مان ٿي پيش ڪيو. رومي ڪليسا جي پادرين ”جنت جا پروانا“ جاري ڪرڻ شروع ڪيا ته مارٽن لوٿر اِهي 1517 ۾ پنهنجي پنجانوي مقالن ذريعي رد ڪيا.

مارٽن لوٿر جا ويچار هس سان ملندڙ جلندڙ هئا جنهن کي لڳ ڀڳ هڪ سئو سال اڳ ملحد قرار ڏنو ويو هو. انهن هڪ سئو سالن ۾ گهڻو ڪجهه بدلجي چڪو هو ۽ هاڻ لوٿر ان لائق هو جو کليل جنگ جو اعلان ڪري ۽ سموري ڪليسائي سرشتي کي للڪاري. 1520 ۾ لوٿر ٽي نوان مقالا لکي رومي ڪليسا جي سياسي ۽ مذهبي بنيادن تي وار ڪيو. پوپ لوٿر کي مسيحيت مان تڙڻ جو فرمان جاري ڪيو پر عام ماڻهو مذهب جي نئين تشريع کي تسليم ڪرڻ لڳا. انکي پارسائن بہ قبوليو ڇاڪاڻ جو ان ۾ روحانيت پڻ اوتيل هئي. ماديت پسندن پڻ ان کي ڪليسا جي دولت تي قبضي جي موقعي طور ڏٺو.

مٿان وري حب الوطنيءَ جا دعويدار پڻ اُڀري آيا جن جرمن قومي اتحاد جي راهہ مان يورپ کي ڪڍڻ جو سوچيو ۽ انتي عمل بہ ڪيو پر جڏهن هارين زمينن تي پنهنجو حق حاصل ڪرڻ چاهيو تہ لوٿر شاهوڪارن جو ساٿ ڏنو ۽ هارين کي چيڀاٽڻ ۾ مدد ڪيائين. اِهو 1525 جو واقعو آهي.

ساڳي ريت زوينگليءَ سوئٽزرلينڊ ۾ رومي ڪليسا جي مخالفت ڪئي ۽ پراڻن عقيدن کي للڪاريو 1523 ۾ زوينگليءَ رومي ڪليسا کان آزاديءَ جو اعلان ڪيو 1530 ۾ هڪ ڪوشش ڪئي وئي تہ لوٿر ۽ زوينگلي گڏجي ڪم ڪن. سندن ملاقات بہ ٿي پر مذهب جي نئين تشريع جي ڪجهه نڪتن تي منجهن اختلاف برقرار رهيو.

زوينگلي 1531 ۾ گذاري ويو ۽ سندس جاءِ جان ڪيلون والاري جيڪو 1564 ۾ فقط پنجهٺ سالن جي ڄمار ۾ گذاري ويو. يوني گيلون زوينگليءَ کانپوءِ ٽيهن ورهين کان بہ وڌيڪ عرصو جيئرو رهيو ۽ هُن لوٿر زوينگليءَ جي مذهبي نظرين جو گاڏڙ جوڙي ڪيلون ازم جو بنياد رکيو پر پوءِ بہ لوٿر ۽ ڪيلون جا اختلاف برقرار رهيا. نيون مذهبي تحريڪون متحد ٿي نہ سگهيون. ڪيلون ازم مان اڳتي هلي جديد پريس مان بي ٽيرين، ڪونگر مان گيشنل ۽ سڌارن جا حامي چرچ نڪتا. اسڪاٽلينڊ ۾ جان نوڪس جيڪو 1505 کان 1570 تائين جيئرو رهيو، ڪيلون ازم جو باني بڻيو. جان نوڪس هو نئن تہ ڪيلون کان لڳ ڀڳ

پنج سال ڄمار ۾ وڏو هو پر پوءِ بہ هُن ڪيلون جي اُستادي قبولي هئي.

جان نوڪس سوئٽزرلينڊ ۾ ڪيلون سان تمام گهڻو وقت گذاريو هو. نوڪس اسڪاٽ لينڊ جو سياسي ۽ مذهبي نقشو ئي بدلائي ڇڏيو ۽ اُتي ڪيلون ازم جي ڏاڪ تي وئي، ايستائين جو انگلينڊ ۾ بہ ڪيلون اينگليڪن ڪليسا تي پنهنجا اثر وڌا جيڪو اصل ۾ بادشاهہ هينري اٺين شروع ڪيو هو. سترهين صديءَ جي وچ ڌاري اوليور ڪراموِيل ذريعي ڪيلون ازم کي وقتي سوڀ پلئہ پئي.

هاڻ لوٿر ازم ۽ ڪيلون ازم ڪانسواءِ پروٽسٽنٽ ازم جي هڪ ٽين شاخ اينگليڪن ازم جي صورت ۾ موجود هئي، جنهن ذريعي ايپسڪوپل چرچ امريڪا ۾ ۽ چرچ آف انگلينڊ برطانيا ۾ قائم ٿيا. اينگليڪن ازم شايد پروٽسٽنٽ ازم جي سڀ کان وڌيڪ قدامت پرست شڪل آهي جيڪا اصل ۾ پراڻي رومي ڪليسا جي ئي نئون ڍانچو آهي، رڳو ان مان پاپائي روم ۽ سندس ساٿارين کي تڙيو ويو آهي.

هن مضمون جي ايندڙ ڀاڱي ۾ ڏسنداسين تہ پندرهين ۽ سورهين صديءَ دوران هندستان ۾ ڪهڙا مذهبي لاڙا هئا.

پروٽسٽنٽ ازم ۽ هندستان ۾ مذهبي تحريڪون

هن مضمون جي پهرين ڀاڱي ۾ ڏٺوسين ته ڪهڙين حالتن ۾ مذهبي سڌارڪن رومي ڪليسا کي للڪاريو ۽ پندرهين ۽ سورهين صديءَ واري يورپ ۾ مذهب جون نيون اُپٽارون ڪيون. اِهو به پروڙيوسين ته يورپ ۽ هندستان ۾ ڪهڙو فرق هو جنهن سبب هتان جي مذهبي تحريڪن مختلف رستو اختيار ڪيو.

هاڻ ڏسنداسين ته هندستان ۾ مذهبي وهنوارن ڪهڙي ريت نندي ڪنڊ جو روحاني نقشو بدلائڻ جي ڪوشش ڪئي. پروٽسٽنٽ ازم ۾ اِهو پڻ شامل هو ته چڱن اعمالن ذريعي ڪنهن شخص جو ڇوٽڪارو ممڪن ناهي ۽ نجات فقط خدائي ڏئي سگهي ٿو ۽ ڪو فرد خدا وٽ اوڏي مهل ئي قبول پوندو جڏهن هو خدا جي هر عمل تي پختو ويساهه رکي.

ان سان ملندڙ جلندڙ ڳالهه پاڪستان ۾ عبدالستار ايڌيءَ جي گذاري وڃڻ مهل به ڪئي وئي جو عام ۽ خاص ته ڪيس انتهائي عزت ۽ احترام ڏنو پر ڪجهه مولوي انتي مچرجي پيا ۽ چوڻ لڳا ته اعمالن وگهي سندس ڇوٽڪارو نه ٿيندو، رڳو عقيدي ذريعي ئي ڇوٽڪارو ممڪن آهي.

جيڪڏهن هندستان جي ڀڳتي تحريڪ تي نظر وجهبي ته پتو لڳندو ته ان ۾ ٻه خدا سان تعلق جو جذباتي بيان آهي. پروٽسٽنٽ ازم وانگر ڀڳتي تحريڪ جا ٻه ڪيترائي لاڙا هئا ۽ انکي ڪنهن هڪ نئي قبوليل اصول تحت سمجهي نٿو سگهجي. ڀڳتيءَ واري راهه مذهب جي ٻن ٻين راهن ڪان مختلف آهي جن ۾ علم ۽ عمل جي راهه شامل آهي. مارٽن لوٿر جا پوئلڳ ۽ سڌارڪ پروٽسٽنٽ سمجهن ٿا ته چڱا اعمال ڇوٽڪاري جي راهه ۾ ڪو ڪردار ادا نٿا ڪن. جيڪڏهن چڱن اعمالن کي عمل سان جوڙي ڏسون ته ٻنهي طريقن ۾ تمام گهڻي هڪ جهڙائي نظر ايندي.

شروعاتي ڀڳتي تحريڪ ستين ڪان ڏهين صديءَ دوران ڏکڻ هندستان ۾ شروع ٿي جڏهن تامل ٻوليءَ جي شاعريءَ ۾ وشنو ۽ شو جهڙن ديوتائن کي ساراهيو ويو.

لڳي ائين ٿو ته ڀڳتي عبادتن لاءِ شروعاتي دانشوراڻو بنياد رام انوجا فراهم ڪيو جيڪو هڪ هزار سال اڳ 1017 ۾ ڄائو. سندس دور يورپ ۾ پروٽسٽنٽ تحريڪ ڪان پنج سئو سال اڳ وارو آهي.يورپي سڌارڪن وانگر رام انو جا وشنو ۽ لڪشمي ديويءَ لاءِ مڪمل سپردگيءَ جو پرچار ڪيو.

رام انوجا جي تعليم اِها هئي ته هڪ ذاتي خدا جي عبادت ۽ ان سان روحاني ميلاپ اپنيشدن جي بنيادي اصولن ۾ شامل آهي. اپنيشدن کي ويدن جي تشريع ليکي سگهجي ٿو.

ڀڳتي تحريڪ سگهوئي اتر هندستان پهچي وئي ۽ يارهين صديءَ ڪانپوءِ مسلم نظرين پڻ انتي اثر وڌا، خاص طور تي خدا لاءِ مڪمل سپردگيءَ وارا ويچار هندن ۽ مسلمانن ٻنهي ۾ موجود هئا جنهن جو واضع اظهار ڀڳت ڪبير جي صوفي شاعريءَ ۾ ملي ٿو، جنهن جو دور 1440 ڪان 1520 تائين وارو ليکيو وڃي ٿو.

دلچسپ ڳالهه اِها آهي ته ڀڳت ڪبير جو موت لڳ ڀڳ اُن وقت ٿيو جڏهن مارٽن لوٿر 1517 ۾ پنهنجا پنجانوي مقالا مڪمل ڪري رهيو هو. يورپ ۾ ويڪلن ۽ نوڪس وانگر هندستان ۾ ٻه ٻارهين ۽ سورهين

Scanned with CamScanner

صديءَ تائين ڪو چار سئو سال تمام گهڻيون مذهبي سرگرميون نظر آيون.

ساڳئي دور ۾ راما آنند، ڪبير، تلسي داس ۽ سور داس اتر هندستان ۾، چيتنيا بنگال ۾، نانڪ پنجاب ۾ ۽ تڪارام ڏکڻ هندستان ۾ سرگرم هئا. جيتوڻيڪ هندو مت جي وڏن ديوتائن وشنو ۽ شو ۽ ديوين جون مختلف شڪليون پنهنجي عبادتن جي لحاظ کان مخصوص روائتن واريون هيون پر ڀڳتي تحريڪ جا مٿي درج ڪيل وڏا نالا گهڻي ڀاڱي وشنو ڀڳتي روائتن وارا هئا جنهن ۾ وشنو جا اوتار خاص طور تي ڪرشن ۽ رام شامل هئا.

يورپ ۾ پروٽسٽنٽ ازم رومي ڪليسا جي خلاف هو ته هندستان ۾ ڀڳتي تحريڪ برهمڻ هڪ هٽيءَ جي خلاف هئي. رومي ڪليسا ۽ برهمڻ ٻئي دعويدار هئا ته سندن مذهبي حڪمن جي ڀڃڪڙي اصل ۾ خدا جي نا فرماني آهي. ڀڳتي تحريڪ پڻ انهيءَ بيانيي کي للڪاريو ۽ ماڻهن کي خدا سان سڌو سنئون رابطو ڪرڻ جو دڳ ڏيکاريو جنهن ۾ مذهبي ٺيڪيدارن جي ڪا به مدد گهربل نه هئي.

ڀڳتي تحريڪ جي گهڻي ڀاڱي شاعري برهمڻن خلاف آهي جيڪا مٿن چٿر تي ڪري ۽ سندن پارسائيءَ جي ڏيکاءُ کي وائکو تي ڪري. هڪ لحاظ کان برهمڻن جي پارسائي ۽ رومي ڪليسا جي پارسائيءَ جي ڏيکاءُ ۾ ڪو گهڻو فرق نه هو. هت اِهو سمجهڻ غلط ٿيندو ته ڀڳتي تحريڪ مڪمل طور ته هڪ هندو تحريڪ هئي. انهيءَ تحريڪ جي ڪجهه اهم شخصيتن جهڙوڪ ڀڳت ڪبير ۽ گرونانڪ هندو ۽ اسلام ۾ فرق مٽائڻ جي وڏي جاکوڙ ڪئي آهي.

يورپ ۾ جڏهن پروٽسٽنٽ اڳواڻ بائيبل جي مقامي ٻولين ۾ ترجمي کي هٿي ڏئي رهيا هئا ۽ رومي ڪليسا طرفان لاطيني ٻوليءَ جي استعمال جي سخت مخالفت ڪري رهيا هئا. لڳ ڀڳ ساڳئي دور ۾ ڀڳتي تحريڪ جا سرواڻ سنسڪرت بدران مقامي ٻوليون استعمال ڪري رهيا هئا جهڙوڪ بنگالي، مراٺي، هندي ۽ پنجابي. انهيءَ دور جي اهم ترين شاعرن ۾ ڪبير جو نالو سرفهرست آهي ۽ اڙدو پڙهندڙ لاءِ مٿس

گهٽ ۾ گهٽ ٽي پلوڙ ڪتاب اردو ۾ موجود آهن، هڪ پنڊت منوهر لال زتشيءَ جو ڪتاب ”ڪبير صاحب“، منوهر لال 1875کان 1945 تائين ڪو ستر سال جيئرو هو ۽ سندس ڪتاب پهريون ڀيرو 1930 ۾ مڪتبہ جامع دهليءَ ڇپرايو. هيءُ ڪتاب ريختا جي ويب سائيٽ تي مفت ۾ پڙهڻ لاءِ موجود آهي.

ساڳيو ڪتاب لاهور جي بوڪ هوم 2007 ۾ شائع ڪيو ۽ منوهرلال زتشيءَ جو نالو ليکڪ طور درج ڪيو. اسانجا ڪجهه پبلشر اڪثر پراڻا ڪتاب ڪنهن ٻئي جي نالي سان شائع ڪري ڇڏيندا آهن يا ليکڪ جو نالو ئي گُم ڪري ڇڏيندا آهن. ڪبير تي هڪ ٻيو ڪتاب فڪشن هائوس 2008 ۾ شائع ڪيو ۽ ڪنهن شڪيل الرحمان جو نالو ليکڪ طور ڏنو.

ڀڳت ڪبير تي اڙدو ۾ ٻہ ٻيا پلا ڪتاب جيڪي ليکڪ وٽ آهن تن مان هڪ ڊاڪٽر عبدالحفيظ جو ”بهگت ڪبير حيات و تعليمات“ آهي جيڪو ارشد رازيءَ سهيڙيو ۽ نگارشات لاهور 2001 ۾ شائع ڪيو آهي ٻيو ڪتاب ريٽناشاهاٽيءَ جو ”اڪتهہ ڪهاني ڪبير“ آهي جيڪو العصر پبليڪشنز 2013 ۾ شائع ڪيو آهي. ان ڪتاب جي خاص ڳالهہ اِها آهي تہ هڪ سئو پنجهتر صفحن واري انهيءَ ڪتاب جا شروعاتي پنجاهہ صفحا ڊاڪٽر دامور در ڪڙسي (پونا)، ڊاڪٽر رشي شرما (حيدرآباد دڪن) ۽ ڊاڪٽر نذير فتحپوري (پونا) جا ريٽناشاهاٽي ۽ ڪبير بابت لکيل آهن.

انڪانسواءِ ابراهيم جويو جو پيش لفظ جيڪو هن 2008 ۾ حيدرآباد سنڌ مان لکيو آهي، پڻ ڪتاب ۾ شامل آهي. ان ريت هيءُ مختصر پر جامع ڪتاب آهي جيڪو اڙدو، انگريزي، هندي ۽ سنڌيءَ جي ليکڪ ريٽناشاهاٽيءَ هندستان جي شهر پونا مان لکيو آهي. ريٽناشاهاٽي مختلف صنفن ۾ ٽيهن کان وڌيڪ ڪتاب لکي چڪي آهي، خاص طور تي ميران ٻائيءَ تي هُن تمام گهڻو تحقيق ڪم ڪيو آهي.

اِهو ذڪر دلچسپيءَ کان خالي نہ ٿيندو تہ ريٽناشاهاٽي 1934 ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ ڄائي، سندس تعلق نامياري سنڌي ليکڪ منگهارام ملڪاڻيءَ جي گهراڻي سان آهي. ملڪاڻي ورهاڱي مهل ڊي جي ڪاليج

Scanned with CamScanner

ڪراچيءَ ۾ انگريزيءَ جو پروفيسر هو. افسوس جو اسان ڪهڙا نه جواهر موتي وڃائي ڇڏيا.

ڀڳتي تحريڪ تي اڙدو ۾ شايد بهترين ڪتاب علي سردار حجفريءَ جو لکيل ”پريم واني“ آهي جيڪو آج اداري 2001 ۾ شائع ڪيو. پريم واني گهٽي ڀاڳي 1500 عيسويءَ کان 1564 تائين موجود ميران ٻائيءَ بابت آهي. ياد رهي ته 1564 ئي اُهو سال هو جنهن ۾ ڪيلون ازم جو باني جان ڪيلون گذاري ويو.

پريم وانيءَ جو تعارف ڊاڪٽر صفدر آه سيتا پوريءَ 1971 ۾ لکيو. اڙدو ۾ دستياب هڪ ٻيو ڪتاب تلسي داس جي جيون ڪٿا آهي جيڪا ڀڳوان داس لکيو، جنهن جو پريم داس بالاچ جو ڪيل اڙدو ترجمو 2013 ۾ فڪشن هائوس شائع ڪيو.

ڪبير سان گڏوگڏ پندرهين صديءَ واري هندستان جي هڪ ٻئي عظيم شخصيت راما نند جي هئي جنهن جو .دور 1400 کان 1470 دوران آهي يعني هو ڪبير کان ڪو پنجاهه ورهيه اڳ گذاري ويو. سندس تعلق پڻ اتر هندستان جي هڪ برهمڻ گهراڻي سان هو ۽ ڪجهه روائتن موجب رام انوجا جي نسل سان تعلق رکندڙ هو.

انڪانپوءِ بابا گرو نانڪ جو دور ٿو اچي جيڪو راما نند جي گذاري وڃڻ وارن ڏينهن دوران 1470 ۾ ڄائو ۽ 1540 ۾ ستر ورهين جي ڄمار ۾ گذاري ويو. گرونانڪ هڪ عظيم مذهبي انقلابي هو جنهن ڪبير ۽ راما نند وانگر ڊگها سفر ڪيا ۽ ماڻهن تائين امن ۽ آشتيءَ جو سنيهو رسايو.

انهن سمورن جي تعليم ۾ هڪ گڏيل نڪتو اِهو هو ته خدا سڀني جي ويجهو آهي. نه ڪي رڳو ڪجهه چونڊيل ماڻهن جي جهڙي ريت برهمڻ، پنڊت ۽ رومي ڪليسا جا چيلا ڄاڻائين ٿا.

لڳي ٿو ته بابا گرونانڪ ان دور جو واحد اڳواڻ هو جنهن انتهائي خوبصورتيءَ سان ڀڳتي تحريڪ جي ويچارن کي هڪ سگهارو، جامع ۽ پائيدار روپ ڏنو. سندس منفرد روحاني، سماجي ۽ سياسي سوچ ڀڳتيءَ جي پيغام ۾ موجود هڪجهڙائپ، پريت ۽ چڱائي کي ماڻهن آڏو

قبولڻ جوڳي انداز ۾ پيش ڪيو.

جنهن وقت پروٽسٽنٽ چڱن اعمالن جي ڀيٽ ۾ عقيدي تي وڏيڪ زور ڀري رهيا هئا، تڏهن گرونانڪ چڱائي ۽ نيڪيءَ جو سبق ڏئي رهيو هو. سموري انسانذات ۾ ايڪتا، ماڻهن جي ٻي غرض سيوا، سماجي انصاف لاءِ پتوڙ، ديانتدار زندگي ۽ جائز روزگار گرونانڪ جي تعليم جا لازمي عنصر آهن جيڪي ڪيس تن ڏينهن جي پروٽسٽنٽ اڳواڻن کان برتر ٿا ثابت ڪن.

جيڪي پڙهندڙ گرونانڪ بابت اڙدو ۾ وڏيڪ پڙهن چاهين ٿا تن لاءِ گوپال سنگهه جو ڪتاب ”گرونانڪ ديو“ اڙدو ۾ مخمور جالندريءَ ترجمو ڪري نيشنل بڪ ٽرسٽ انڊيا طرفان ڇپرايو آهي. ان کان سواءِ هڪ ٻيو سٺو ڪتاب ”گرو گرنتهه اور اردو“ آهي جيڪو عباد الله گيانيءَ لکيو آهي ۽ مرڪزي اڙدو بورڊ لاهور شائع ڪيو آهي. هن ڪتاب ۾ ٻارهين صديءَ کان سترهين صديءَ جي لڳ ڀڳ پنج سئو سالن جو احوال آهي. هيءُ ڪتاب 1966 ۾ شائع ٿيو ۽ انجو پبلشر احمد دين اظهر (اي ڊي اظهر) آهي جنهن جو پٽ اسلم اظهر پاڪستان ٽيليويزن جو باني هو. هن ڪتاب جي پهرين ڀاڱي ۾ گروگرنٿ صاحب جا اُهي شبد ۽ شلوڪ آهن جن ۾ فارسي ۽ عربيءَ جا لفظ ڪتب آيل آهن.

انهيءَ ڀاڱي ۾ شيخ فريد جي ڪلام ڪانوئي ڀڳت ڪبير، گرونانڪ ۽ گرو ارجن ۽ راءِ بلوند جو ڪلام شامل آهي. هن ڪتاب جي ٻئي ڀاڱي ۾ گروگرنٿ صاحب ۾ استعمال ٿيل عربي ۽ فارسي لفظن جي فهرست ڏني وئي آهي. ان ريت هڪ ٻيو ڪتاب جي ايس گريوال جو ”سکهه مذهب اور تاريخ“ آهي جنهن جو اڙدو ترجمو امجد محمود ڪيو آهي ۽ بڪ هوم لاهور شائع ڪيو آهي. افسوس جي ڳالهه اِها آهي ته اسانجي اڪثر پبلشرن وانگر هنن به اِهو نه ڄاڻايو آهي ته هيءُ ڪتاب ڪڏهن لکيو هو ۽ پهريون ڀيرو ڪڏهن شائع ٿيو، نه ئي مترجم امجد محمود ڪو تعارف يا مهاڳ لکيو آهي. رڳو اِهو ڄاڻايو ويو آهي ته جي ايس گريوال چنڊيگڙهه جي انسٽيٽيوٽ آف پنجاب اسٽڊيز جو ڊائريڪٽر آهي ۽ پنجاب ۽ سکن بابت ڪيترن ئي ڪتابن جو ليکڪ آهي. هن

ڪتاب جي پهرين باب ۾ فقط ڪجهه صفحن تي ڀڳتي تحريڪ جو ذڪر ڪيل آهي جڏهن ته ٻئي باب ۾ ”سکھ پنتھ کي بنياد“ جي سري هيٺ ان موضوع تي تفصيل سان روشني وڌي وئي آهي.

پر اڙدو ۾ ”جپ جي سکھ مني صاحب“ جو جيڪو ترجمو خواجا دل محمد ڪيو آهي سو يقيني طور تي پنهنجو مثال پاڻ آهي. ليکڪ وٽ انهيءَ ڪتاب جو ٽيون ڇاپو موجود آهي جيڪو 1946 ۾ شائع ٿيو. ساڳيو ڪتاب ”ڪلام وحدانيت“ جي سري سان احمد سليم سهيڙيو ۽ 2004 ۾ فڪشن هائوس شائع ڪيو آهي. ان ۾ احمد سليم جو ڇهن صفحن وارو مهاڳ به آهي جيڪو مختصر پر جامع آهي. ورهاڱي کان اڳ پنجاب ۾ رواداريءَ جو انداز خواجا دل محمد جي هنن لفظن مان لڳائي سگهجي ٿو:

”جپ جي اُهو مقدس، عرفاني ۽ روحاني پاڪ ڪلام آهي جيڪو لکين ماڻهو صبح جي موهيندڙ وقت پنهنجي مالڪ آڏو ڌيان ۽ شوق سان پڙهندا آهن.“

اڳتي لکي ٿو:

”هيءَ مناجاتون پنجاب جي مصلح اعظم خدا رسيدي بزرگ بابا گرو نانڪ جي زبان مبارڪ مان نڪتل آهن سندس عقيدتمند انهيءَ مقدس نظم جي هڪ هڪ لفظ کي مان ٿا ڏين ۽ اسرجي انهيءَ دعا جو ورد ٻنهي جهانن ۾ پنهنجي نجات جو ذريعو ٿا ليکين.“

ڀڳتي تحريڪ ۽ پروٽسٽنٽ اڳواڻن ۾ هڪ فرق اِهو هو ته ڇاپي خاني جي ايجاد سبب يورپ ۾ پروٽسٽنٽ تعليم کي وقت سر محفوظ ڪرڻ ممڪن هو جڏهن ته هندستان ۾ اِهو ڪم گهڻي ڀاڱي زباني طور ٿيو نتيجي طور ڀڳتي تحريڪ جي سرواڻن ڪبير، رامانند ۽ گرونانڪ کانوٺي چيتنيا، سور داس ۽ ولڀ اچاريا تائين سيني آڏو ديو مالائي پڙدو تاڻيو ويو ۽ اڻ سهائيندڙ معجزا ساڻن منسوب ڪيا ويا.

پروٽسٽنٽ اڳواڻن مان اڪثر جون جيون ڪٿائون ۽ سندن لکيتون اصل ۽ اعتماد جوڳي حالت ۾ موجود آهن جڏهن ته ڀڳتي تحريڪ جي سرواڻن بابت اِهو اعتماد سان نٿو چئي سگهجي ڇاڪاڻ جو

Scanned with CamScanner

سندن جيون جي داستانن ۾ تمام گهڻيون خيالي ڳالهيون شامل ٿي ويون آهن ۽ هر ڀڳت يا گرو بابت تمام گهڻيون ڳالهيون وڌائي چڙهائي پيش ڪيون ويون آهن.

هاڻ سوال اِهو ٿو سامهون اچي ته ڇا ڪبير، گرونانڪ ۽ رامانند وغيره جي پروٽسٽنٽ اڳواڻن جهڙوڪ مارٽن لوٿر، ڪيلون ۽ نوڪس وغيره سان ڀيٽ ڪري سگهجي ٿي؟ ڇا اسانجي ڀڳتن به احتجاج ڪيو؟ انجو جواب هائوڪار ۾ آهي. پهريون احتجاج ته ذات پات خلاف هو ڇاڪاڻ جو ڪبير، رامانند ۽ گرونانڪ ذات پات ۽ مذهبي ڪاموراشاهيءَ تي ويساهه رکندڙ نه هئا.

ٻئي ڳالهه اِها آهي ته اسانجا ڀڳت پڻ مقامي ٻولين جهڙوڪ پنجابي ۽ هندي وغيره کي مقدس ٻولين جهڙوڪ سنسڪرت ۽ عربيءَ تي ترجيع ڏيندا هئا، جهڙي ريت ويڪلف، هس ۽ لوٿر وغيره ڪيو ۽ بائيبل کي لاطينيءَ مان انگريزي، جرمن ۽ چيڪ ٻولين ۾ ترجمو ڪيو.

هڪ ٻئي هڪجهڙائپ اِها هئي ته ڀڳتن مذهب کي ماڻهن جي ويجهو آڻڻ ۾ ڪردار ادا ڪيو ۽ ان ريت هنن پراڻي مجتا ماٽيل اسٽيبلشمينٽ کي للڪاريو انهيءَ مقصد لاءِ پروٽسٽنٽ ته ڇاپا خانا استعمال ڪري رهيا هئا پر اسانجا ڀڳت اهڙي شاعري ڪري رهيا هئا جنهن عام فهم هئڻ سبب عام ماڻهن کي موهيو ٿي.

ڀڳتي تحريڪ ۽ پروٽسٽنٽ ازم ٻئي خود اذيتيءَ جوڳا نه هئا ۽ ماڻهن کي خدا سان سڌو سنئون ڳانڍاپو رکڻ لاءِ همٿائي رهيا هئا، جنهن ۾ پيچيدي رسمن ۽ رواجن جو ڪو عمل دخل نه هو. ٻنهي تحريڪن جو چوڻ هو ته مذهبي پيچيدگيون غير اهم آهن ۽ هرو ڀرو سيس نمائڻ مان ڪجهه به نه ورندو. انسان کي پنهنجي سر خدا سان پنهنجي تعلق بابت سوچڻ ۽ فيصلو ڪرڻ گهرجي ۽ ان لاءِ ڪنهن ملان، پادري يا پنڊت جي ڪا ضرورت ناهي.

ٻنهي تحريڪن مذهبي عبادتن ۽ صحيفن کي طوطن وانگر رٽڻ کان جهليو ۽ سمجهي پڙهڻ پرکڻ کي همٿايو ته جيڪڏهن ڪا مقدس لکڻي سمجهه ۾ نه پئي اچي ته ان کي ورجائڻ مان هرو ڀرو ڪو لاڀ نه رسندو.

Scanned with CamScanner

پندرهين صديءَ جي آخري ٻن ڏهاڪن يعني 1480 کان 1500 تائين چار وڏيون شخصيتون سامهون آيون، بنگال ۾ چيتنيا، مترا ويجهو برج جي ماڳ تي سور داس، چتيس ڳڙهه ۾ ولڀ اچاريا ۽ راجستان ۾ ميران ٻائي. ان ريت اوڀر، اتر، وچ ۽ اولهه هندستان ۾ ڪا نه ڪا هڪ وڏي مذهبي شخصيت 1480 کان 1500 جي وچ ۾ پيدا ٿي.

چيتنيا هڪ هندو ساڌو هو جنهن ڪرشن مهاراج جي پوڄا ۾ نرت ۽ ڳائڻ تي استعمال ڪيو. هو انتهائي مذهبي هو ۽ دنيا وي مامرن کان بنهه لا تعلق پڻ. هُن اجتماعي عبادت ڪيرتن کي اڳتي وڌايو جنهن ۾ ڀڄن ڳائي ايشور کي پڪاريو ويندو آهي.

چيتنيا جي تحريڪ انتهائي جذباتي هئي جيڪا سورهين صديءَ ۾ بنگال ۽ اڙيسا ۾ وڏي ويجهي. ڪبير ۽ گرو نانڪ جي ڀڳتي تحريڪ جي ڀيٽ ۾ چيتنيا جي تحريڪ ۾ ڪرشن مهاراج جي پوڄا پاٺ تي گهڻو زور ڀريو ٿي ويو ۽ راڌا ۽ ڪرشنا واري قصي ۾ خدا ۽ انسان جي پريت پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي.

چيتنيا جي ڀڳتي ڪبير ۽ نانڪ جي ڀڳتيءَ کان مختلف هئي ڇاڪاڻ جو ڪبير ۽ نانڪ واضع طور تي مذهبي و هنوار کي للڪاريو هو جڏهن ته چيتنيا مڪمل طور تي ديوي ديوتائن آڏو سپردگيءَ جو گهرجائو هو ۽ ”نام جپڻ“ (ذڪر ڪرڻ) کي ئي معراج تي ليکيائين جنهن ۾ دهل دهمان تي وڄايا ويا ۽ نرت تي ڪيو ويو.

سورداس پڻ هڪ عظيم شاعر هو جنهن برج ڀاشا ۾ ڪرشن جا ڀڄن تي ڳاتا. چيو ٿو وڃي ته سورداس ولڀ اچاريا کان متاثر هو جيڪو پاڻ به ڪرشن جو ڀڳت هو. ساڳي ريت ميران ٻائي پڻ ڪرشن جي هڪ مورتيءَ تي عاشق هئي ۽ ڪرشن مهاراج جي پريت ۽ عقيدت ۾ سوين گيت ۽ ڀڄن لکيائين.

ميران ٻائيءَ جو جيون گهٽ ۾ گهٽ ٽن هندستاني فلمن ۾ پيش ڪيو ويو آهي. امريڪي هدائتڪار ايلس ڊنڪن 1945 ۽ 1947 ۾ ميران ٻائي تي ترتيبوار تامل ۽ هندي ٻولين ۾ فلمون ناهيون جن ۾ ميران ٻائي جو ڪردار سجا لڪشميءَ ڪيو، جنهن جي لڳ ڀڳ ٽيهه سال پوءِ

گلزار "ميران" فلم ٺاهي جنهن ۾ هيما مالني ۽ ونود کنا ڪم ڪيو.

چئي سگهجي ٿو تہ چيتنيا، سورداس، ولڀ اچاريا ۽ ميران ٻائي، جي ڀڳتي ڪبير، نانڪ ۽ رامانند جي ڀڳتي، کان گهڻو مختلف هئي. ڪبير، نانڪ ۽ راما نند جي ڀڳتي، ۾ پروٽسٽنٽ ازم سان ڪجھ هڪجهڙيون آهن جڏهن تہ چيتنيا ۽ ميران ٻائي، جي ڀڳتي، ۾ انجو اولڙو ناهي.

هن مضمون جي ايندڙ ڀاڱي ۾ ڏسنداسين تہ پندرهين ۽ سورهين صدي، ۾ مسلمان مذهبي تحريڪن جي ڪهڙي صورتحال هئي ۽ ڇا انهن جي ڀڳتي ۽ پروٽسٽنٽ تحريڪن سان ڪا ڀيٽ ڪري سگهجي ٿي؟

نندي کنڊ جون ڪجهه وڏيڪ مذهبي تحريڪون

پوين مضمونن ۾ ڏٺو اٿئون تہ يورپ ۾ پروٽسٽنٽ تحريڪ ۽ نندي کنڊ ۾ ڀڳتي تحريڪ ڪهڙي ريت پکڙيون. هاڻوڪي مضمون ۾ مختصر طور تي ان ڳالهہ جو جائزو وٺنداسين تہ پندرهين ۽ سورهين صديءَ ۾ هندستان ڪهڙين مسلمان تحريڪن کان متاثر ٿيو.

هندستان ۾ ڪبير ۽ يورپ ۾ اهراسمس جو هڪ همعصر سيد محمد جونپوري هو، جنهن جو عرصو 1445کان 1505 تائين لڳ ڀڳ سٺ ورهيہ هو. جيڪڏهن ڪبير برهمڻن ۽ ملائن خلاف مزاحمت ڪري رهيو هو ۽ اهراسمس رومي ڪليسا ۾ سڌارن جو خواهشمند هو تہ سيد محمد جونپوري انهن ٻنهي جو ڳاڏڙ هو.

پندرهين صديءَ عيسويءَ جي وچ ڌاري جونپور شرقي گهراڻي جي اثر هيٺ هو جنهن چوڏهين صديءَ جي پڇاڙ ۾ تغلق حڪومت کان عليحدگي اختيار ڪئي هئي. شرق گهراڻو پندرهين صديءَ جي پڇاڙ تائين ڪو سئو سال ڪن قائم رهيو جڏهن لوڌي گهراڻي هڪيرو ڀيهر جونپور کي دهلي سلطنت جو حصو بڻايو.

هيءُ اهو دور هو جڏهن 1398 ۾ تيمور جي ڪاهہ هندستان ۾ دهلي سلطنت کي مفلوج ڪري ڇڏيو هو جنهن سبب نندي کنڊ جا هندو ۽

Scanned with CamScanner

مسلمان ٻئي شديد نراسائي جو شڪار هئا. انهن حالتن ۾ مذهب پڻ ويڙهه جو ميدان بڻيل هو. هندومت ۾ ڀڳتي تحريڪ مختلف طريقن سان مذهب کي جيئرو رکڻ جي ڪوشش ڪئي جنهن جو هڪ رستو ڪبير ۽ نانڪ وارو هو جن مذهبي بالادستن جي استحصال کي للڪاريو ٻيو رستو چيتنيا، ولڀ اچاريا، سورداس، ميران ٻائي ۽ تلسيداس وغيره جو هو جن پنهنجي پنهنجي ديوتائن سان قربت واسطي پنهنجيون حياتيون ارپيون ۽ ماڻهن کي به خاص طور تي ڪرشن مهاراج جي ويجهو آڻڻ جي ڪوشش ڪيائون.

ڏارمڪ سر سنگيت ۽ نرت انهيءَ تحريڪ جي سڃاڻپ هئا جن ذريعي ماڻهن کي لوريون ڏئي سمهارڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، ٻئي پاسي مسلمان آباديءَ ۾ مذهب هڪ مختلف موڙ تان لنگهي رهيو هو.

انهيءَ دور جي مذهبي سانت کي ڏونڏاريندڙ پهرين شخصيت شايد سيد محمد جونپوريءَ جي هئي جنهن جي مهدوي تحريڪ اڄ ڏينهن تائين قائم آهي ۽ ذڪري مهدويءَ جي نالي سان ايراني خراسان، پاڪستاني بلوچستان ۽ سنڌ ڪانسواءِ افغانستان جي فرح صوبي ۾ پڻ موجود آهي. جيتوڻيڪ سيد محمد جونپوريءَ جي شروعاتي تعليم صوفين جي چشتي سلسلي سان لاڳاپيل هئي پر سگهوئي هن پنهنجو پاڻ کي مهدي موعود قرار ڏنو.

سندس دعوا هئي ته کيس خدائي پيغام ذريعي ڄاڻايو ويو آهي ته هو ئي مهدي موعود آهي. اُن دور جي ٻين صوفين وانگر سيد محمد جونپوريءَ جي جيون ڪٿائن ۾ پڻ مبالغي آميزي محسوس ٿئي ٿي.

سيد سبطِ حسن پنهنجي ڪتاب ”پاڪستان ۾ تهذيب ڪا ارتقا“ جي ڇهين باب ۾ ڀڳتي ۽ مهدوي تحريڪن تي مختصر طور روشني وجهندي لکي ٿو:

”جڏهن بهلول لوڏيءَ سلطان حسين شرقيءَ کي شڪست ڏئي جونپور کي دهلي سلطنت ۾ شامل ڪيو ته جونپور جو سمورو شان شوڪت ڏوڙ ٿي ويو جنهن جو سيد محمد جونپوريءَ کي صدمو رسيو. هن جونپور جي زوال کي اسلام جو زوال قرار ڏنو ۽ نبوي دور جي

اسلامي قدرن جي موت لاءِ اٿي ڪڙو ٿيو. ممڪن آهي ته سندس مقصد پويان مسلمانن کي ڀڳتي تحريڪ جي اثرن کان محفوظ رکڻ جو جذبو پڻ شامل هجي. هُن مهدي آخرالزمان هئڻ جو اعلان ڪيو ۽ ڄاڻايو ته خدا ڪيس مسلمانن کي بدڪاري ۽ گمراهيءَ کان ڇوٽڪارو ڏيارڻ تي مقرر ڪيو آهي."(صفحو نمبر 227) .

سيد محمد جا پيروڪار وڏي تعداد ۾ جونپور اچي گڏ ٿيا، جتان جو حاڪم حسن شرقي پڻ سندس علم ۽ روحاني رتبي کان تمام گهڻو متاثر ٿيل هو. شرقي گهراڻي جي زوال کان پوءِ سيد محمد جونپوري چاليهن ورهين جي ڄمار ۾ جونپور کان لڏي 1840 واري ڏهاڪي ۾ گجرات پهتو جتي پڻ سندس هزارين مريد گڏ ٿي ويا. ان وقت گجرات تي سلطان محمد بيگڙا جي حڪومت هئي جيڪو مظفري گهراڻي سان تعلق رکندڙ حاڪم هو. انهيءَ گهراڻي چوڏهين صديءَ جي پڇاڙ کان سورهين صديءَ جي پڇاڙ تائين لڳ ڀڳ ٻه سئو سال گجرات تي راڄ ڪيو.

گجرات جي مذهبي اڳواڻن سيد محمد جونپوريءَ جي شديد مخالفت ڪئي ۽ نتيجي طور ڪيس اُتان نڪرڻو پيو. ڪبير ۽ نانڪ وانگر سندس متعلق پڻ اِهو چيو ٿو وڃي ته هُن ڊگها سفر ڪيا ۽ افغانستان ۽ ايران کان سواءِ عربستان پڻ ويو. چيو وڃي ٿو ته سيد محمد جونپوريءَ حج ڪرڻ کانپوءِ پنهنجي مهدي هئڻ جي دعوا ڪئي پر ڪنهن مٿس ويساهه نه آندو. ڪجهه سالن لنگهڻ کانپوءِ هو گجرات موٽي آيو ۽ هتي به مهدي هئڻ جي دعوا ڪري مهدوي تحريڪ شروع ڪيائين، جنهن کانپوءِ مقامي مذهبي اڳواڻ سندس مخالف بڻيا ۽ ڪيس ڪسڪڻو پيو.

يورپ جي پروٽسٽنٽ اڳواڻن وانگر ۽ ڪنهن حد تائين ڀڳتي تحريڪ جيان سيد محمد جونپوري پراڻن مذهبي مسلڪن کان پريرو ٿيندو ويو ۽ مذهب جو بنيادي ماخذ رڳو آسماني صحيفي کي ئي ليکڻ لڳو پر پروٽسٽنٽ اڳواڻن جي ابتڙ جونپوري دنيا تياڳڻ ۽ ماڻهن کان پريرو رهڻ کي ترجيح ڏيندڙ هو. ساڳي قسم جا ورتاءُ اسان کي مهدوي يا

ذڪري ماڻهن ۾ نظر ٿا اچن جيڪي شادين مرادين کانپوءِ ڪٽنبي ذميواريون پوريون ڪري پوڙهائپ ۾ دنيا تياڳيندا آهن.

سيد محمد جونپوريءَ جي تعليم ۾ خدا جي ديدار جي ڳولا ۽ ذڪر يعني مسلسل مراقبو ۽ مبارڪ نالن جو تڪرار انتهائي اهميت ڀريو آهي ۽ اِهو تڪرار/ ذڪر خاموشيءَ سان ۽ زورائتي آواز ٻنهي صورتن ۾ ڪيو ويندو آهي. ان ريت ان ۾ ڀڳتي تحريڪ سان ڪجهه هڪجهڙائپ ملي ٿي جنهن ۾ پڻ ديوتائن جي درشن لاءِ ڀڄن ڳايا ويندا آهن جيڪي هڪ لحاظ کان ذڪر ئي آهن.

پروٽسٽنٽ ازم وانگر سيد محمد جونپوريءَ پڻ اِهو چيو ته سندس بنيادي مقصد مذهب کي انجي اصل حالت ۾ بحال ڪرڻ آهي. جونپوريءَ شريعت ۽ فقه جي بحاليءَ جي ڳالهه ڪئي آهي. جيتوڻيڪ مهدوي يا ذڪري پيروڪار سمورن مسلڪن جي احترام جي دعوا ٿا ڪن پر منجهن حنفي مسلڪ سان گهڻيون هڪجهڙائپون آهن. هو اسر کان پوءِ ۽ سانجهيءَ کان اڳ ذڪر ڪن ٿا جڏهن ته مختلف علائقن ۾ مهدوي تبليغ لاءِ مرڪز پڻ قائم ڪيا اٿن.

مهدوي تحريڪ لاءِ سڀ کان وڏيڪ تباهه ڪُن ڳالهه سيد محمد جونپوريءَ جي اِها دعوا آهي ته جيڪو به سندس مهدي هئڻ تي ويساهه نٿو رکي سو ڪافر آهي. نامياري تاريخدان شيخ محمد اڪرام پنهنجي ڪتاب ”رودِ ڪوثر“ ۾ مهدوي تحريڪ بابت ڇهه صفحا لکيا آهن، جن ۾ هو چوي ٿو.

”احمد آباد ۾ جڏهن سيد محمد جونپوريءَ چيو ته هو هن دنيا ۾ مادي اکين سان خدا ڏيکاري سگهي ٿو ته عالمن سندس مخالفت ڪئي ۽ کيس نيڪالي ڏيڻ جو حڪم جاري ٿيو. اُتان پٽڻ پهتو جتي تمام گهڻن عقيدتمندن جي هوندي به ساڳي صورتحال پيش آئي. پٽڻ کان بري ويو جتي ڀيهر پنهنجي مهدي موعود هئڻ جو اعلان ڪيائين ۽ مختلف حاڪمن کي خط اُماڻيائين پوءِ جانور، ناگور ۽ جيسلمير کان ٿيندو ٺٽي پهتو جيڪو سنڌ جي راڄڌاني هو. هتي ڄام نظام (جيڪو ٺٽي جو والي هو) جي مخالفت جي باوجود قاضي قاضن سميت ڪيترائي اڪابر سندس

معتقد ٿيا. ٺٽي ۾ هڪ سال رهڻ ڪانپوءِ خراسان ڏانهن روانو ٿيو. پهرين قنڌار آيو ۽ اُتان فرح پهتو جتي 1504 ۾ سلهه وگهي گذاري ويو. سندس مزار فرح پرسان آهي" (صفحا نمبر 26۽ 27)

مهدوي جماعت سيد محمد جونپوريءَ جي دعوائن ڪانسواءِ ان ڳالهه تي پڻ ويساهه ٿي رکي ته قرآني فرض ۽ واجب ٻن قسمن جا آهن پهريون نبوت ۽ شريعت جا حڪم ۽ ٻيو جن جو تعلق خاص محمدي ولايت سان آهي ۽ جن جي تبليغ لاءِ سيد محمد مهدي موعود ٿيو جيڪو محمدي اُمت تان موت ٽارڻ وارو ۽ شريعت جو صاحب آهي.

ولايت جي مقام ۾ جيڪي مامرا فرض ۽ دين جي رڪنن وارو درجو ٿا رکن سي هن ريت آهن: پهرين دنيا تياڳڻ، ٻيو صادقن جي صحبت، ٽيون خلق ڪان پرپرو ٿيڻ، چوٿون توڪل، پنجون خدا جي ديدار جي طلب، ڇهون عشر، ستون جهجهو ذڪر ۽ انين ۽ آخري درجي تي هجرت پڻ فرض آهي.

سيد محمد جونپوريءَ جي گذاري وڃڻ ڪانپوءِ سندس تحريڪ پر تشدد ٿي ۽ گجرات جي سلطان مظفر شاهه ٻين جيڪو 1510 ڪان 1525 تائين حاڪم رهيو، تنهن گجرات ۾ انهيءَ تحريڪ کي چيڀاٽي ڇڏيو. ٻيو مهدوي خليفو بندگي ميان خند مير ۽ سندس پيروڪار خدائي ذڪر لاءِ دنيا تياڳي چڪا هئا پر 1523 ۾ بندگي ميان کي سندس مريدن سميت چمپانگر گجرات ۾ قتل ڪيو ويو، جتي سندس مقبرو پڻ آهي.

شيخ محمد اڪرام رود ڪوثر ۾ لکي ٿو:

"شروعات ۾ اِها تحريڪ گجرات، خانديش ۽ احمد نگر ۾ زورن تي هئي جنهن ۾ انتهائي قابل ۽ اهم ماڻهو پڻ شامل ٿيا پر شيخ علي متقيءَ جي علمي مخالفت ۽ مخدوم اللملڪ جي سياسي ڪوشش انکي اتر هند ۾ وڌڻ ويجهڻ نه ڏنو. گجرات ڪان اِها تحريڪ دکن منتقل ٿي. احمد نگر ۾ جتي جمال خان مهدوي، نظام شاهي فوج جو هڪ با اثر سپهه سالار هو، ان فرقي کي هڪ زماني ۾ خاص اهميت حاصل ٿي وئي. جمال خان پنهنجي همخيال مهدوين کي ذڪر ۽ فڪر جي مشغولين ڪان هٽائي سياست ۽ فوجي زندگيءَ ڏانهن مائل ڪيو، سندس اثر هيٺ شاهي

گهرائي جي ڇهين بادشاهه اسماعيل بن برهان پڻ مهدوي عقيدو قبوليو.“ (صفحو نمبر 28).

جڏهن شاهه اسماعيل بن برهان نظام شاهي ثاني تخت نشينيءَ جي ٻن سالن اندر ئي 1590 ۾ مارجي ويو ته احمد نگر ۾ ٻيهر اثنا عشري شيعا اثر حاوي ٿي ويو. پوءِ به ڏکڻ هند ۾ مهدوي باقي رهيا ۽ ٻڌايو ٿو وڃي ته ٽيپو سلطان وٽ تمام گهڻا مهدوي افغان ملازم هئا جنکي هڪيرو حڪم نه مڃڻ تي ماريو ۽ تڙيو ويو.

شيخ محمد اڪرام حافظ محمود خان شيرانيءَ جي حوالي سان لکي ٿو ته، ”راجا چندو لال جي دور ۾ حيدرآباد مهدوي گروهه جو مرڪز بڻجي ويو ۽ منجهائن ڏهه ٻارهن هزار ته فوج ۾ ڀرتي ڪيا ويا جيڪي بيباڪ مذهبي بحث مباحثو ڪندا هئا. آخرڪار نواب سڪندر جاهه انگريز فوج جي مدد سان ڪين ڪڍي ٻاهر ڪيو.“ (صفحو نمبر 29).

شايد گهڻ ماڻهن کي پتو هجي ته نواب بهادر يار جنگ به مهدوي فرقي سان تعلق رکندو هو. سندس تعلق حيدرآباد دکن سان هو ۽ هو جذباتي تقرير جو بادشاهه هو انڪري نه رڳو مهدوين پر عام مسلمانن ۾ پڻ تمام گهڻو اثر رسوخ حاصل ڪري ورتو هئائين.

هن وقت يعني ايڪويهين صديءَ ۾ به ڪجهه مهدوي ڏکڻ هند ۾ آباد آهن ۽ بنگلور ۾ جماعت مهدويا هلائين ٿا. سندن هڪ ڪتابڙو ”عقيده شريعه“ انٽرنيٽ تي موجود آهي جنهن ۾ بندگي ميان جو جيون ڪٿا پڻ شامل آهي جنهن جو انگريزي ترجمو سيد ضيا الله ڪيو آهي.

بلوچستان ۾ تربت پرسان ذڪري آباد آهن جيڪي ڪوهه مراد تي زيارت لاءِ ويندا آهن جتي سيد محمد جونپوريءَ ڪجهه عرصو ٽاڪ ڪيو. هن وقت پاڪستان ۾ سندن آبادي مڪران، لسبيلا، ڪوئيٽا ۽ ڪراچي ۾ موجود آهي. هندستان ۾ سندن ٽاڪ حيدرآباد، تلنگانا، ميسور ۽ ڪرناٽڪ آهن.

دلچسپ ڳالهه اِها آهي ته سورهين صديءَ جي شروعات ۾ جڏهن مارٽن لوٿر ۽ زوينگي جرمني ۽ سوئٽزرليند ۾ پروٽسٽنٽ تحريڪ جي شروعات ڪري رهيا هئا، پنجاب ۾ گرونانڪ هڪ نئون مذهب شروع

ڪري رهيو هو ۽ بندگي ميان مهدوي تحريڪ کي بچائڻ ۾ رڌل هو، لڳ ڀڳ ساڳي دور ۾ 1525 ۾ جالنڌر ۾ هڪ ڄم ٿيو جيڪو اڳتي هلي بايزيد انصاريءَ جي نالي سان ڄاتو سڃاتو ويو جنهن روشنيا فرقي جو بنياد رکيو. هو وزيرستان جي اورمڙي قبيلي سان تعلق رکندڙ هو ۽ سندس ڪٽنب ڀاتي ڪجهه عرصو اڳ جالنڌر ۾ اچي ٽانيڪو ٿيو هو جتي هو ڄائو هو. وزيرستان موٽي هُن وڏو مذهبي مقام حاصل ڪيو. وڏين رياضتن ۽ عبادتن ڪانپوءِ پنهنجا ويچار پيش ڪيائين ته انهن جي مخالفت ٿي جنهن ڪري هو تيراه ماٿري هليو ويو. جتي ڪيترن ئي قبيلن سندس هٿ تي بيعت ڪئي پر مخالفن ڪابل جي بادشاهه مرزا محمد حڪم آڏو سندس شڪائت ڪئي جنهن ڪري کيس گرفتار ڪري ڪابل اُماڻيو ويو جتي ڪابل جو حاڪم ۽ قاضي سندس ڳالهين مان مطمئن ٿي ويا، نتيجي طور پير روشن جي مريدن ۽ مغلن ۾ ويڙهه شروع ٿي. چيو وڃي ٿو ته پير روشن پڻ وڏا سفر ڪياءِ اسماعيلين ڪانسواءِ هندو يوگين سان پڻ وقت گهاريائين.

بايزيد انصاري پير روشن جي تعليم ۾ ڀڳتي، اسماعيلي، مهدوي ۽ صوفي روائتن جو ڳاڏڙ ملي ٿو. بابا گرونانڪ وانگر پير روشن پڻ مختلف مذهبي نظرين مان لاڀ پرائڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو. هو ابن عربيءَ جي وحدت الوجود کان پڻ متاثر هو جنهن تي سخت عقيدو رکندڙ مسلمان تنقيد ٿا ڪن.

سيد محمد جونپوريءَ وانگر پير روشن کي پڻ احساس هو ته هو هڪ عظيم الشان منصوبي جي پورائي لاءِ آهي. هو خاموش ذڪر جو قائل هو. جونپوري خدا جي ديدار جي ڳولا ۾ هو ته پير روشن خدا جي ويجهي هئڻ جو دعويدار. چاليهن ورهين جي ڄمار ۾ پير روشن پڻ دعوا ڪئي ته کيس غيب مان آواز ٿا اچن ته مذهب جي ظاهري رسمن رواجن مان جان ڇڏرائي.

هت به نظر ٿو اچي ته پروٽسٽنٽ ۽ ڀڳتي تحريڪ ۽ مهدوين وانگر پير روشن پڻ روائتن جي خلاف هو.روشنيا فرقي بابت ڪارائتو تعارف سترهين صديءَ جي هڪ ايراني ڄائي ڪشميري عالم محسن

Scanned with CamScanner

فانيءَ جي لکيل فارسي ڪتاب ”دبستان المذاهب“ ملي ٿو. محسن فاني شهزادي داره شڪوهه جي پڻ ويجهو رهيو.

ڊاڪٽر ظهورالدين احمد پنهنجي ڪتاب ”پاڪستاني ۾ فارسي ادب ڪي تاريخ“ ناشر مجلس ترقي ادب لاهور ۾ لکي ٿو ته محسن فاني ملان محمد ڪافيءَ جو شاگرد هو جنهن علم ۾ معراج ماڻي ۽ شاهجهان پڻ سندس قدر ڪيو ۽ ساليانو وظيفو مقرر ڪيائين.

ڊاڪٽر ظهورالدين احمد سندس شاعري ۽ زندگيءَ بابت تفصيل ڏهن صفحن تي ڏنا آهن پر فانيءَ جي لکڻين جو ذڪر ڪندي هو سندس شاعريءَ جي هڪ ديوان ۽ پنجن مثنوين جي ته ڳالهه ٿو ڪري پر ”دبستان المذاهب“ جو حوالو نٿو ڏئي پر ايترو ضرور آهي ته ڊاڪٽر ظهور مختلف حوالن سان اِهو ضرور ٿو ڄاڻائي ته محسن فاني تمام گهڻو پڙهيل ڳڙهيل ۽ سيني ۾ صلح واري مذهب تي ويساهه رکندڙ هو ۽ کيس داره شڪوه جي قتل جو تمام گهڻو افسوس هو.

محسن فانيءَ جي ڪتاب ”دبستان المذاهب“ جو انگريزي ترجمو جيڪو ليکڪ وٽ موجود آهي پهريون ڀيرو 1901 ۾ امريڪا مان شائع ٿيو جڏهن ته پاڪستان ۾ اِهو 1973 ۾ شائع ٿيو.

پير روشن جي تعليم ۾ شريعت جي گهربل رسمن رواجن تي زور نٿو ڏنو وڃي ۽ نه ئي روزي نماز جي تلقين آهي. هو به طئي ٿيل مذهبي ضابطن جو مخالف هو ۽ مذهبي ڪاموراشاهيءَ کي منافق ٿي ليکيائين. پير روشن به گهڻو ڪري غور فڪر ۽ مراقبي ۾ رڌل رهندو هو ۽ پاڪ نالن جو ورد ڪندو هو جهڙي ريت مهدوي ۽ ڀڳتي لاڙن جا پوئلڳ ڪندا هئا.

پير روشن پنهنجي ڪتاب ”حال نامه“ ۾ روحاني ارتقا جون جيڪي منزلون ٿو ڄاڻائي تن ۾ اول شريعت پوءِ حقيقت ۾ معرفت، پوءِ قربت ۽ وصالت ۽ آخر ۾ سڪونت شامل آهن. حال نامه ڪانسواءِ سندس دستياب ڪتابن ۾ ”خيرالبيان“ ”مقصودالمومنين“ ۽ ”صراط التوحيد“ شامل آهن.

پير روشن جي تعليم جي هڪ خاص ڳالهه عورتن ۽ مردن جي

برابريءَ وارو تصور هو جنهن تي مخالفن سنڌس خلاف ڪات ڪهاڙا کنيا. خاص طور تي هڪ ٻئي اهم مذهبي شخصيت " آخوند درويزه" شديد مخالفت ڪئي.

ڊاڪٽر ظهور الدين احمد پنهنجي ڪتاب "پاڪستان ۾ فارسي ادب جي تاريخ" جي صفحي نمبر 565 تي لکي ٿو:

"پير روشن با يزيد انصاري ۽ سنڌس پٽ جلالا سان مغل فوج جون چڪريون ٿينديون رهيون. جلالا 1585 ۾ پشاور قلعي جو ڪڙو چاڙهيو ۽ سيد حامد بخاريءَ کي قتل ڪيو. 1586 ۾ مغل فوج جلالا کي منهن ڏيڻ ۾ رڌل رهي. جلال چترال جي جابلو سلسي ۾ وڙهندي مارجي ويو. ڪائنس پوءِ به روشنيا تحريڪ هلندي رهي. امداد انصاري ۽ عبدالقادر 1613 ۾ پشاورتي حملو ڪيو جنهن ۾ قليچ خان مارجي ويو. 1630 ۾ هنن ٻيو حملو ڪيو جنهن ۾ سپهه سالار مظفر خان کي شڪست آئي. شاهجهان جي دور ۾ بايزيد جو آخري ناميارو خليفو عبدالقادر مغل دربار سان لاڳاپجي ويو، نتيجي طور اِها تحريڪ پڇاڙيءَ تي رسي."

ڊاڪٽر ظهور اِهي تفصيل عبدالقادر بدايونيءَ جي منتخب التواريخ ۽ ابو الفضل جي اڪبر نامي جي حوالي سان ڏنا آهن.

جڏهن ته شيخ محمد اڪرام "رود ڪوثر" جي صفحي نمبر 46 تي لکي ٿو:

شروعات ان ريت ٿي جو پير روشن جي مريدن هڪ قافلي کان ڦرلٽ ڪئي جيڪو مال سميت هندستان کان ڪابل پئي ويو. جنهن تي زوردار معرڪو ٿيو جنهن ۾ مغل سپاهين کي شڪست آئي پر اِهو سلسلو وڌندو ويو ۽ مغلن روشنيا عقيدو اختيار ڪندڙ قبيلن تي ڪاهون ڪيون جنهن دوران 1572 ۾ پير روشن با يزيد انصاري گذاري ويو. سنڌس پنج پٽ هئا جيڪي مختلف لڙائين ۾ مارجي ويا. آخري پٽ جلال الدين هو جنهن کي مغل تاريخ نويسن جلالا ڄاڻايو آهي.

آخوند درويزه پنهنجي لکڻي "مخزن اسلام" ۾ روشنيا فرقي ۽ انجي باني پير روشن کي تمام گهڻو رڳڙيو آهي. آخوند پنهنجي ويچارن ۾ انتهائي سخت هو ۽ ڪيس پير روشن جو ڪنهن حد تائين ڊرو ڊارو

مسلڪ قبول نه هو انڪري هُن پير روشن کي ”ڪافر مطلق“ ۽ ”مفڪر دين برحق“ بدران پير روشن جي طرز تي ”پير تاريڪ/ اونداهي“ سڏيو آهي.

چيو وڃي ٿو ته آخوند درويزه ئي هو جنهن مقامي يوسفزئي ۽ مغل لشڪرن کي پير روشن ۽ سندس مريدن جو خاتمو آڻڻ لاءِ پڙڪايو. پير جلالا افغانستان هليو ويو جتي ڪجهه روائتن موجب سندس مريدن ”جلال آباد“ شهرآباد ڪيو. 1600 جي لڳ ڀڳ جلالا جي مرتئي ڪانپوءِ روشنيا فرقي جا ڪجهه پيروڪار تيراه ماٿري، پڪتيا، لوگر ۽ ننگر هار وغيره ۾ ٽانيڪو ٿيا جتي آخرڪار 1650 ڌاري شاهجهان جي لشڪر سندن مڪمل خاتمو آندو.

هاڻوڪي دور ۾ برڪي قبيلي سان تعلق رکندڙ ڪجهه ماڻهو پنهنجو تعلق روشنيا فرقي سان جوڙين ٿا، منجهائن ڪن جي ٻولي اجان تائين ارمڙي آهي جيڪا تمام ٿورڙا ماڻهو ڄاڻن ٿا ۽ اِها ٻولي ميسارجي وڃڻ جي خطري هيٺ آهي.

سورهين صديءَ جي پڇاڙ ۾ جڏهن پير روشن پنهنجي تعليم عام ڪري رهيو هو ته لڳ ڀڳ ساڳين ڏينهن ۾ اڪبر بادشاهه پڻ پنهنجا نوان مذهبي تجربا ڪري رهيو هو. اڪبر جو والد همايون سُني مسلمان هر پر چيو ٿو وڃي ته ايران ۾ پنهنجي ڏيهه نيڪاليءَ دوران شيعا اسلام قبوليو هئائين. ۽ هاڻ جڏهن چاليهه ورهين وارو اڪبر ”ڪُل جو خير“ تي ٻڌل هڪ نئين تصور جا بنياد رکي رهيو ته اُن مهل مغل سلطنت افغانستان کان بنگال تائين پکڙجي چڪي هئي.

اڪبر ۾ تجسس تمام گهڻو هو ۽ هو علم جو ڳولائو هو. هُن مختلف مذهبن جي عيوضين کي پنهنجي درٻار ۾ گهرائي بحث مباحثا ڪرايا. اڪبر جو خيال هو ته مختلف مذهبن جي هڪجهڙين ڳالهين کي ڳنڍي هڪ ضابطو جوڙ جي، جنهن کي ماڻهن اڳتي هلي ”دين الاهي“ چوڻ شروع ڪيو.

سورهين صديءَ جي ئي برطانوي بادشاهه هينري اٺين وانگر اڪبر پڻ مذهبي پيشوائن خلاف ٿي ويو ۽ مذهبي ڪاموراشاهيءَ جي

مخالفت ڪيائين. اڪبر غير مسلمانن تي مڙهيل جزيو ختم ڪيو ۽ مذهب تبديل ڪرڻ جي عام اجازت ڏنائين.

اڪبر کي مُلن جي شديد مخالفت کي منهن ڏيڻو پيو، جن ۾ شيخ احمد سرهندي جنهن کي مجدد الف ثاني پڻ سڏيو ٿو وڃي، اڳيرو هو. اڪبر طرفان سمورن مذهبي تهوارن ۾ شريڪ ٿيڻ واري عمل پڻ مولوين کي مچرائي وڌو. اڪبر ٻين مذهبن جا مقدس ڪتاب ترجمو پڻ ڪرايا.

ڀڳتي شاعري ۽ سک مت ڏانهن اڪبر جي نرم سياءُ ڪيس عوام ۾ مقبول ته ڪيو پر سندس نوان مذهبي تصور ماڻهن ۾ پنهنجون پاڙون ڪپائي نه سگهيا. ان ڏس ۾ وڌيڪ ڄاڻڻ ۾ دلچسپي رکندڙ مکڻ لال چوڌريءَ جو ڪتاب "دين الاهي" ضرور پڙهن.

پڇاڙيءَ ۾ اِهو چئي سگهون ٿا ته پندرهين ۽ سورهين صديءَ ۾ يورپ ۽ هندستان سرگرم مذهبي تبديليون ڏٺيون. انهن جون راهون مختلف هيون. يورپ جي پروٽسٽنٽ تحريڪ جا اثر شايد انڪري وڌيڪ ڄڻادار ثابت ٿيا جو انجي پويان مخصوص سماجي ۽ معاشي حالتون هيون.

هندستان ۾ شيخ احمد سرهندي ۽ آخوند درويزه جهڙن مذهبي اڳواڻن مذهبي سڌارن جي راهه ۾ رڪاوٽون وڌيون پر ان لاءِ اسانکي مضمونن جي هڪ وڌيڪ سلسلي جي ضرورت هوندي، جنهن ۾ ڏسجي ته سرهنديءَ جهڙن ماڻهن جي بنياد پرستيءَ ڪهڙا رنگ ڏيکاريا.

بنگلاديش جي عدالتي تاريخ جو مختصر خاڪو

پاڪستان ۾ ته انتظاميا ۽ ڪورٽن وچ ۾ ڏند چڪ جي تاريخ گهڻي پراڻي آهي پر هاڻ لڳي ٿو ته بنگلاديش پڻ انهي راهه جو پانڌيئڙو بڻيو آهي. ڪجهه عرصو ٿيو جو بنگلاديش مان اطلاع آيو ته اُتان جي چيف جسٽس سريندر ڪمال سهنا استعفا ڏئي ڇڏي آهي. جيتوڻيڪ ان بابت انتظاميا ۽ ڪورٽ ٻنهي ڪي گهڻا تفصيل نه ڄاڻايا، پر انهيءَ اعلان پويان ڪيترن ئي مامرن ڪي پروڙي سگهجي ٿو. سريندر ڪمال بنگلاديش جو پهريون هندو چيف جسٽس هو جنهن جنوري 2015 ۾ پنهنجي عهدي جو حلف کنيو هو.

ٽن سالن واري پنهنجي معياد دوران هُن ڪجهه اهم فيصلا صادر ڪيا پر انهن تي ڳالهائڻ کان اڳ اچو ته ڏسون ته بنگلاديش جي تاريخ ۾ ڪورٽون ڇا ڪجهه ڪنديون رهيون آهن.

پنهنجي لڳ ڀڳ پنجاهه ورهين واري تاريخ ۾ بنگلاديش ٻاويهه چيف جسٽس ڏٺا آهن يعني هر چيف جسٽس جو سراسري معياد ٻن سالن

کان ڪجهه وڌيڪ رهيو آهي انجي پيٽ ۾ پاڪستان جي ٽيهتر سالن واري تاريخ ۾ ڪُل ستاويهه چيف جسٽس رهيا آهن يعني سراسري ٽن سالن کان ڪجهه گهٽ پر جيڪڏهن تفصيلي طور تي ڏسبو ته انهن ستاويهن مان ست چيف جسٽس ڪُل پنجيتاليهه سال پاڪستان جا چيف جسٽس رهيا آهن جن مان جسٽس محمد حليم جنرل ضيا جي ها ۾ ها ملائڻ ڪري لڳ ڀڳ نو سال ۽ ڪائنس اڳ ايوب خان جي پنيرائي ڪرڻ عيوض جسٽس ڪار نيلئس اٺ سال پنهنجي عهدي تي رهيو ساڳي ريت جسٽس حمودالرحمان 1968 کان 1975 تائين لڳ ڀڳ ست سال جنرل ايوب، جنرل يحيٰ ۽ پوءِ ذوالفقار علي ڀٽي جي دورن ۾ چيف جسٽس رهيو. ڪمال جي ڳالهه اِها آهي ته پاڪستان ۾ ڊگهو عرصو چيف جسٽس رهندڙ جسٽس محمد حليم، جسٽس ڪار نيلئس ۽ جسٽس حمودالرحمان مان ڪنهن به وقت جي حاڪم کي للڪارڻ مناسب نه ليکيو ۽ سواءِ ايڪڙ ٻيڪڙ فيصلن جي، هر معاملي ۾ وقت جي حاڪم جي مرضيءَ موجب ٺي هلندا رهيا.

مثال جي طور تي جڏهن جنرل ايوب خان آئين ۽ جمهوريت کي تينوال پئي ڪيو ته جسٽس ڪارنيلئس ٻڙڪ به نه ٻولي يا وري جڏهن فاطمه جناح کي ڌانڌلي ڪري شڪست ڏني وئي تڏهن به هو خاموش رهيو. ساڳي ريت بنگلاديش جي پهرين چيف جسٽس ابو صائم ڪانوني هيل تائين بنگلاديش جي سپريم ڪورٽ سياست ۾ به وچڙندي رهي آهي ۽ شايد ٺي ڪڏهن ڪو دليراڻو ۽ قانوني طورتي اڻ ڏريو ڪردار ادا ڪيو هجيس. 1972 کان 1975 تائين چيف جسٽس ابو صائم ڪڏهن به شيخ مجيب الرحمان جي وڌندڙ اقتدار پرستي ۽ آپيشاهاڻي انداز کي ٻنجو ڏيڻ جي ڪا به ڪوشش نه ڪئي ۽ ڪيس جمهوريت برباد ڪرڻ جي ڇڙ ته کلئي موڪل ڏئي ڇڏيائين.

ايستائين جو آگسٽ 1975 ۾ شيخ مجيب ۽ سندس ڪٽنب جي قتل کانپوءِ به چيف جسٽس ابو صائم پنهنجي عهدي سان چهٽيل رهيو. هُن نومبر 1975 تائين فوجي بغاوت خلاف ڪو فيصلو نه ڏنو، ٻين لفظن ۾ پاڪستان جي ٺي پيروي ڪندو رهيو بلڪ مجيب خلاف بغاوت

کانپوءِ چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر ٿيڻ قبوليائين ۽ پوءِ فوج جي اشاري تي نومبر 1975 ۾ صدر جو عهدو پڻ سنڀالي ورتائين. ان ريت هو شايد پهريون حاضر سروس چيف جسٽس هو جيڪو چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر پڻ بڻيو.

ابو صائم ٺيڪ هڪ سال چيف مارشل لا ائڊ منسٽريٽر رهڻ کانپوءِ نومبر 1976 ۾ پنهنجي عهدي تان سبڪدوش ٿيو جڏهن ته صدارتي عهدي تي ڪُل ارڙهن مهينا رهڻ کانپوءِ اپريل 1977 ۾ جنرل ضياالرحمان جي حق ۾ دستبردار ٿيو. جسٽس ابو صائم جو سمورو دور بنگلاديشي آئين ۾ ٽوڙ ڦوڙ ڀريو هو پر چيف جسٽس کي پنهنجي نون عهدن سان وڏيڪ دلچسپي هئي، مثال جي طور تي شيخ مجيب الرحمان پنهنجي قتل کان اڳ ٽن سالن واري اقتداري دور ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٽي اهڙيون وڏيون آئيني ترميمون ڪيون جن بنگلاديش جي آئين کي ڇڻ ته قبر ڀيڙو ڪري ڇڏيو هو. انهن ترميمن مان سڀ کان وڏيڪ ڀوائتي جنوري 1975 واري ترميم هئي جنهن ذريعي مخالف ڌر کي مڪمل طور تي ڪچلڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. مجيب سمورين سياسي پارٽين تي پابندي مڙهي هڪ پارٽي سرشتو ۽ صدارتي حڪومت قائم ڪرڻ جي تياري ڪئي.

ان سان گڏوگڏ شيخ مجيب الرحمان ڪورٽن جي آزاديءَ تي پڻ سنگهرون وڌيون پر چيف جسٽس ابو صائم خاموش ويٺو رهيو. اڳتي هلي مجيب جي قتل کانپوءِ 1975 کان 1979 تائين فوجي حڪومت ڪيترائي اهڙا حڪم جاري ڪيا جيڪي آئين جي اُبتڙ هئا پر ڪورٽن ڀڙڪ به نه ڀولي.

بنگلاديش جو ٻيون چيف جسٽس سيد محمود حسين نومبر 1975 کان جنوري 1978 تائين فوجي حڪومت جي سمورن حڪمن آڏو سيس نمايو موجود رهيو. پوءِ بنگلاديش جي ٽئين چيف جسٽس ڪمال الدين حسين جو دور ٿو اچي جيڪو 1978 کان 1982 تائين پنهنجي چئن سالن واري دور ساڳيو ڪجهه ئي ڪندو رهيو. هُن نه رڳو جنرل ضيا الرحمان جي فوجي حڪومت کي تسليم ڪيو پر جنرل ضيا الرحمان جي

قتل ڪانپوءِ نون حاڪمن جو پڻ ساٿاري بڻيو.

جنرل ضياالرحمان بنگلاديشي آئين جا سيڪولر بنياد پٽي انکي مذهبي رنگ ڏيڻ جي پاڪستان جي آمر جنرل ضياالحق وانگر ئي ڪوشش ڪئي. هڪ لحاظ کان اِهي ٻئي آمر هڪٻئي کان پرائي رهياهئا.

1979 ۾ جنرل ضياالرحمان پنهنجن سمورن مارشل لا حڪمن کي زبردستي آئيني تحفظ ڏيڻ لاءِ پنجين آئيني ترميم مڙهي پر بنگلاديشي سپريم ڪورٽ پاڪستاني ڪورٽ وانگر ڪنهن فوجي آمر کي للڪارڻ لاءِ تيار نه هئي. پوءِ 1982 ۾ بنگلاديشي تاريخ ۾سڀ کان وڏيڪ عرصو چيف جسٽس رهندڙ جسٽس فضل قادري عبدالمنيم حلف کڻي هڪ ٻئي فوجي آمر جنرل ارشاد جو ساٿ ڏنو.

هيءُ اُهو ئي وقت هو جڏهن پاڪستان ۾ چيف جسٽس محمد حليم لڳ ڀڳ نو سال عدالتي سرشتي جي سربراهي ڪندي جنرل ضيا سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي ملڪ ۾ جمهوريت کي تاراج ٿيندو ڏسندو رهيو. بنگلاديش ۾ جسٽس فضل قادري ۽ پاڪستان ۾ جسٽس محمد حليم پنهنجي پنهنجي فوجي آمرن کي تحفظ فراهم ڪندا رهيا.

جڏهن 1986 ۾ جنرل ارشاد بنگلاديشي آئين ۾ ڇهين ترميم ذريعي پنهنجي سمورن مارشل لا ئي حڪمن کي آئيني تحفظ ڏيڻ جو اعلان ڪيو ته بنگلاديشي چيف جسٽس خاموش ئي رهيو بلڪل ساڳي ريت پاڪستان ۾ اٺين آئيني ترميم آندي وئي. اتفاق جي ڳالهه آهي ته بنگلاديش ۾ پڻ اٺين آئيني ترميم ذريعي اسلام کي رياستي مذهب جي حيثيت ڏني وئي.

ان ريت بنگلاديش ۽ پاڪستان ۾ سيڪولر ازم جو ڪو هلڪڙو ترور موجود به هو ته انکي به پٽي ڦٽو ڪرڻ جون ڪوششون ڪيون ويون ۽ ڏڪار جي ٻوڏ ۽ تعصب جو واچوڙو ننڍي ڪنڌ تي چائنجي ويا. رواداري ۽ هم آهنگيءَ جو انت آندو ويو ۽ اڄ ڏينهن تائين بنگلاديش ۾ پڻ سيڪولر نظريا رکندڙن کي نشانو بڻايو ٿو وڃي.

سيڪولر ازم اِهو ٿو چوي ته مذهب ڪنهن به فرد جو ذاتي معاملو آهي ۽ ان ۾ رياست طرفان مداخلت ڪرڻ جي ڪا ضروت ناهي.

رياست کي مذهبي معاملن ۾ اڻ ڌريو رهڻ گهرجي ۽ انکي پنهنجن سمورن شهرين کي هڪجيترا حق ڏيڻ گهرجن.

2010 کانپوءِ بنگلاديشي ڪورٽن ڪجهه چڱا فيصلا ڏنا آهن جنهن سبب گذريل ڏهن سالن ۾ سياسي ماحول ۽ سماجي ورتاءَ ۾ ڪجهه تبديلي ايندي محسوس ٿئي ٿي. سڀ کان پهرين تہ جسٽس تفضل اسلام جيڪو فقط ڏيڍ مهينو چيف جسٽس رهيو، تنهن جنرل ضيا الرحمان جي مڙهيل پنجين آئيني ترميم ٽيهن سالن کانپوءِ ڦٽي ڪري ڇڏي. جسٽس تفضل شيخ مجيب الرحمان جي قاتلن کي آيل سزائون پڻ برقرار رکيون.

ساڳي ريت عوامي ليگ حڪومت 1996 کان هلندڙ اهو سرشتو پڻ ختم ڪري ڇڏيو جنهن تحت چونڊن لاءِ نگران حڪومت ٿي جوڙي وئي.

هاڻ ڪجهه ڳالهه ٻولهه جسٽس سنها جي استعفا بابت ٿي وڃي. انهيءَ داستان جي شروعات سيپٽمبر 2014 ۾ ٿي جڏهن حڪمران پارٽيءَ سورهين آئيني ترميم متعارف ڪرائي. ان تحت پارليامينٽ کي اختيار ڏنو ويو تہ اِها بہ عنوانيءَ جا الزام ثابت ٿيڻ تي ججن کي برخاست ڪري سگهي ٿي. مئي 2016 ۾ هڪ اسپيشل هاءِ ڪورٽ بينچ انهيءَ ترميم کي غير آئيني ۽ غير قانوني ليکيو.

جنوري 2017 ۾ حڪومت انهيءَ فيصلي خلاف سپريم ڪورٽ ۾ وئي پر جسٽس سنها جي سربراهيءَ واري ست رڪني بينچ هاءِ ڪورٽ جو فيصلو برقرار رکيو، جنهن تي شيخ حسينا واجد مڇرجي ڪورٽن تي سخت ڇوهہ ڇنڊيا. وزيراعظم حسينا واجد جي اڳواٽيءَ ۾ بنگلاديشي پارليامينٽ سيپٽمبر 2017 ۾ هڪ ٺهراءُ ذريعي گُهر ڪئي تہ ڪورٽ جو فيصلو منسوخ ڪيو وڃي

آڪٽوبر 2017 ۾ جسٽس سنها هڪ مهيني جي موڪل تي آسٽريليا هليو ويو ۽ سندس جاءِ تي جسٽس عبدالوهاب ميان وقتي چيف جسٽس طور عهدو سنڀاليو. ڪجهہ ئي ڏينهن اندر نئين چيف جسٽس پنهنجا رنگ ڏيکاريا ۽ جسٽس سنها خلاف هڪ چارج شيٽ جاري ڪيائين جنهن ۾ مٿس گهوٻين کانسواءِ ڪجهہ اخلاقي الزام پڻ عائد

ڪيا ويا.

اطلاعن موجب بنگلاديشي صدر عبدالحامد چئن ججن کي دستاويزي ثبوت فراهم ڪيا هئا. جسٽس سهنا کي هونئن به جنوري 2018 ۾ ريٽائر ٿيڻو هو شايد انڪري هُن پنهنجو ڪيس وڙهڻ بدران صدر کي پنهنجي استعفا أماڻي ڏني.

اِهي لڳ ڀڳ أهڙيون ئي حالتون هيون جن ۾ پاڪستان جي تيرهين چيف جسٽس سجاد علي شاهه خلاف 1997 ۾ سندس ئي برادر ججن قدم کڻندي برطرف ڪري ڇڏيو هو ۽ جسٽس سعيدالزمان صديقيءَ جي سربراهيءَ ۾ ڏهه رڪني بينچ جسٽس اجمل ميان کي نئون چيف جسٽس مقرر ڪيو هو.

جولاءِ 2019 ۾ بنگلاديش جي بدعنواني ٽوڙ ڪميشن اڳوڻي جسٽس سهنا کي 2016 دوران چار ڪروڙ ٽڪن جي بدعنوانيءَ جو جوابدار قرار ڏنو جنهن کي ڪينيڊا ۾ ٽانيڪو جسٽس سهنا مسترد ڪري ڇڏيو.

مختصر اِهو ته بنگلاديش جي لڳ ڀڳ پنجاهه ورهين واري عدالتي تاريخ به پاڪستان جي تاريخ کان ڪو گهڻو مختلف ناهي، جتي ڪورٽن فوجي بغاوتن کي تحفظ فراهم ڪيو ۽ سويلين حڪومتن خلاف فيصلا صادر ڪيا. پر پاڪستان ۾ جسٽس افتخار چوڌريءَ انتظاميا خلاف ڪات ڪهاڙا کڻڻ وارو جيڪو لاڙو شروع ڪيو سو بنگلاديش ۾ نئون آهي. اهڙي صورتحال ۾ صحيح ۽ غلط وارو فيصلو ڪرڻ انتهائي ڏکيو بڻجي ٿو وڃي ڇاڪاڻ جو انتظاميا معصوم ته ناهي پر خود ڪورٽون پڻ اڻ ڏرائپ ۽ شفافيت وارو تاثر قائم ڪرڻ ۾ ناڪام ٿيون رهن.

Scanned with CamScanner

ڊاڪٽر ناظر محمود جو پيشو تعليم ۽ پڙهائڻ آهي جڏهن ته لکڻ پڙهڻ جو شوق اٿس. سندس ڪالم ۽ مضمون روزاني جنگ، روزاني دي نيوز ۽ روزاني ڊان اخبارن ۾ لاڳيتو ڇپجندا رهندا آهن. هو پاڪستان جي وڏن تعليمي ادارن جهڙوڪ آءِ بي اي ڪراچي، همدرد يونيورسٽي، ڪراچي يونيورسٽي، گرنيچ يونيورسٽي ۽ زيبسٽ ۾ پڙهائيندو رهيو آهي. سندس مضمونن ۽ مقالن جا موضوع تاريخ ۽ عالمي ناتن ڪانوني سياست، ادب، تعليم ۽ فلمن تائين پکڙيل آهن.

ناظر محمود ڪراچيءَ ۾ ڄائو، جامعه مليه ملير مان مئٽرڪ ڪيائين ۽ ڊيموڪريٽڪ اسٽوڊنٽس فيڊريشن سان لاڳاپيل رهيو. پوءِ پيٽرس لوممبا يونيورسٽي ماسڪو ۽ يونيورسٽي آف ليڊز مان تعليم حاصل ڪرڻ ڪانپوءِ برمهنگم يونيورسٽيءَ مان پي ايڇ ڊي ڪيائين. هيل تائين هڪ درجن کان وڌيڪ ڪتابن جو ترجمو ڪري چڪو آهي جن ۾ اسٽيون هاڪنگ جو مشهور ڪتاب ”وقت ڪا سفر“ ۽ ڊاڪٽر عائشا صديقا جو ڪتاب ”خاڪي ڪمپني“ پڻ شامل آهن.

هيءُ ڊاڪٽر ناظر محمود جي انهن مضمونن جو ڳٽڪو آهي جيڪي مختلف اخبارن ۾ شائع ٿي چڪا آهن. مضمونن جا موضوع پاڪستان جي شروعاتي تاريخ ڪانوني سياسي، سماجي ۽ مذهبي معاملن تائين پکڙيل آهن. انهن مضمونن ۾ ليکڪ جي وسيع ڄاڻ ۽ علم سان گڏوگڏ موضوعن تي سندس گرفت واضع آهي. پاڪستان جي شروعاتي تاريخ تي مواد ۽ تجزئي جي تمام گهٽي کوٽ آهي جڏهن ته تمام ٿورڙن لکندڙن اِها تاريخ بيان ڪرڻ يا انجو تجزيو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

ڊاڪٽر ناظر محمود پاڪستان جي شروعاتي تاريخ جا اهم ۽ ذڪر جوڳا واقعا بيان ڪرڻ جي جيڪا ڪوشش ڪئي آهي تنهن سان پڙهندڙن کي پاڪستان ٺهڻ ڪانپوءِ جون حالتون سمجهڻ ۾ مدد ملندي. سندس ويچار سنجيدگيءَ سان سمجهڻ جي گهرج آهي ڇاڪاڻ جو سندس لکيل سمورا مضمون عميق ڄاڻ سان ڀرپور آهن.

ڊاڪٽر مبارڪ علي